VESZPRÉMY LÁSZLÓ BERNÁT

1921

A HORTHY-RENDSZER MEGSZILÁRDULÁSÁNAK TÖRTÉNETE

MODERN MAGYAR TÖRTÉNELEM

Sorozatszerkesztő:
Ablonczy Balázs és Müller Rolf

VESZPRÉMY LÁSZLÓ BERNÁT

1921

A Horthy-rendszer
megszilárdulásának története

Jaffa Kiadó
Budapest, 2021

© VESZPRÉMY LÁSZLÓ BERNÁT, 2021
© JAFFA KIADÓ, 2021
MINDEN JOG FENNTARTVA!

BORÍTÓFOTÓ: *AKG-IMAGES / DE AGOSTINI / ICAS94; A. & E. FRANKL / ULLSTEIN BILD VIA GETTY IMAGES*
BORÍTÓTERV: *HEGYI PÉTER*
FELELŐS SZERKESZTŐ: *NEMES KRISZTIÁN*
FELELŐS KIADÓ: *RADOS RICHÁRD*
JAFFA KIADÓ • *WWW.JAFFA.HU*
ISBN 978-963-475-459-6
ISSN 2559-9666

TARTALOM

Köszönetnyilvánítás 7

1. Bevezető 9

2. „A régi Magyarországot akarjuk, de a régi Magyarország hibái nélkül" – Az új rendszer önmeghatározása és viszonya a forradalmakhoz 19

3. „Eligazodni magunkon" – Nacionalizmus, antiszemitizmus és vívódó nemzeti önkép 31

4. „A kultúrharc árnyéka" – Katolikus–protestáns ellentétek és közerkölcsök 49

5. „A szociális igazságok mintaállama" – Társadalom és társadalompolitika 75

6. „Ha voltak is szeplők" – Revíziós sikerek és erőszak Baranyában és Nyugat-Magyarországon 109

7. „Ősi magyar történet" – Legitimizmus, királypuccsok és politikai konszolidáció 175

8. Zárszó 229

Felhasznált irodalom 233

Jegyzetek 245

Névmutató 271

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

Munkám történészi megállapításaiért csakis engem terhel a felelősség, ám könyvem nem jöhetett volna létre megannyi ember segítsége nélkül. Könyvem egyes részeinek átolvasásáért és véleményezéséért hálás vagyok a következőknek: Ablonczy Balázs, Baráth Béla Levente, Békés Márton, Dévavári Zoltán, Előry Áron, Fazekas Csaba, Fiziker Róbert, Hatos Pál, Hornyák Árpád, Jeszenszky Géza, Kovács Dávid, Kovács Kálmán Árpád, Kőbányai János, Molnár Antal, Nánay Mihály, Szász Lajos. Felmenőik személyes hagyatékainak kutathatóvá tételéért vagy velük kapcsolatos információk közléséért hálás vagyok ifj. Ugron Gábor, Kádár Lehel, Lendvai István, Szabolcsi Lajos, Drozdy Győző rokonainak és leszármazottainak. A Szociális Missziótársulat nagylelkűen betekintést engedett Prohászka Ottokár és Farkas Edith levelezésébe. A néhai Ormos Mária saját gyűjteményéből osztott meg velem másolatokat. Bár egyesek szerint egy bizonyos hivatkozási számon túl fel kell ajánlani a társszerzőséget, a születésem után nem sokkal elhunyt Fogarassy Lászlónak ilyen felajánlást már nem tehettem: itt jelzem tehát, hogy munkái nélkül könyvem nyugat-magyarországi eseményekre vonatkozó részei nem születhettek volna meg. És végül, de nem utolsósorban hálás vagyok szüleimnek, illetve feleségemnek, aki türelmesen viselte, hogy a kutatásba és írásba öltem rengeteg időmet.

1. BEVEZETŐ

A Turán korának valódi luxusvonata volt. A szerelvényhez tartozott egy kalauzkocsi külön konyhával, két hálókocsi teljes ágyneműszettel, egy konyhakocsi, egy mosdókocsi, egy ebédlő- és társalgóvagon, illetve két kocsi a személyzetnek. Ezenfelül, ha szükségesnek ítélték, egy központi telefon- és távírókocsit is hozzászereltek, amelyet a kivezényelt postaszemélyzet üzemeltetett. A szerelvény minden kocsiját távbeszélő kötötte össze. Amennyiben Horthy Miklós kormányzó, a Turán tulajdonosa vendégeket fogadott, a szerelvény további vagonokkal és étkezőkocsikkal bővült, ahol gazdag lakomákat tartottak – igaz, az újságírók maguk fizették az ellátásukat. Mindenesetre ők is mindannyiszor kifogástalan ágyneműt kaptak, a fülkéik ajtajára pedig mindig kiírták nevüket és társadalmi rangjukat – amiképpen ezzel Mitterpacher Gusztáv, a Turánért felelős nyugalmazott MÁV-főintéző is elbüszkélkedett. „Jóleső érzéssel volt megállapítható, hogy közeledünk a régi fényű, ragyogású udvari vonatok egykori magas színvonalához" – írta. A vonaton utaztak néha külföldi országok képviselői is. A Turán biztonságára külön csendőrosztag vigyázott.[1]

A vonat a Horthy-rendszer hajnalán végigjárta az országot, hogy a rendszer névadója minden fontosabb településen megszemlélhesse kormányzásának eredményeit. Mint egy vidéki lap fogalmazott, „az igazságosztó nagy [Mátyás] király járta így be

hatalmas országát, mint most a kormányzó az összeszabdalt kis Magyarországot".[2] Horthy különvonata családjának ősi birtokán, Kenderesen is megállt, ahol a kormányzó fácánt és rókát lőtt, majd lakomát rendezett. A helyi lakosok között több láda segélyadományt is szétosztottak. Mitterpacher szerint „a szegény nép, kiket a megszálló oláh csapatok alaposan kiraboltak, valósággal könnybe lábadt szemmel fogadták a kormányzó urat".[3] A románok egyébként Horthy ménesét is elhajtották: ez olyan mély nyomot hagyott benne, hogy még emlékiratában is felemlegette.[4]

Az Osztrák–Magyar Monarchia összeomlását Károlyi Mihály polgári demokratikus forradalma követte 1918-ban, majd a rövid életű kommunista diktatúra 1919-ben. Horthy Nemzeti Hadserege végül a kommunistákat elsöprő román csapatok mögött vonult be Budapestre 1919 novemberében, és állította fel azt a jobboldali – ahogyan magukat nevezték: ellenforradalmi – rendszert, amely meghatározta az ország jövőjét a következő negyedszázad során. Ahol a Turán megállt, nemzeti színbe öltözött lányok és kalapjukat lengető férfiak köszöntötték a kormányzót, akiben a konszolidáció és a nemzeti felemelkedés szimbólumát látták. Az imént idézett lap szerint, „amint a Turán befutja ezt a kis országot, úgy látjuk, hogy amerre elhalad, bizalom száll a megfogyatkozott magyar erőbe. Mert amit Magyarország kormányzója ilyenkor alkalomszerűleg mond, azt az egész nemzetnek mondja."[5]

1920 augusztusában a Turán Hódmezővásárhelyre futott be. A városban Horthy „kedvenc tervéről" beszélt, vagyis arról, hogy az ugyanabban az évben alapított Vitézi Rend birtokosainak földet adjon: „Azoknak fogok földet adni, akik a vörös uralom alatt tiszta hazafiaknak mutatkoztak."[6] A „hazafiság" természetesen relatív fogalom volt: ismert, hogy olyan honvédtisztek, mint Szombathelyi Ferenc, Lakatos Géza és Jány Gusztáv bizonyosan szolgáltak Kun Béla Vörös Hadseregében – ennek ellenére ők is a Vitézi Rend tagjaivá avanzsáltak, amelynek első avatása 1921-ben zajlott. Az ellentmondás, miszerint hogyan lehet – Horthy

békéscsabai szavaival – úgy lerakni „az új Magyarország alapköveit",[7] hogy közben távol maradjanak a múlt rendszerekben kompromittálódott közszereplőktől, illetve hogy egyáltalán mit lehet kezdeni a még friss forradalom és kommün emlékezetével, a korai Horthy-rendszer egyik fő dilemmája volt. A bevezetőt követő második fejezet témája az új rendszer önmeghatározása és viszonya a forradalmakhoz.

De nem csak a fenti vita kínozta Magyarország közéletét a húszas évek elején. Horthy Orosházát és Békéscsabát is meglátogatta augusztus végén: az előbbi településen Popovich Viktor járási főszolgabíró köszöntötte, utóbbin pedig pruszlikba és pártákba öltözött virágos kislányok, Achim Ilonka és Muntean Gabriella üdvözölték a kormányzót. Horthy Orosházán az őt köszöntő beszédekre válaszolva kijelentette, hogy „a magyar nép az elmúlt időben sokat tanult", nevezetesen azt, hogy „rajtunk ezen a világon senki segíteni nem fog, mint saját magunk".[8] Nem kell a nemzet fogalmát konstrukciónak tartó történeti iskolához tartozni ahhoz, hogy észrevegyük: a „magyar nép" fogalma ekkoriban vita tárgyát képezte. A megjelent ünneplők közül Achim neves békéscsabai szlovák család sarja, Muntean és Popovich pedig román származásúak voltak. A korszak Magyarországán éppen elég befolyásos hangadó akadt, aki őket bizonyosan nem tartotta volna a magyar nemzet részének. És bár Horthy békéscsabai beszédében kijelentette, hogy „nem ismerek felekezeti különbséget",[9] üdvözlésére egyszer sem engedték megjelenni a helyi zsidóság képviselőit. A harmadik fejezet a magyar nemzet vívódó önképét, a korszak népkarakterológiai diskurzusát és annak hozadékait tárgyalja.

Horthy Ceglédre is ellátogatott a Turánon, ahol részt vett a helyi ezred zászlószentelésén. A szentelést Zadravecz István katolikus tábori püspök végezte, de református és evangélikus lelkész is jelen volt.[10] Bár ez a tény a rendszer egyházakkal való harmonikus viszonyát is jelképezhetné, valójában a három nagy felekezet óvatosan kimért jelenléte egy háttérben meghúzódó súlyos konf-

liktusról árulkodott. A magyar közéletet komoly katolikus–protestáns ellentétek szabdalták a Horthy-rendszer hajnalán, amely heves sajtóvitákhoz és néhány incidenshez is vezetett. Zadravecz még azt a pletykát is feljegyezte naplójába, hogy a Turánon akkor utazott református püspök, ha Horthyt református merénylettől féltették, és akkor ő maga, ha katolikus merénylettől tartottak, úgy számolva, hogy az adott támadó vélhetően nem bántaná saját felekezetének püspökét.[11] Bár a történetre más forrás nem utal, az, hogy egyáltalán egy ilyen pletyka lábra kaphatott, érzékelteti a keresztény megosztottság mértékét. A negyedik fejezet témája az úgynevezett „keresztény kurzus" keresztényi mivoltának vizsgálata.

Makón Horthy a korrupció felszámolását ígérte meg: „A protekció édestestvére a korrupciónak, és a korrumpált állam nem életképes."[12] Békéscsabán egyenesen kijelentette, hogy „nagyon sokat foglalkoztam szocialista tanokkal. Sok szép gondolat van bennük, s tiszta szívből mondhatom, hogy soha az életben szegény ember nem fordulhatott hozzám, hogy ne segítettem volna rajta úgy, ahogy tudtam."[13] Hódmezővásárhelyen ugyanakkor már konkrétabban fogalmazott, mikor arról beszélt, hogy „a tősgyökeres magyar népet ki kell tenyésztenünk. Emlékszem gyermekkoromból, amikor otthon kis pókhasú parasztlovak voltak, és ezekből olyanokat neveltünk ki, hogy az ember szíve nevet, ha rájuk néz. Alulról kell törekedni, ez a valódi szocializmus. Alulról kell felfelé törekedni, és nevelni felfelé a népet. De ha fent degenerálódik, el vele, ki kell dobni."[14] Horthy szavaiból a fajvédő társadalompolitika elvei tükröződnek, amelyek a többségi társadalomhoz sorolt csoportok helyzetének javítását tűzték ki célul – elsősorban a sikeresnek ítélt zsidóság kárára. A meglévő szociális feszültségekre utalhat, hogy Horthy menye, Edelsheim-Gyulai Ilona emlékirataiban felidézte: egyszer – igaz, a tárgyalt időszaknál jóval később – egy helyütt a lakosok kővel dobálták be dühükben a Turán ablakait.[15]

Ekkor viszont még a békéscsabai vasútállomást Horthy látogatására lombokkal és virágokkal díszítették fel, diadalkapu is készült,

a tömegben kalapok lobogtak. A városházán nem csupán Daimel Sándor békési alispán fogadta, de ott volt Hantó Jenő aradi főispán, utóbbi a csonka Arad vármegye – amelyből alig 270 km² maradt Magyarországon – hódolatát tolmácsolta. A mélyen igazságtalan trianoni békeszerződésre ennél több is emlékeztette a jelenlévőket: Horthyt köszöntötte Gyarmath János, a menekült székelyek helyi szövetségének vezetője, illetve a kormányzó kapott csokrot egy fekete gyászfátylas asszonytól is, aki az elszakított Erdély nevében üdvözölte őt.[16] Utóbbiak a Trianon után Magyarországra áramló menekültek képviselői voltak, akiket nemcsak a nemzettársak segítő karjai, hanem felemás élmények, csalódások és alkalmanként nyílt elutasítás fogadott. A Horthy-kori társadalom, társadalompolitika és korrupció kérdései, illetve a menekültek és a menekültkérdés a könyv ötödik fejezetében kerül bemutatásra.

A miskolci *Magyar Jövő* arról fantáziált 1920 szeptemberében, hogy egy nap „büszkén robog majd Kassára, Újvidékre, Gyulafehérvárra a Nagyúr különvonatja, a Turán".[17] Ugyanakkor volt az országnak két olyan szeglete, amelyet körülbelül egy éven belül szerzett vissza vagy tartott meg Magyarország: 1921 elején Pécs és Baranya egy része még szerb–horvát–szlovén megszállás alatt állt, Sopront és Nyugat-Magyarországot pedig a trianoni békeszerződés értelmében Magyarország köteles lett volna átadni Ausztriának. Amikor Horthy végre Pécsre látogathatott, arról beszélt: a nemzeti gondolat nem jelenti sem egyének, sem pedig osztályok elnyomását, „hanem ellenkezőleg, az ellentétek elsimítását". Az erről beszámoló sajtó nem felejtette el megjegyezni, hogy a szociáldemokrata munkásság a tömegben éltette a kormányzót.[18] Pedig a pécsi lakosoknak – főleg a pécsi szocialistáknak – a bevonulást követően volt alkalmuk találkozni a fehérterror jelenségével, amelyet az ország 1919 ősze óta megtanult félni. Horthynak valószínűleg inkább egy évvel korábbi, békéscsabai beszéde volt érvényes a pécsi helyzetre: ekkor a baloldal lehetséges feltámadásával kapcsolatban azt ígérte, hogy „minden kísérletet vérbe fojtunk".[19] Horthy persze

ekkor a kommunizmusra gondolt, de a vérbe fojtók ritkán tettek különbséget szociáldemokraták, kommunisták és zsidók között.

Sopront Horthy még kormányzóvá választása előtt, 1919 szeptemberében kereste fel; 1921 decemberében, amikor a népszavazás biztosította a város Magyarországhoz tartozását, nem került sor kormányzói látogatásra, csupán annak egyéves évfordulóján, 1922 decemberében. Miért kellett olyan sokáig várnia a Turánnak azzal, hogy a nyugati végekre vigye a kormányzót? Horthynak jó oka volt arra, hogy egy darabig távol maradjon Nyugat-Magyarországtól. A helyi lakosság nem csupán a nyugat-magyarországi felkelés során elkövetett atrocitások és fosztogatások – a fehérterror záró fejezete – miatt neheztelhetett a rendszerre: az utolsó koronás király, IV. Károly elűzése 1921 októberében meglehetősen nagy feszültséget teremtett a kormány és a királyhű nyugat-magyarországi lakosság között. 1922. december 14-én Horthyt a lapok tudósításai szerint „frenetikus éljenzés" fogadta Sopronban.[20] Hogy ez valóban így volt-e, és ha igen, őszintén volt-e így, kérdéses. Annyi bizonyos, hogy egy nappal korábban Kőszegen járt, ahol egy helyi legitimista katolikus pap egy feljegyzés szerint „királygyilkos" protestánsnak nevezte.[21] Egyetlen konfliktus sem tépázta meg olyan hevesen Magyarországot 1921-ben, mint a királykérdés körüli vita és belharc. Könyvem hatodik fejezete a baranyai és nyugat-magyarországi eseményekről, hetedik, záró fejezete pedig a királykérdés alakulásáról szól.

A Turán általában 60-70 fős személyzettel működött, és fejedelmi étkezéseket biztosított utasainak. Horthy országjárásai során ezenkívül előszeretettel étkezett jó nevű, helyi éttermekben is. Mitterpacher megőrizte a kormányzó étlapjainak listáját: Debrecenben töltött tojást fogyasztott „kormányzó módra", Nyíregyházán pedig csigalevest, gombás borjúszeletet és roston sült harcsát evett, hozzá pedig a legjobb helyben található borokat itta. A százötven terítékes bankett végéről elmaradhatatlan volt Horthy kedvence,

a feketekávé. Más alkalmakkor az étlapon tészták, torták, likőrök, húsok, sültek, krémek és gyümölcsök szerepeltek.

A Turánról és az országjárás lakomáiról szóló sajtóhírekből azonban sötétebb történetek is felsejlenek. A szociáldemokrata *Népszava* például a következő éttermi menüt javasolta összeállításra: „Siófoki fogas előételnek, húsok terén: vagdalt bélszín, véres hurka, nyársonsült, jégbehűtött foglyok, Budaházy-módra. Tésztának az orgoványi máglyarakást, a vajas kilengést és a pogromfölfújtat ajánljuk a dióhéjjas tészta mellett. A pusztaizsáki sajt és a papsajt után egy fekete, vagy inkább fehér kávé jól eshet. Italok: pezsgő Dunában hűtve, triple-zalaeger-sec, fojtott vörösbor."[22] Az első látásra értelmetlen sorok között a jobboldali rendszer berendezkedését kísérő fehérterror véres atrocitás- és pogromhullámának főbb elkövetői és helyszínei sejlenek fel. Budaházy Miklós és Héjjas Iván neve, Siófok, Orgovány, Izsák és Zalaegerszeg említése, vagy épp Simon József plébános meggyilkolása, mindenkiben rettegést keltett, aki egy kicsit is kilógott a rendszer támogatóinak sorából. Az egyik leghírhedtebb gyilkosság áldozatai éppen a *Népszava* szerkesztői, Somogyi Béla és Bacsó Béla voltak. A gyilkosságok és pogromok sorozata végigkísérte a rezsim első éveit, és bár az 1921-es év legvégére csökkent a számuk, az év még számos incidenst és gyilkosságot tartogatott.

Magyarország huszadik századi története nem boldog történet: ha csak tárgyévünket és a megelőző néhány esztendőt nézzük, vesztes első világháborúval, forradalmakkal, megszállással és terrorral találkozunk. Ezek az események továbbra is feldolgozatlannak tűnnek hazánk közéletében, ám ne legyünk túl szigorúak napjaink magyar embereivel: számos nemzet még ennél kevesebbel sem tud megbirkózni. A feladat sokszor nemes egyszerűséggel megoldhatatlan: hogyan emlékezzünk például 2021 Magyarországán Ostenburg-Moravek Gyulára, aki részt vett az 1920-as Somogyi–Bacsó-gyilkosságban, majd 1921-ben kulcsszerepet játszott Sopron megtartásában? Az emberiességi és nemzeti szempontok

párhuzamos szem előtt tartásával nem lehet. Ráadásul a tények ismeretének hiányában különösen nehéz a feldolgozás feladata. A történetírás hazánkban is egyre inkább az emlékezet vizsgálatának irányába mozdul: idehaza is érvényes Aleida Assmann neves kulturális antropológus megjegyzése, miszerint sok történészt jobban foglalkoztat a megélők élménye, az emlékezés problémája és az emlékezet módja, mint maguk a tények.[23]

Ez a könyv azért született, mert bár az 1921-es esztendő a Horthy-korszak legmeghatározóbb évei közé tartozik, összefoglaló jelleggel még nem született munka a legfontosabb eseményeiről. Pedig ezek az események az egész rendszer későbbi sorsát meghatározták. Sőt megkockáztatható, hogy 1944 mellett ez az év volt a Horthy-rendszer igazán sorsdöntő éve. Természetesen a Horthy-rendszer hivatalosan az 1920. március 1-jei kormányzóválasztással vette kezdetét, maga a rendszer azonban – mint azt könyvemben is bemutatom – ekkoriban még közel sem volt szilárd: katonai szervezkedések, puccsok, határrevíziók és politikai erőszak terhelték az ország forrongó társadalmát és közéletét. Horthy kormányzóvá választása és az első királypuccs között 390 nap telt el. Amennyiben IV. Károly sikerrel vette volna át a hatalmat, Horthy uralma sosem válik rendszerré, és egyike marad a viharos huszadik század röpke fejezeteinek.

Miközben az 1944-es évről – Horthy rendszerének végéről – már több monográfia is született, és egyre nagyobb az érdeklődés a téma iránt, addig a másik krízisévre, 1921-re jóval kevesebb figyelmet szenteltek a kutatók.[24] Bár olyan részkérdésekről, mint a soproni népszavazás[25] vagy a királypuccsok,[26] születtek fontos munkák, illetve a kor jelentős politikusainak életrajzai – például Bethlen Istváné[27] vagy Teleki Pálé[28] is segíthetik a kor megértését, egy lábjegyzeteletlen, rövid, népszerűsítő munkán[29] kívül az összefoglalás és szintetizálás ez idáig elmaradt. A múlt rendszerben megjelent forráskiadások, amelyek már címükben is „rémuralomról"[30] beszéltek, eleve kész ítéletet adtak az olvasó számára.

Könyvemnek szándékosan semleges címet választottam: az angolszász szakirodalomban bevett szokás szerint egy fontos év történéseit tárgyalom eseménytörténeti, társadalomtörténeti, politikatörténeti és emlékezettörténeti szempontok figyelembevételével. A nemzetközi irodalom számos hasonló monográfiát ismer, ilyen John Lukacs *1945*-je[31] és *Budapest 1900*-a,[32] Tom Segev *1949*-e[33] és *1967*-je,[34] illetve Victor Sebestyen *1946*-ja.[35] Ezek a könyvek – amiképpen arra az egyik itt említett munka recenzense, L. Carl Brown, a Princetoni Egyetem történésze rámutatott – nem csak az adott évet, hanem az oda vezető folyamatot is bemutatják.[36] Könyvemben ezért az olvasó utalásokat fog találni az 1921-es évet megelőző eseményekre, illetve későbbi fejleményekre is, a történelmi kontextus megteremtésének céljával. Egyes, a tárgyévhez kevéssé kötött kérdésekben némileg korábbi vagy későbbi forrásokkal is találkozni lehet, ám ezen esetekben a tárgyévtől való eltérést igyekeztem mindig jelezni. Végső soron abban reménykedem, hogy könyvemmel az olvasó a korai Horthy-rendszer alapos és érdekfeszítő összefoglalóját kapja, amely segíthet megérteni a rendszer későbbi alakulását, illetve a kellően elfogulatlan bemutatást követően az olvasó maga is képes lesz saját véleményét és következtetéseit megalkotni az 1921-es év sorsfordító eseményeivel kapcsolatban.

2. „A RÉGI MAGYARORSZÁGOT AKARJUK, DE A RÉGI MAGYARORSZÁG HIBÁI NÉLKÜL" – AZ ÚJ RENDSZER ÖNMEGHATÁROZÁSA ÉS VISZONYA A FORRADALMAKHOZ

A forradalmak és a román megszállás után sokakban élhetett a remény, hogy az ország gyorsan és sikeresen talpra fog állni. Székesfehérváron tartott beszédében maga Horthy is utalt arra a közhangulatra, miszerint „mindenki" azt hitte, hogy „az összes kérdéseket [...] azonnal, egy csapásra [lehet] megoldani".[1] A kormányzó ezeket a képzeteket igyekezett eloszlatni, hiszen sejthette, hogy az átmenetek a legkevésbé sem így zajlanak. Srđan Vrcan horvát szociológus remekül kifejtette 1998-as esszéjében, hogy a politikai átmenet „meglehetősen hosszú, nem lineáris és egyértelmű folyamat, tele ellentmondásokkal és több lehetséges végkifejlettel; nem a megérkezés az ígéret földjére, hanem hosszú menet a könnyek völgyében,

[...] nem bemenetel a történelem végébe, hanem zuhanás az eltérő kultúrák és identitások viharába, ahol feltámasztott régi istenek vívják örök harcaikat, és ahol a megelevenedett történelem ismét annyi mindent teljes ellentétévé változtat".[2] Valami hasonló folyamatra gondolhatott jóval korábban Raffay Sándor evangélikus püspök is, amikor arról írt, hogy „a vajúdás hosszú és kínos", mivel „sem a múltra nem támaszkodhatunk, sem a jövő révpartjára még nem tudtuk rátenni lábainkat", ezért „szédülünk", mint a „szánalmas tengeribetegek". Raffay a magyar társadalmat „a múlttal szakító, jövőt akaró társadalomnak" nevezte.[3]

Ami a múltat illeti, a korai Horthy-korszak egyik első dolga volt, hogy dokumentálja a Tanácsköztársaság jobboldaliakkal és vezető társadalmi osztályokkal szembeni atrocitásait. Erre már 1919 decemberében, formailag a korszak létrejötte előtt állami szervezetet neveztek ki, és a gyűjtést 1921-re fejezték be.[4] A Tanácsköztársaság Történetére Vonatkozó Adatok Gyűjtésére Szervezett Országos Bizottság, röviden a TAGYOB iratok tömkelegét halmozta fel – amiből aztán semmit sem publikáltak. Ám még az összegyűjtött iratoknál is izgalmasabbak azok az adatok, amelyeket nem gyűjtöttek össze. A korai ellenforradalmi rendszerben szerepet kapó politikusok, újságírók és egyéb közszereplők ugyanis igen jelentős részben nemcsak az 1918-as őszirózsás forradalmat támogatták, de ideig-óráig az 1919-es Tanácsköztársaságot is. Márpedig a makulátlan ellenforradalmi önkép nem engedhette meg hasonló foltok felbukkanását, pláne azok megőrzését a történelemkönyvek lapjain.

A történelmi szembenézés eleve nem volt az ellenforradalmi rendszer erőssége – igaz, turbulens időkben fennálló rendszerek közül nem sok kezdte azzal a regnálását, hogy őszintén feltárta a közelmúlt eseményeit. A vesztes első világháború, amelyért a dualizmus utolsó napjaiban egységesen Tisza Istvánt okolták, a meggyilkolt miniszterelnök mártírrá emelkedését követően egy huszárvágással a zsidóság bűnévé vált. A Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyei közgyűlésen el is hangzott 1921-ben, hogy „a háborút nem azért

vesztettük el, mintha gyengébbek lettünk volna ellenségeinknél, hanem azért, mert [...] nemzetgyilkos mefisztók céltudatosan, *sistematice* kiölték a katonaságból a felsőbbség iránti kötelés tiszteletet".[5] Egy dokumentum, amely az *Általános irányelvek hazánk ügyének külföldi ismertetéséhez* címet viselte, és amelyet minden körletparancsnokság megkapott – talán a külföldi katonai misszziók tagjainak tájékoztatására –, úgy érvelt, hogy a Monarchia a zsidók és a baloldal miatt vesztette el a háborút. A régi Magyarország „tökéletes" volt – szólt a kertelés nélküli üzenet.[6]

Ez utóbbi nézetet sokan osztották. Horthy maga is azt írta emlékiratában, hogy aki nem látta a Monarchiát, „nem tudja, mi az igazi élet".[7] Kevesen szemlélték azonban jobban a nosztalgiát, mint az a levélíró, aki ifj. Ugron Gábor képviselő számára írta le érzelmeit. A békés vármegyeház, a főszolgabíró elé járuló paraszt, a szerényen élő alispán, nemes viták, tiszta intenciók, „ez volt nekem a régi Magyarország, melyen az áhítat csöndjében, mint szerelmes csüngtem, melyben a már benne nevelkedett ősz atyám kézen fogva és lábujjhegyen vezetett körül: a régi, régi, régi Magyarország! És egy nap arra ébredtem, hogy ez már mind nincs többé, hanem van egy új ország papírmaséból, ahol kucséberek [vándor kereskedő] és kardnyelők lyukas mogyorókkal dobálják egymást, mint Kipling majmai, s hol Arany megtört népe fölött Eckhardt [Tibor] borong és Vázsonyi [Vilmos] élczelődik. Mily kevesen maradtatok itt a régi Magyarországból, kik fel tudjátok idézni annak pietását, lovaglelkét, elveszett zamatát! Mint a földre fekvő mohikán a nagytávolból érkező lódobogást hallgatja, úgy figyeli a tűnt idők maradéka a távoli zörejeket, félénk jeleit annak, hogy a tegnapi ország még valaha visszajön erkölcsében, ízlésében és modorában, hogy a beomló sírok még visszaküldik a szellemtől elválaszthatatlan előkelőséget s gyáva lovagok helyébe a lovagias bátrakat."[8]

Utóbbi levélben a múlt visszavágyásán kívül még valami megjelenik: az új szereplők kárhoztatása. A politikai átmeneteket kutatók szerint alapvető tétel, hogy minden átmeneti rendszer kényte-

len részben a korábbi rendszerek emberanyagára építeni, és tény, hogy Magyarország modern történelmében egyetlen rendszer sem tudta *teljesen* lecserélni az előző éra közigazgatását – erre egyszerűen nem volt elég ember egy (korszaktól függően) tizen-egynéhány milliós országban. A személyi átfedések mögött világnézeti okok is álltak. Ez nem azt jelenti, hogy az ellenforradalmi rendszer fenntartói korábban egytől egyig meggyőződéses kommunisták voltak, csupán annyit, hogy bizonyos ideológiai kapaszkodók – például a szegénység és a nagyon is valós társadalmi feszültségek felszámolása vagy a vesztesnek bizonyult osztrák kötődés elsöprése iránti vágy – igenis segítették őket, hogy kezdetben szimpátia alakuljon ki bennük a Károlyi-forradalom vagy épp a Tanácsköztársaság iránt.

A Károlyi Mihály ellen hozott 1921-es bírósági ítélet szerint Károlyi kormányzása „rombolás", „gyűlöletes aknamunka" volt nemzete ellen.[9] Tormay Cécile *Bujdosó könyv*e egyértelműen lefektette, hogyan is kell gondolkodni erről a mozgalmas közel egy évről: a szerző szerint lényegében nem volt átmenet a Károlyi-forradalom és a véres tömeggyilkosságokat végrehajtó Tanácsköztársaság között, mentegető szavakat egyedül a szépséges Károlyi Mihályné Andrássy Katinka számára tartogatott, aki – legalábbis Tormay meglátása szerint – befolyásolható nő lévén nem tehetett semmiről.[10] Tormay könyvét túlságosan sokan értelmezték vádiratként, nem pedig önigazoló munkaként, pedig a *Bujdosó könyv* negatív figuráinál sokkal érdekesebb az, ahogy a szerző felépíti a forradalmak alatti jobboldali magatartásokat. Tormaytól például megtudhatjuk, hogy olyan emblematikus jobboldali figurák, mint Gömbös Gyula, Huszár Károly, Bangha Béla, Lendvai István, Prohászka Ottokár és Milotay István mind-mind szemben álltak az őszirózsás forradalommal.[11] Kellemetlen lett volna beismerni, hogy miközben Károlyi „gyűlöletes aknamunkát" végzett, a kezdet kezdetén az itt felsoroltak egyike sem ellenezte a tevékenységét.

Nem véletlen, hogy amikor 1920 decemberének végén Pallavicini György őrgróf javaslatot nyújtott be a nemzetgyűlés elé, hogy mindazokat, akik „az 1918. évi október hó 30–31-iki nemzetrontó eseményeket felidézték" vagy „az államhatalmat a bolsevista kalandorok kezére juttatták", állítsák bíróság elé, amely fellebbezés lehetősége nélkül „bármely büntetést" kiszabhat, előterjesztését nem fogadták el.[12] Batthyány Tivadar gróf, Károlyi volt belügyminisztere 1927-es visszaemlékezésében kéjesen sorolta fel a későbbi ellenforradalmárokat, akik a forradalom kezdeti napjaiban még velük tartottak: Bangha Béla, Túri Béla (akinek püspökké tétele is felmerült), Raffay Sándor, Haller István, Milotay István. Kevés információ volt azonban kellemetlenebb a könyvében, mint hogy Horthy fiának későbbi apósa, Edelsheim-Gyulai Lipót is egy kommunista szakszervezetben volt aktív. „Kedves utókor, hidd el nékem, abban a korszakban, amelyről én írok, a világ rohamlépésekben forgott, de még sokkal rohamosabban forogtak nagyjaink köpönyegjei" – jegyezte meg Batthyány.[13]

De még az ő felsorolása sem volt teljes. Az egyházi és politikai elitből nehéz lett volna olyan nevet idézni, aki *ne* támogatta volna Károlyiékat: a bíborosok, püspökök és papok közül Csernoch János és Prohászka Ottokár, Giesswein Sándor és Vass József, de még olyan katolikus politikusok is, mint Rakovszky István, Simonyi-Semadam Sándor, Huszár Károly és Klebelsberg Kuno is támogatták az őszirózsás forradalmat.[14] Utóbbi Kun Béla feleségének visszaemlékezése szerint egy darabig még a kommünnel is szimpatizált.[15] Teleki Pál 1917 nyarától az Országos Hadigondozó Hivatal élén állt, és bár 1918 decemberében felmentették, még két hónapig a helyén maradt. Károlyi megbízott benne, és a Párizsba készülő békedelegáció tagjának jelölte Jászi Oszkár mellett. Teleki ekkoriban „mérsékelt szocialistaként" utalt magára, és még Károlyit méltató memorandumot is írt a brit külügynek.[16] Zadravecz a szegedi Károlyi-párt alelnöke volt, és ekkoriban „liberális kommunistaként" azonosította magát.[17] A hírhedt katolikus publicista,

Kádár Lehel *Az Est* munkatársaként méltatta a Vörös Hadsereget 1919 tavaszán.[18] Tormay maga is írt a magyar területi integritást védő memorandumot Károlyi kérésére, az őszirózsás kormány pénzén.[19] 1921 telén *Az Est* szellőztette meg, hogy Wolff Károly, a neves budapesti katolikus politikus a Károlyi-kormány alatt tisztséget vállalt a királyi javak felszámolása terén, az viszont már csak 1925-ben derült ki, hogy a kommün alatt önszorgalomból terveket készített a gyárak és nagyüzemek szocializálásáról.[20] Sokatmondó azon cikksorozat címe is, amelyet Julier Ferenc, a Vörös Hadsereg vezérkari osztályának vezetője írt évekkel a kommün bukása után: *Ellenforradalmi lélekkel a Vörös Hadsereg élén.*[21] Igaz, egyesek magát Horthyt is úgy látták, mint aki kompromittálta magát a kommün alatt.[22] Erre biztos forrás nincsen, ám az tény, hogy az őszirózsás forradalom alatt felajánlotta szolgálatait a Hadügyminisztériumnak, ott azonban nem tartottak igényt rájuk.[23] Nem véletlen, hogy az 1919-es kommunista Írói Választmányban részt vevő Szabó Dezső amellett kardoskodott, hogy minden magyar tehetségnek „általános feledést" kell biztosítani, mert politikai tévedéseik nem az ő hibájuk, hanem a romlott liberális monarchiáé.[24]

Szabó mindenesetre remekül profitált a mesterségesen megszépített múltból. Az általa életre hívott Magyar Írók Nemzeti Szövetsége alakuló üléséről szóló beszámoló szerint az *Elsodort falu* című művével „éppen a kommunizmus alatt bontotta ki vezérlő zászlóját az új keresztény-magyar harcos hitnek".[25] Az igazság azonban az, hogy Szabó az *Elsodort falu*t éppenséggel a Monarchia visszásságai miatt írta, a kommün alatt adta ki, amiért busás honoráriumot kapott, saját könyvét pedig forradalmibbnak nevezte a Tanácsköztársaságnál is. Ami azonban egyeseknek bocsánatos bűn volt, az másoknak a teljes karrierjét derékba törhette. Az igazolásokat minden állami szervezet és közegyesület saját hatáskörében folytatta le Beniczky Ödön akkori belügyminiszter 1920. márciusi rendelete alapján,[26] és 1921-ben még javában folytak az értelmiségiek, köztük az oktatók igazolási ügyei – az utolsó aktákat 1926-ban

zárták le. 1921 októberében minden gyanúba keveredett tanárnak felelnie kellett egy részletes kérdéssorra arról, milyen működést fejtett ki a proletárdiktatúra alatt. Az igazolásokhoz bekérték a diákok órai jegyzeteit és füzeteit is.[27]

Varga Jenő népbiztosnak vagy Fáber Oszkárnak, a Vallásügyi Likvidáló Hivatal vezetőjének eltávolítása a tanárok közül természetesen nem követelt különösebb magyarázatot. Ugyanakkor volt tanár, akit azért rúgtak ki, mert „méltatlanul különös súlyt helyezett" Dózsa György és Petőfi Sándor életének oktatására, megint mást pedig azért, mert azt tanította, hogy „az ember *homo sapiens*".[28] A *Népszava* 1921 decemberében feltárt egy esetet, ahol egy tíz évvel korábbi, egyházellenes megjegyzésre hivatkozva bocsátottak el egy tanárt, B. B. népiskolai tanárnak pedig azért kellett mennie, mert „örvendett Kassa visszafoglalásának" – a revíziós érzelmek máskülönben akár méltatandók is lettek volna a rendszer által, de mivel a felszabadítás a Vörös Hadsereg nevéhez fűződött, itt bűnként tekintettek rá. Az ügyeket a lap „boszorkányüldözésnek" nevezte.[29] Egyeseknek ráadásul nem csupán a politikai szerepét vizsgálták. „Zsidóasszony a felesége" – firkantotta az egyetemi számonkérésben részt vevő Méhely Lajos egy magántanár igazolási jegyzőkönyvének margójára.[30] Az idős, újabban fajvédő biológust senki sem kérdezte meg azzal kapcsolatban, vajon ő mit csinált a kommün alatt, így azzal sem kellett elszámolnia, hogy állítólag rendszeresen lehetett látni a Tanácsköztársaság Közoktatásügyi Népbiztosságán.[31]

A tanárok baloldali túlkapásait vizsgáló Fővárosi Közoktatásügyi Bizottság elnöke az a Városy Gyula volt, aki 1919 februárjában még baloldali oktatási programot hirdetett, az év augusztusában azonban már volt kollégáit kérte számon. Pálfordulása kivételesen a jobboldali sajtó figyelmét sem kerülte el, egyes lapok ezért „kaméleonnak" nevezték.[32] A Babits Mihály és Füst Milán mellett szintén állását vesztő Benedek Marcell naplójában az elbocsátási hullámot „megfordított kiválasztásnak" nevezte,[33] mások pedig „faji harcra"

vezették vissza a folyamatot.[34] Ez utóbbi azonban nem volt teljesen igaz. A számonkérésben olyan, antiszemitizmussal nem vádolható személyek is részt vettek, mint Angyal Dávid zsidó származású konzervatív egyetemi tanár, akit 1918-ban a Károlyi-forradalom függesztett fel állásából,[35] a TAGYOB-gyűjtésben pedig számos hírhedt antiszemita mellett helyet foglalt Ballagi Aladár, a kikeresztelkedett zsidó családból származó történész is.[36] Bizonyos esetekben azonban egyértelmű volt az antiszemita felhang. Wolff Károly az 1921. februári budapesti közgyűlésen a zsidó tanárok és diákok felülvizsgálatát hirdette meg,[37] a *Néptanítók Lapja* pedig feltette a kérdést, hogy egyáltalán taníthat-e zsidó tanár keresztény gyereket.[38] A fővárosi tanárok elbocsátásainak közel 70 százalékát a zsidó Déri Ferenc alpolgármester ellenjegyezte, buzgóságát azonban nem értékelték: 1920 őszére már őt magát is elbocsátották, kommün alatti baloldaliságára és zsidó származására hivatkozva.[39] Érdekesség, hogy mind a korábban említett Városy, mind pedig Déri deklaráltan szabadkőművesek voltak.[40]

Wolff ígéretének megfelelően a diákok is sorra kerültek: Moskovits Ilona VII. osztályos tanulólánynak a Práter utcai leányiskolában kellett volna dolgozatot írnia a hazafiasságról, de ő zokogva közölte tanárával, hogy „amikor hitsorsosai a Dunántúlon annyi méltánytalanságot szenvednek, és egy rokonát is meggyilkolták, ő nem tud hazafiságról írni". A lányt kirúgták, és az ország összes középiskolájából eltiltották „haza- és nemzetellenes viselkedése miatt". Az 1921 januári fegyelmi jegyzőkönyv szerint azonban nem bánta meg a tettét: „Mindent vállalok. Kész vagyok kétkezi munkámmal megkeresni a kenyerem."[41]

A fent tárgyalt jobboldali közszereplők azonban nem feltétlenül voltak mind köpönyegforgatók, ahogyan azt Batthyány Tivadar írta. A költő és újságíró, majd 1923-tól fajvédő képviselő Lendvai István 1920. decemberi cikkében például a heves antiszemita megjegyzések mellett finoman utalt egykori megtévelyedésére: „A hazulról

kitagadott gyermek megbántott szerelmének dühödt inverziójával vetettük magunkat a hazug forradalmiság festett délibábjaira. Többé-kevésbé mindnyájan átestünk ezen a Nyugatos lázon" – írja pironkodva,[42] és ugyanerre utalt 1919 végén írt versében is: „megesett leányzó mindegyikünk lelke".[43] A Tanácsköztársaság alatt ugyanis a Prohászka által esketett Lendvai a kapitalizmus és a katolikus egyház ellen beszélt a kommunista *Az Ember*nek adott interjújában.[44] A történeti irodalom többször rámutatott arra, amire itt Lendvai is utalt: a Horthy-rendszer *homo novus*ai leginkább azok voltak, akik az 1918 előtti rendszerben partvonalra kerültek.[45] Ők éppen annyira megvetették Tisza rendszerét, mint Károlyiét és Kunét. Amennyiben ideig-óráig szimpatizáltak az utóbbiakkal, azt az előbbi ellenében tették.

A generációs konfliktusról a legmetszőbb leírást Milotay István adta a *Magyarság* egyik 1921-es számában, amelyből érdemes hosszabban is idéznünk. Nemzedékét, amelyet a „féllábával, féllelkével még a kaszárnyában élő" nemzedéknek nevezett, így írta le: „Talán ezer esztendő alatt sem nőtt föl még egyszer magyar ifjúság olyan iskolában, mint ez a mostani, a mienk. [...] Ez az ifjúság az iskola padjairól kelt fel tízezer- és százezerszámra, és a háború szenvedései, fizikai, szellemi és erkölcsi megpróbáltatásai között, a lövészárkok, a kórházak, a szibériai fogság és száműzetés keservei s ráadásul két forradalom iszonyú élményei és tanulságai közben keményedett férfivá, ha kora-öreggé nem rokkant, vagy el nem pusztult ezen a kálváriaúton. Ez az ifjúság itthon hagyott egy régi, csöndes, a maga módja szerint boldog Magyarországot, s mire hazajött, és miközben harcolt apái örökségéért, a háta mögött egy másik nemzedék elpolitizálta szinte egész hagyatékát, s maradt belőle ennek az ifjúságnak számára a Csonkamagyarország a maga minden politikai, szociális, gazdasági és erkölcsi nyomorúságával, megoldhatatlannak látszó létproblémáival, meghasonlott lelkületével, s feldúlt, tönkretett anyagi létföltételeivel."[46]

Milotay 1921-ben 38 évével az idősebb fajvédő publicisták sorait gyarapította, ahogyan a 37 éves Kádár Lehelre is „nagy öregként" utaltak egymás között. Lendvai István azonban 33 éves volt 1921-ben, az első világháború alatt még húszas évei végét taposta, ő már nem illeszkedett a Szekfű Gyula által megírt harmadik generáció soraiba, inkább a negyedik nemzedék tagja volt. Lendvai úgy vélte, „az előző nemzedék ötven év alatt tönkretette ezer év művét".[47] *Harmadik Magyarország* című, 1921-es cikkgyűjteményében találóan fogalmazta meg, hogy generációja „két hamis Magyarország közt" állt. Ő „Geszttel" – Tisza székhelyével – és a zsidósággal azonosított „Lemberggel" egyaránt le akart számolni.[48] Ő maga ugyan nem szolgált az első világháborúban, ám a frontharcok élménye nagyon is meghatározó volt az ellenforradalom szellemi és hatalmi hátterét adó újságírók és politikusok számára: „Ezt a fiatalságot nem a mai apák nevelték, hanem [...] Doberdó gyehennája" – foglalta össze lényegre törően egy fajvédő.[49] A szintúgy 37 éves Zsilinszky Endre – aki ekkor még nem használta a Bajcsy előnevet – így foglalta össze első világháborús élményeit 1928-ban saját lapjában: Galíciában 1916 nyarán a cseh katonák elszökdöstek a frontról, és ahelyett, hogy közéjük lövetett volna, egri bakákkal cserélte ki őket, akiknek a fele még aznap elesett. „Hiányzott belőlem [...] a kellő kíméletlenség, pedig [...] magyar életről volt szó. Ezeken a keserves leckéken tanultam meg [...] eget és poklot, életet és embert."[50]

Az új nemzedék tagjai pedig nem fukarkodtak a szidalmakkal, ha apáikat kellett kritizálni. „A liberalizmus öregje ott van mindenütt" – kezdte átkait Kádár Lehel. „Nem lehet tőle szabadulni. Ott van a nemzetgyűlésen és jogrendet rezeg, [...] ott van a bankban és ott van a zsidó társaságban. Fejét csóválja, ha az új generáció vérének rengésére hallgat, megbotránkozik, ha tetté acélosodik a harag, feljajdul, ha zsidó érdeket gázol." Ez a nemzedék Kádár szerint a „liberalizmus nemzedéke", „egy generáció, ami mindent kisajátított" az „új nemzedék" elől. „Félek, hogy örökké élnek" – sóhajtott fel cikkének végén.[51] A felmenők ellen intézett támadásoknak ugyanakkor önfelmentő jellegük is volt: „Az apák nem vethetik meg a fiaikat a saját bűneikért" – hárította a felelősséget Milotay.[52]

Az idősebbek defenzívába szorultak liberális hagyományaikkal, vagy megkíséreltek felzárkózni a fiatalokhoz. Prohászka Ottokár – aki a maga 63 évével nem aspirálhatott „új nemzedéki" jelzőre – Milotay visszaemlékezései szerint egyetértett velük abban, hogy nem csak a Tanácsköztársaság és a Károlyi-forradalom, de a Tisza-rendszer nyomait is el kell tüntetni: „Valami konzervatív, reakciós, maradi, népellenes politikát hirdettünk talán? Dehogyis. Mi a régi Magyarországgal, a kapitalista liberalizmussal s a feudalizmussal éppúgy szemben álltunk, mint a zsidó radikalizmus forradalmi arcvonalával, vagy a marxista szociáldemokráciával." Prohászkával egyetértettek abban, hogy „ha mi a nagyságos és méltóságos urak ellenforradalmát akarjuk megcsinálni, akkor ki se ragasszuk a plakátokat".[53] Prohászka talán saját nevét is óvni akarta, amikor a ceglédi „ébredők" előtt egyenesen elhatárolódott saját korosztályától: „Bár nem vagyok a mai nemzedékből való, de azt mondom, hogy a liberalizmustól megfertőzött nemzedékbe ne bízzatok."[54] *A Szív* című jezsuita lap a szociális feszültségek okán biztos volt benne, hogy a kommün minden borzalma ellenére nem lehet „ott [...] folytatni, ahol 1914-ben elhagyták".[55] Amiképpen Réz Mihály volt kolozsvári egyetemi tanár kifakadt 1920 végén: „Mi a régi Magyarországot akarjuk, de a régi Magyarország hibái nélkül."[56]

És persze nem csak a harmadik, de a második és az első nemzedék is megkapta a magáét. Az 1921 nyarán elhunyt Wekerle Sándor, Apponyi Albert, de az ekkor már rég halott id. Andrássy Gyula is „zsidócsahosok" voltak – állapította meg az Ébredő Magyarok Egyesülete (ÉME) második országos elnöki konferenciáján az ekkor 37 éves Kiss Sándor.[57] Mások pedig már egyenesen

az első nemzedék ellen törtek: „Kossuth és liberális eszmetársaik engedték ki a rémséget a palackból" – írták 1922-ben Cegléd „ébredői", ahol 1848-ban toborzókörútját kezdte a nemzet atyja.[58] Ugyanők azt is megjegyezték, hogy „ha Eötvös József báró zsidó felszabadítás helyett egy numerus clausussal lepte volna meg az országot, ma nem lennénk ott, ahol vagyunk".[59] A viták azonban nem csak a magyar múltról, de a nemzet jelenéről és jövőjéről is szóltak.

3. „ELIGAZODNI MAGUNKON" – NACIONALIZMUS, ANTISZEMITIZMUS ÉS VÍVÓDÓ NEMZETI ÖNKÉP

A Horthy-rendszer kialakulását a nacionalista diskurzus fellángolása kísérte, ám igazságtalan lenne elhallgatni, hogy ebben nem csupán a zsidóság szélsőséges szidalmazása kapott teret, hanem egyfajta mardosó, sokszor depresszív önvizsgálat is. Ezt a nem előzmény nélküli közbeszédet a vesztes világháború és a trianoni békeszerződés korábban nem látott méretűre dagasztotta. A legfontosabb talán az elveszettség, az elárultság élménye volt. Sokak véleményét tükrözte az író Herczeg Ferenc, aki kijelentette, hogy „Európa, szabad sajtó, liberalizmus – csupa olyan jelszó, amely megcsalt minket".[1] Az ekkor húszas évei közepén járó Somogyváry Gyula – írói nevén Gyula diák – egyik versében szintúgy elsírta bánatát, hogy a magyarság „egy csók nem sok, annyit sem látott, / Céda Napnyugat rajta hahotázott", bár arra már nem tért ki, hogy miért vágyna bárki is egy „céda" csókjaira.[2]

Mások nem csupán csalódottságot éreztek, de dühösek voltak Európa többi részére. Oláh Gábor debreceni költő még csak annyit írt naplójába, hogy korábban világpolgár volt, de ma már „rettentő távol" érzi magától az angol és orosz kultúrát. „Nem tudok, nem bírok olyan goethei magaslaton élni, mint eddig. A Földet darabolt abrosznak látom, amelyen tragikus fokozatossággal szűkül összébb és összébb a magyarság földdarabja."[3] Prohászka már egy lépéssel tovább ment, amikor kijelentette, hogy a magyar fiatalok ne tanuljanak idegen nyelveket, Szabó Dezső pedig arra biztatta a magyarokat, hogy „maradjatok itthon", mert „csak bohócok lehettek az idegen világ sivár rétein".[4] Hegedüs György, az ÉME társelnöke egyenesen „a nyugati népek szemétdobjáról" írt,[5] és persze akadtak, akik ezt a gyakorlatba is le tudták fordítani: 1921 januárjában egy bécsi színésznőt ütöttek arcon Budapesten azért, mert németül beszélt.[6]

A legnagyobb gyűlölethullám azonban a franciákat, Franciaországot és a francia kultúra hordozóit érte. „El a francia kultúrától!" – figyelmeztetett egy református lap, kikelve a „buja mocsárral", a „dekadencia bacilusaival" szemben.[7] Érdemes megemlíteni, hogy hasonló jelzőkkel mások csak a zsidóságot illették. Raffay Sándor evangélikus püspök egy Petőfi-emlékezés kapcsán fejtette ki, hogy a francia kultúra tisztelete „beteges" felfogás. Mint fogalmazott, „a raccsolás és a hülye monoklizás, az előre bukó testtartás és az idegen szavakkal való ügyetlenkedés, a francia konyha dicsérete csakúgy, mint az idegenben való fürdőzés társadalmi járvány lett szép Magyarországon", amit „az adyzók és az új jövőt ködlő hóbortos idegenek" hoztak be.[8] Amikor budapesti színházak francia vígjátékokat mutattak be, a *Magyar Helikon* nem is titkolta, hogy politikai okokból írt negatív kritikát: „Könnyen megállapíthatjuk, hogy a francia szellem ma sekélyesebbnek, frivolabbnak és önmagát túléltebbnek tűnik, mint valaha."[9] Az ehhez hasonló megnyilatkozásokat nem feltétlenül a francia kultúrában való járatlanság indokolta. Szabó Dezső magyar–francia szakos tanár volt, és

tanult is Párizsban, ám *Elsodort falu*ja főhőse, Böjthe János mégis azt mondja egy francia fogollyal beszélgetve, hogy vele ellentétben nem akar „megmaradni embernek", „inkább azt szeretném megtanulni, hogyan legyek állat".[10] Petrovits Mihály, egy kevéssé ismert szerző, akit a franciák internáltak az első világháború során, valóságos frankofób tirádát írt a „gyógyíthatatlanul beteg" „francia fajról", amely „ki fog pusztulni" „a francia nőknek arab, néger [...] fekete vérével való keresztezése [...] folytán".[11] A könyvről még a humanista Kuncz Aladár is azt írta a *Nyugat*ban, hogy bár „felületesen tárgyal bizonyos kérdéseket", de „az érdeklődést mindenesetre le tudja kötni".[12] A jelenség nem kerülte el a budapesti brit követség figyelmét sem. Megállapításuk szerint a magyar sajtó „egyszerűen gyűlöli" a franciákat, dacára Franciaország „bőséges propagandájának".[13] A helyzetet remekül szemléltette az a gyűlés, ahol Friedrich István, a volt ellenforradalmár miniszterelnök beszélt, és ahol a következő párbeszéd hangzott el a szónok és hallgatósága között: „És akkor gyűlésünkön még nem is esett szó nemzetünk legnagyobb ellenségéről. (Bekiabálások: A zsidók! Le velük!). Nem-nem, most a franciákra gondolok."[14]

Mégis Giesswein Sándor pápai prelátusnak volt igaza, amikor azt írta, hogy Magyarország ugyan „a nyugati és keleti szellem harctere", de a Nyugat már „diadalmaskodott".[15] A Nyugat-ellenes érzelmek ellenére ugyanis a hétköznapi magyar polgár – és az ellenforradalmi rendszerből remekül megélő elit – nyugati kultúrát fogyasztott, nyugati cigarettát szívott, nyugati lapokat olvasott, nyugati táncokat járt nyugati zenére, és még inni is gyakran nyugati italokat ivott. A kolozsvári *Napkelet* – nem keverendő össze Tormay Cécile folyóiratával – arról írt, hogy a magyar kiadóvállalatok „szédületes tempóban adják ki az idegen irodalmat", főleg az angol, francia, orosz és skandináv műveket.[16] Még jobboldali újságok is hosszas cikkben méltatták a „tetszetős csomagolású" amerikai cigaretta- és pipadohányt, amelyet Budapest-szerte árultak: Chummie, Choid, Three Feathers – mind-mind borsos áron,

és természetesen sosem importálhattak eleget.[17] Ekkoriban indult mozgalom a Nyugattal azonosított kemény ingmell, mandzsetta és frakk ellen,[18] és mivel a one-step, a foxtrott és a tangó volt divatos a pesti éjszakai életben, az ÉME magyar „táncházmozgalmat" is kezdeményezett, hogy palotással és nemzeti viselettel küzdje le az „erkölcsrontó angol és francia táncokat", no meg a „rövid szoknyákat".[19] Persze nem sok sikerrel. „A modern tánc utolsó mutatványa a keresztelő" – kelt ki dühösen naplójában Prohászka.[20] A táncok talán csak nevükben voltak idegenek, de a zenészek alkalmanként etnikumukban is. A fővárosban is divatosak lettek a „jazz-bandek", a pesti szórakozóhelyek harcoltak az eredeti fekete francia zenészekért. „Berlinben van Tarján Vili, aki [...] verbuvál kinn egy jazz-bandet, olyan divatos, furcsa néger zenekart, ami kinn a legnagyobb mulatság most, de hozzánk még nem jutott el" – tudatta a *Színházi Élet* 1921 márciusában.[21] A budapesti éjszakai élet központjai a Chat Noir, a Pokol, az American-bar, a Femina, az Excelsior és a Tabarin lokálok voltak, utóbbi rendszeres lábszépségversenyeivel került a lapokba, de virágkorukat élték a kánkánestek is. A francia gyarmati csapatokkal az első világháború végén Magyarországra érkezett arab és fekete nők – köztük prostituáltak – a bárok egzotikus ínyencségei voltak. És ha azt hinnénk, hogy mindez csak a pesti lokálok szokása volt, egy keresztényszocialista szerző azt panaszolta fel, hogy a Fejér vármegyei falvakban is a one-step és a boston a divatos táncok.[22]

A hétköznapi életbe szivárgó modernitás megállíthatatlannak tűnt. Egyes budapesti bárokban még az ekkor nagyrészt ismeretlennek számító amerikai Coca-Cola is kapható volt, amiről sokan meggyőződésesen hitték, hogy trágyából készült. Az amerikai nagytőke a háborút követően elsőnek jelent meg a magyar részvénypiacon, „nevetséges" áron vásárolva fel a Hitelbank birtokában lévő gazdasági érdekeltségek részvényeit.[23] Az amerikai tőke megjelenése ráadásul Széchenyi László gróf washingtoni követ 1922-es jelentése szerint a háborús jóvátétel okán államilag

támogatott folyamat volt: „Felajánlhatunk részvényeket hazai vállalatokban, [...] az amerikaiaknak csak válogatni [kell]."[24] Bethlen István miniszterelnökként egy interjúban szintúgy csalogatta az amerikai tőkét a magyar mezőgazdasági befektetések irányába.[25] „Elérkeztünk Amerika világuralmának korszakához" – jelentette be egy társasági lap, amely többször is lelkesen jegyezte fel, hogy a budapesti szállodákban már fekete ajtónállókat is lehet látni.[26] Amint az amerikai gazdasági konzul írta: „A magyarok általánosságban nagyon barátságos érzéssel vannak Amerika iránt, és az amerikai árukat mindig előnyben részesítik."[27] Igaz, az amerikai követségen más vélemény is elhangzott a magyarokról. Ulysses Grant-Smith amerikai főmegbízott, majd követ némi népkarakterológiába átcsapva a „többi keleti néphez" hasonlította a magyarokat: nacionalista, erőszakos nép, amely mindig túl sokat akar. „Ez a természetük, ez a gondolkodásmódjuk: túlozni."[28]

Utóbbi megjegyzését a magyarság „keleti" mivoltáról ironikus módon a korabeli jobboldal hangadóinak egy része akár egy az egyben alá is írta volna. A vélekedés nem volt teljesen a jobboldal sajátja, és bizonyos mértékig része volt a magyar nemzeti tradíciónak. Ám a turanizmus primitív, vulgáris megnyilvánulásait a korabeli nacionalista diskurzus egy jelentős része örömmel felvállalta, lelkes viviszekciót hajtva végre a Nyugathoz tartozó magyar népen, és bárkihez megpróbálva odavarrni azt, aki kicsit is mást kínált, mint a győztes hatalmak. Mindez nem sokban különbözött a nyugati népek barátságát szervilis módon keresők lelkesedésétől, ám míg az előbbiek legalább valamifajta korábbi együttélés organikus rendszerébe épültek, addig az utóbbi operáció frankensteini eredményekkel zárult.

Gömbös Gyula például egy helyütt kifejtette, hogy az Oszmán Birodalom és a magyar nép harca voltaképpen egy „tragikus testvérháború" volt,[29] Zadravecz pedig arról beszélt a budai várbeli Kapisztrán-szobor avatásán, hogy míg a kereszténység

egykor Mohameddel és a *Korán*nal háborúzott, úgy most a bolsevizmussal és a *Talmud*dal.[30] Mások ennél is jobban elragadtatták magukat. Petri Mór, a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium alkalmazottja – és kevéssé elismert költő – *A turáni hadisten*nek szentelt zavaros verset: „Az Ugor hadisten vágtat felénk / [...] Óh árva magyar, mégse vagy te árva, / Török, tatár, finn, észt fajrokon / Nyomul előre, hogy szívére vonjon."[31] Persze ebben is volt némi felsőbbrendűségtudat: Pekár Gyula, a Turáni Társaság elnöke úgy vélte, hogy a turáni fajoknak „mi, magyarok a turáni népkontinens legnyugatibb csúcsán természetes vezérei vagyunk".[32] Prohászka pedig egyenesen arra tett javaslatot néhány évvel később, hogy a magyarság térítse meg Ázsiát, főleg Kínát és Tibetet. Petri és Prohászka sorai rámutatnak a „vulgárturanizmus" ellentmondásaira: a magyarság nyugati nép volt keleti régmúlttal, nem pedig keleti nép nyugati közelmúlttal. Pintér Jenő tankerületi főigazgató javaslatára, miszerint a magyar ifjúság *keleti* tudata építésének első lépése az *észak-európai* észt és finn irodalommal való megismertetésük, csak a vulgárturanisták szokásos vargabetűjeként tekinthetünk.[33] Ráadásul a Kelet iránti hódolat sokszor nemcsak a magyarság nyugati, de keresztény gyökereit is megtagadta: hívei nem Prohászka katolicizmusát akarták elvinni Tibetbe, hanem Tibetet akarták elhozni a katolikus templomba.

Persze ha egyáltalán akartak katolikus templomot. Zadravecz dühödten jegyezte fel naplójába, hogy a kormány szélsőjobboldali titkos köreiben – az Etelközi Szövetségben (EX) – „magyar vallás" létrehozásán ügyködnek, nagytemplommal a Gellért-hegy oldalában, lóáldozóbarlanggal és ősmagyar parancsolatokkal. 1921 őszén a vallás fejének Zadraveczet kérték fel, ám a páter elutasította a „négylábú vallás" híveit.[34] Zadravecz naplójában főleg a protestánsokra kente az ősmagyar vallás dédelgetését – mint minden mást is –, de éppen Muraközy Gyula kecskeméti református lelkész írta le találóan a „turáni magyar romantikus őspogányság" pszichológiai hátterét: „Az antiszemitizmusból lassan, egy-két

makacs koponyában asszociációs út nyílott az antikrisztiánizmushoz. A kereszténységet is nyugati importnak, idegen ruhának nézik, mely az ősmagyar turánjelleget eltakarta s deformálta. Hiszen ilyen módon az igazi turáni magyarnak el kellene dobnia magától a nyugati kultúra minden eredményét!"[35]

A gyakorlatban mindez igen ellentmondásos is tudott lenni. Szépvizi Balás Béla, a hóbortos költő már 1921-ben papírra vetette napjaink aluljáró-prédikátorainak kedvenc sorát, miszerint „Jézus is magyar volt. Mégpedig székely."[36] Mások hangyaszorgalommal gyártották az apostoli Hiszekegy és a Miatyánk helyettesítőit, amelyek hol burkoltan, hol nyíltan eretnek szövegek voltak. Papp-Váry Elemérné (született Sziklay Szeréna) elűzött felvidéki nemesasszony *Magyar hiszekegy*ét, amelyet a Védő Ligák Szövetsége nevű revizionista szervezet „revansvágyat" megörökítő pályázatára írt, 1921-ben verssé bővítette. Ebben a feltámadást már nem Jézushoz, hanem az elszakított területek visszaszerzéséhez kötötte.[37] Egy IX. kerületi iskolában pedig a „megmételyezett" diákoknak – azaz a korábban baloldali oktatásban részesült fiataloknak – 1921 nyarán a következő imával kellett penitenciát nyerniük: „Mi Atyánk, magyarok Istene! [...] Legyen meg a Te, mindig javunkat akaró akaratod [...] bocsásd meg magyarjaink ellen elkövetett vétkeinket, miképpen mi is megbocsátunk a világháborúkban ellenségeinknek."[38]

A vélekedésből, miszerint minden nemzet rendelkezik bizonyos egyéni karakterjegyekkel, nem csupán a gyűlölt ellenségek hibáinak részletes leírása fakadt, de a Trianon utáni megcsonkított nemzet maró önkritikája is. „Nemzeti karakterünk elfakult, és mi magunk sem tudunk eligazodni magunkon" – panaszkodott egy rendszerbarát folyóirat hasábjain 1921-ben Orbók Attila, Károlyi egykori berni sajtófőnöke, akin viszont alighanem volt kollégái igazodtak el nehezen.[39] Az effajta nemzetkarakterológiai diskurzusokat napjainkra meghaladott iránynak tartják, ám ez a korszak szereplőit

értelemszerűen kevéssé zavarta. A heves tépelődésnek voltaképpen már korábban is volt tradíciója: nemcsak Ady Endre flagelláns versei, de még Széchenyi István naplója is tele van a nemzet iránti korholással. A különítményes Prónay Pál úgy vélte, hogy „a magyart csak bottal lehet fékezni",[40] Szabó Dezső pedig arról írt, hogy a magyar bután naiv, lelkesen adó és akarattalan nemzet.[41] Kevesen szórtak azonban dühödtebb szidalmakat a magyarságra, mint Prohászka Ottokár. Az egyébként szlovák származású püspök naplója ilyen és hasonló megjegyzésekkel van tele: „Ott tartunk a magyar kultúrában, [...] hogy ezzel a sárral, ezzel a tapadós, lusta, piszok élettel van megmagyarázva a falu szelleme. [...] Hová tegye a lábát ebben a sártengerben a kultúra? S ha teszi, mi lesz vele? Elmehet pucoválkodni!"[42] Naplójának Horthy-kori kiadói nem tudták feldolgozni, amikor a püspök arról írt, hogy „a magyar olyan, mint a szar, falhoz rúgod, ott ragad, aztán leválik". A mondat csak Prohászka naplóinak rendszerváltás utáni kiadásába kerülhetett bele.[43]

A vívódó nemzeti önkép egyik eredménye lehetett a magyarság „lovagias" jellegének túlzó hangsúlyozása, amely a húszas évek elején új lendületet kapott. Az ekkor reneszánszát élő jelenség persze nem volt új: Herczeg Ferenc emlékirataiban felidézte, hogy egy fiatal barátja öt forinton veszett össze ismerősével, és a párbaj során szíven lőtte a férfit, akinek várandós feleségét is elvitte később a gyász.[44] A párbajkeresésre külön kifejezés létezett: ez volt az „affér vadászat", ami azt a fajta céltalan utcai kötekedést takarta, amely potenciálisan párbajba torkollhat.[45] A párbajokat vívótermekben tartották, és igen költséges mulatságok voltak. A terem, a kard vagy pisztoly és a bandázs bérlése 750 korona volt, és természetesen szükség volt alkoholra, szolgákra, orvosra és kocsira is. Egy átlagos párbaj költsége körülbelül 1600–1800 koronát tett ki, ezt igazán csak a tehetősebbek tudták megengedni maguknak.[46] A párbajozás a harcias nemzeti önképet erősítette, része volt egyfajta új erőszakkultusznak, és egyeseknek nyilvánvalóan

a feszültség levezetését is jelentette. Prónay egy helyütt kifakadt, hogy a mai férfiak már nem mernek bátran lőni vagy szúrni, életet elvenni a párbajban. Úgy vélte, a férfiak az összeomlás során és Trianon miatt satnyultak el.[47] 1923-ban aztán törvényileg betiltották a párbajozást.

A magyarság vélt lovagias kvalitásait természetesen más népek negatív jellegzetességeivel szembeállítva lehetett a legjobban kidomborítani. Benisch Artúr statisztikus, Teleki Pál bizalmasa a *Néptanítók lapja* nevű oktatási szakfolyóiratban *Faji vonások* címmel fejtette ki 1920-ban, hogy míg a magyar „erős, férfias", addig a szlávok, a németek, a románok és a zsidók gyenge népek, olyanok, mint a feketék Amerikában.[48] Herczeg 1921-ben írt képzeletbeli levelet egy erdélyi magyar nőhöz arról, hogy a jövő magyar gyermekeinek „a gyűlölet evangéliumát" kell hirdetni: „A gyűlölet erkölcsi kötelesség, többet mondok: kulturális tett [...]. Soha, semmi körülmények között nem szabad elfelejtenie, hogy minden balkáni, legyen bár kivételesen derék és rokonszenves ember, önnek és gyermekeinek gyilkosa. Kivétel nélkül minden román férfi, nő vagy gyermek haszonélvezője és bűntársa a világtörténelem legnagyobb bűntettének. [...] Szítsa és élessze a szent gyűlöletet!"[49] A Magyar Országos Véderő Egylet (MOVE) hivatalos budapesti lapja pedig 1922-ben rövid gyerekmesét közölt, amelyben egy kisfiú így fordul nagyszülőjéhez egy nemzeti gyűlésen: „Nagymama, ha én nagy leszek, elmegyek és beállok Horthy Miklós katonájának, és minden oláh katonát, minden csehet és minden, minden rossz embert meg fogok ölni."[50] A korszak törvényhozása a megoldást az ifjúság katonai képzésében látta, és az 1921. évi LIII. törvénycikk létrehozta a levente mozgalmat, amelynek kevéssé palástolt célja az ifjúsági nevelés volt, mintegy pótolva ezzel a trianoni békeszerződésben korlátozott katonaságot. Minden 12 és 21 év közötti magyar fiatal, aki nem járt iskolába, köteles volt hetente sportolni, illetve felekezetének megfelelő istentiszteleten részt venni. Aki ezt nem tette meg, annak a szüleit megbírságolták.

A zsidóságnak természetesen nem lehetett helye a férfias teljesítmények porondján. 1921 januárjában Avarffy Elek képviselő arról beszélt, hogy az első világháborúban mindössze ötszáz zsidó esett el a fronton. Szabolcsi Lajos liberális zsidó lapszerkesztő erre beperelte, és 1923-ra sikeresen bizonyította, hogy ez a szám valójában eléri a tízezret.[51] Kevés eset szemlélteti jobban a neológ zsidóság anakronisztikus ragaszkodását egy olyan többségi társadalomhoz, amely jobb esetben indifferenciát, rosszabb esetben elutasítást tanúsított irántuk. Bernstein Béla nyíregyházi főrabbi 1920-ban igen őszintén adott hangot csalódásának. Amikor Hartmann Mór újfehértói zsidó adóügyi jegyzőt fehérterroristák agyonverték, a rabbi nyílt színen vitette körbe a koporsót, és így szónokolt: „Nemcsak a zsidót ölték meg, hanem a nemességben és becsületben való hitet is, valamint azt is, hogy ez a magyar nemzetben megvan."[52] Szavai igen bátrak voltak, hiszen a rendszer kritizálásáért Löw Immánuel szegedi rabbit 1920–1921 között egy zavaros ügyben több hónapig fogdában tartották. Az eset végül pertörléssel zárult.[53]

Amennyiben a dualizmust egyfajta „asszimilációs szerződés" jellemezte, amelyet egyes történészek a kölcsönös előnyök szenvtelen felismeréseként írtak le, effajta előnyöket ekkorra már csak nagyon kevesen láttak a magyarság és a zsidóság együttélésében. „A közöttünk élő zsidóságtól nem asszimilációt követelünk, hanem követeljük a zsidó nemzetiségnek törvénybe cikkelyezését" – fogalmazott Zákány Gulya tapolcai „ébredő" pappolitikus.[54] A zsidóság idegennek tekintése, kommunizmussal – és egyben a kapitalizmus előnyeinek megkaparintásával – való vádolása, illetve a különböző zsidó irányzatok összemosása megállíthatatlan népszerűségre tett szert az ellenforradalom során. A francia Tharaud testvéreknek a magyarországi kommünről szóló, itthon is népszerűsített antiszemita munkájában a kommunizmus azonos volt a zsidó vallással, a szerzők szerint a Tanácsköztársaságot kommunista rabbik vezették, és könyvükben a Duna partján alapult új Jeruzsálemről írtak – nyilván a cionizmust mosva össze a kommunizmussal.[55]

A korszak antiszemita fellángolásának erejét mutatja, hogy még Babits is bevallotta egy interjújában: a kommünt követően antiszemita volt, és csak az győzte meg őt a zsidóellenesség visszataszító eredményeiről, amikor szemtanúja volt, hogy egy csapat kamasz borzalmasan összevert botokkal egy öreg zsidót.[56] Antiszemitizmusának elhagyása persze máig vitatott. Éppen 1921-ben fejezte be, és egy évvel később adta ki *Timár Virgil fia* című regényét, amely erősen antiszemita felhangokkal bírt: a könyvben egy katolikus fiú, megismerve apja zsidó származását, elfordul neveltetésétől, és elzüllik. „Hiába, csak kitör a zsidóvér" – állapítja meg sommásan egy karakter.[57] Móricz Zsigmond naplójában a kommün alatt ugyanúgy erősen antiszemita megjegyzések születtek.[58] Mások pedig, mint Kosztolányi Dezső, ki sem gyógyultak a zsidóellenességből, és még a húszas évek elején is antiszemita cikkeket írtak – igaz, álnéven.[59] A magyar politika talán leginkább köztiszteletben álló, konzervatív alakja, Apponyi Albert is a zsidók „térfoglalása" ellen és a keresztény társadalom védekezésének „jogossága" mellett tett nyilvános nyilatkozatot.[60]

A legfontosabb részlet azonban Szabó Dezső egyik cikkében volt olvasható: *Antiszemitizmus* című, 1921 januári írása szerint „nem is azokat a zsidókat szoktuk ám mi becsületesnek nevezni, akik tényleg azok. Az ilyenek nemigen történek kegyeinkért, s nyíltan fajuk emberének vallották magukat. A mi »becsületes« zsidónk az a zsidó, aki átkeresztelkedik, ha kell, naponta kétszer, aki azt sem tudja, hova legyen a magyarságától [s] úgy köpik, mintha népszínműben volna."[61] Hasonlóan fogalmazott Kmoskó Mihály katolikus pap, egyetemi oktató és „ébredő" orientalista, aki amiatt dühöngött, hogy „a hülye gójok bedőltek az asszimilálódást mutató zsidóknak".[62] Vagyis amíg a dualizmus idején a patriotizmust és a magyar nemzettel való azonosulást – következésképp a zsidóság vallási definícióját – várták el a zsidóktól, az ellenforradalom eseményeit követően a közhangulat ennek éppen az ellenkezőjét kezdte el igényelni. Mindezt David Brunton Aitken brit százados

úgy fogalmazta meg Krausz Vilmos debreceni rabbi fiaival való beszélgetését követően, hogy „a magyarok teljesen meggondolták magukat. A háború előtt, ha bárki azt mondta magára, hogy zsidó, mindjárt leütötték, és közölték vele, hogy ő igenis magyar. Most megfordult a helyzet, és akkor ütnék le az embert, ha azt merné állítani, hogy magyar."[63] Mindennek kellemetlen konnotációi voltak bizonyos zsidók számára. Az 1920-as numerus clausus törvény parlamenti vitájában egyes fajvédők egyenesen a cionizmusra hivatkozva deklarálták „népfajjá" a zsidóságot.[64] Amikor azonban Gömbös 1921 januárjában arra tett javaslatot, hogy „sok százezer fölösszámú zsidót" kellene kitelepíteni Palesztinába, a cionisták kénytelenek voltak nyilvánosan is elhatárolódni: „Figyelmeztetni kívánjuk a képviselő urat, hogy a cionizmus nem az antiszemitákat, hanem a zsidó nép jövőjét szolgáló mozgalom."[65]

Persze az antiszemitizmus nem kizárólag a zsidóság „faji jellegének" hangsúlyozását és bolsevizmussal-kapitalizmussal való azonosítását jelentette, továbbra is része volt a középkorias antijudaizmus. Luzsénszky Alfonz újságíró ekkor már dolgozott nagyszabású Talmud-hamisítványán, amelyet 1923-ban adott ki *A pornográfia tárháza* alcímmel. Luzsénszky lelkesedésében erotikus színben tüntette fel a bibliai zsoltárokat is, megfeledkezve arról, hogy ezeket a kereszténység is szent szövegként kezeli. Luzsénszkyt uszításért első fokon pénzbírságra büntették, másodfokon azonban a már említett Kmoskó szakvéleménye alapján felmentették.[66] Kmoskót, aki 1921-ben könyvet adott ki *A zsidóság világuralmi törekvései* címmel, az év során a Magyar Tudományos Akadémia tagjává készült választani, és ebből az alkalomból már elkészítette székfoglaló beszédét is. Tervei szerint itt többek között azt is kifejtette volna, hogy a *gajdesz* (halál) szlengkifejezés a „goj" és a „death" szavak összetételéből áll.[67] Az MTA végül 1922-ben választotta levelező tagjává – vélhetően politikai nyomásra. Az antijudaizmus még a Szentírást jól ismerőket is hatalmába kerítette. A Bangha Béla hagyatékában található sajtókivágás-gyűjteményben

például szerepel egy cikk, amely szerint az ortodox zsidó „hazudik, lop, csal, sőt gyilkol".[68]

A város és vidék szembeállásának kiéleződése szintúgy antiszemita felhangot kapott. A nagyváros-ellenesség – magyar kontextusban: Budapest-ellenesség – ismert antiszemita toposz volt. De nem csak Budapestet sújtották előítéletek és sajtókampányok, hanem vidéki városokat is. Bár a fajvédők – Lendvaival az élen – arra tettek javaslatot, hogy Budapest helyett Kecskemét legyen az ország fővárosa,[69] a debreceni Oláh Gábor már némileg árnyalta a „romlatlan vidéki város" képét. Mint szülővárosának címezve írta: „Nem szerettelek. Nem szerethetlek. Nem is sajnállak. Lenézlek. Te vagy a legmagyarabb város? Ugyan már. Zsidóízű tebenned még a szeretet is."[70] Oláh egyik fő vádja az volt, hogy a zsidók megrontják a debreceni lányok lelkét.[71] Naplójában ennél őszintébb volt: amikor este az utcán meglesett egy ablakában vetkőző debreceni lányt – Oláh egy hasonlóan nagy érdeklődést tanúsító rendőrrel vetekedett a kukkolóhelyért –, ezt jegyezte fel: „Halálosan szeretem a szép leánykeblet!"[72] Lendvai abban mindenesetre egyetértett Oláhval, hogy a „zsidó városok" rontják meg a nőket. Mint egyik versében írta: „Cifra város, zsidó város, / Bazsarózsa ott lesz sáros."[73]

A nagyvárosok és a zsidóság erkölcsrontó hatásához kapcsolódott a zsidó nők antiszemita közbeszédben való megítélése is, amely a legkevésbé sem volt egy irányba mutató dolog. A fent ismertetett, disszimilációt követelő antiszemitizmus tükrében Ujváry Géza kormánypárti képviselő egészen kuriózumszámba menő javaslatot tett 1920 nyarán, amikor a zsidókérdés megoldására azt indítványozta: „olvasszák be őket a magyar fajba oly módon, hogy zsidó nő csak keresztény férfihez mehessen nőül, és zsidó férfi csak keresztény nőt vehessen el". Ujváryt a parlamentben egyszerűen kinevették, ám Rakovszky házelnök megjegyzése, miszerint „ez minden nőnek és férfinek a magánügye", sokatmondó volt.[74] Magánügyből márpedig akadt bőven: míg a Talmud-hamisító Luzsénszky Alfonz-

nak a felesége volt zsidó, az amúgy a zsidókkal való teljes szétválást hirdető Kádár Lehel hagyatékában – vélhetően – zsidó hölgyrajongóinak levelei is megtalálhatók, cikkeiben pedig a zsidó nők keleties, egzotikus bájai előtt hódolt.[75] Persze hogy a gyakorlatban mit jelentett az antiszemiták rajongása a zsidó nők iránt, azt annak a putnoki zsidó hölgynek az esete mutatja, akit 1920-ban különítményesek környékeztek meg, majd miután elutasította közeledésüket, megverték, és csoportosan megerőszakolták.[76] 1921 nyarán a kerekegyházi Mannheim Sándor 19 éves lányát fegyveres különítményesek erőszakolták meg a szülei szeme láttára.[77]

A magyar nemzet karaktere és a zsidóság megítélése feletti viták átcsaptak a magyar irodalom térfelére is. Az ellenforradalmi rendszer a húszas évek elején erős – ám kétes eredményű – kísérletet tett az irodalmi élet befolyásolására. A konfliktus egyértelműen megmutatkozott a jobbára szabadelvű *Nyugat* és a konzervatív, leginkább a kormányhű elit irányvonalát képviselő *Napkelet* küzdelmében. A *Napkelet* alapítását ugyanakkor nem egy konzervatív kulturális fellángolás, hanem egy állami döntés hozta el: Klebelsberg Kuno maga írta meg Tormay Cécile későbbi főszerkesztőnőnek 1921 nyarán, hogy „szépirodalmi és kritikai *revue*-t alapítunk, hogy felvegyük a harcot a *Nyugat* képviselte irányzat és szellem ellen".[78] A konfliktus olyan értelemben mesterséges volt, hogy az ország kultúrája eleve konzervatívnak számított: Herczeg *Új Idők*jének közel 40 ezer előfizetője volt a háború előtt.[79] Ehhez képest a *Napkelet*nek és a *Nyugat*nak meglehetősen csekély volt az olvasótábora, és nagylelkű mecénások nélkül egyik lap sem lett volna képes finanszírozni magát.[80]

Ezzel szemben az antiszemita irodalomra láthatóan volt igény: a propagandamunkák kiadását nem mindig az állam finanszírozta. Amikor Lendvai István 1923-ban meglepve tapasztalta, hogy a Stádium nyomdának nincs pénze kiadni a verseit, Zsilinszky Endre arra biztatta a költőt, hogy gyűjtsön össze „egy csomó előfizetőt, mint ahogy azt Szépvizi Balás Béla tette".[81] Az utókor ugyan kevéssé jegyezte meg, de 1921 nagy szenzációja volt Szépvizi kétkötetes ókori témájú ponyvaregénye, a *Kánaán pusztulása*. A könyv egyszerre próbálta kiszolgálni a zavaros őstörténeti útkeresés és az antiszemita szennyirodalom iránti igényt: az ókori Kánaán zsidók általi elfoglalásáról szóló regény nem is próbálta titkolni, hogy a „fajkánaániak" valójában a „fajmagyarok".[82] Bár a könyv stílusa finoman szólva egyszerű volt, tartalma pedig hol érthetetlen, hol pornográf, a könyvet Lendvai „a magyar irodalom elsőrendű eseményének" nevezte, Bangha pedig „gyönyörű részletekkel" megírt munkának titulálta. Mások Szabó *Elsodort falu*ja folytatásának vagy éppen „új Jókainak" látták.[83] Az „ébredőkkel" szimpatizáló bolttulajdonosok effajta feliratokkal hirdették kirakatjaikban a „leleplező" könyvet: „Nem kell pogrom! Elég, ha elolvassa Szépvizi Balás Béla regényét!"[84]

A „fajmagyar" irodalom képviselőinek el kellett számolniuk a dilemmával, miszerint egyes neves, nem zsidó írók, így Babits, Móricz vagy épp a korán eltávozó és ezért örökre „odaát rekedő" Ady nem voltak egykönnyen beilleszthetők a nacionalista-keresztény világképbe. Az előbbi két szerzőt, elismerve tehetségüket, Tormay, Szabó Dezső és Lendvai is meg akarta nyerni az induló, „ellen-nyugatos" lapok gárdájának, az ellenük induló támadások oka éppen a közeledések elhárítása volt.[85] Egy ellenzéki lap meg is írta *Zsidó kultúra vagy magyar kultúrálatlanság* című cikkében, hogy kormányzati akarattal nem lehet „hivatalosan elrendelni, hogy folyó évi május elsejétől kezdve Szomori-Weisz Dezső és Szép-Schön Ernőtől tehetségük megvonassék, és helyettük Kádár Lehel és Lendvai-Lehner István, az *Uj Nemzedék* főmunkatársai legyenek tehetségek".[86] A megjegyzés persze erősen rosszindulatú volt: Lendvai – de még Kádár is – tehetséges szerzők, amiképpen Zsilinszky és Milotay is jó tollú publicisták voltak, Szabó pedig egyenesen befutott írónak számított. Tehetségüket azonban tudatosan egy általuk ideig-óráig preferált rendszer napi politikai véde-

mére áldozták, amely kevés teret adott az összetett érvelésnek és az árnyalt gondolkodásnak. Nem véletlen, hogy Szabó, Lendvai és Zsilinszky – utóbbi már Bajcsy-Zsilinszkyként – a szélsőjobboldallal, a nyilasokkal és a nácikkal szembeni későbbi hadakozásuk során teljesedtek ki a leginkább, alkották legmaradandóbb szövegeiket, amely tevékenységükért utóbbi kettő életével is fizetett.

Bár a kormánypárti törekvésekhez Babitsot és Móriczot nem sikerült megnyerni, azért voltak, akik boldogan csatlakoztak a nyugatos irányzat ellensúlyozásához. Kosztolányi névtelen antiszemita cikkeiről már esett szó, de említhetjük a nyugatos Schöpflin Aladárt is, aki vállaltan a *Szózat* című lap színházrovatának szerkesztője volt, Gárdonyi Géza pedig – aki ugyan nem tartozott a *Nyugat* köréhez – Mikes Lajosnak arról panaszkodott 1921-ben, hogy „zsidó kiadója" „hideg körömmel ragadt meg, és nem bánja, ha belepusztulok is: kiszívja minden véremet. A zsidó egoizmus szinte bestiális."[87] Nézeteit nyilvánosan is vállalta: az író a *Gondolat* című keresztényszocialista lapnak arról nyilatkozott, hogy a zsidóság csak „borzalmakat hozott a magyarságra".[88] Egy cikkében ezenfelül arról írt, hogy a szép magyar utcákat az olyan „rút, idegen szavak csúfítják el" a cégéreken, mint a „nagy, feketebetűs Weiss Jakab, Goldmann vagy Kohn".[89] Gárdonyi az egalitariánus numerus clausust is támogatta. „A numerus claususról az a véleményem, hogy az teljesen jogos. A zsidó ifjak mind nagyobb számban lepték el az egyetemeket. [...] Az antiszemitizmus a magyar faj önvédelmi harca a föléje növő idegen zsidófajjal szemben" – nyilatkozta egri lakásában szenvtelenül egy zsidó újságírónak 1922-ben.[90]

Míg tehát egyes nagy neveket – meggyőződésből vagy pénzért – sikerült megnyerni a *Nyugat*-ellenes harcnak, addig akadt valaki, aki már nem tudott felszólalni a saját érdekében. Ady Endre többszörösen is emészthetetlen volt a végletesen megosztott közvélemény számára: partiumi kisnemesi származása és szabadkőművessége, szocializmusra hajazó, verseiben „vörös forradalomért" fohászkodó baloldali nézetei és önostorozó nacionalizmusa, költői tehetsége és önpusztító életvitele olyan kavalkádot jelentettek, amelyből mindenki ki tudta hozni a maga nézeteit igazoló Adyt. A *Magyar Helikon* helyesen írta 1921-ben, hogy „Ady katonái, a versei egymást ütik agyon", hiszen vannak „értékesek, [és olyanok,] amelyek nem is érdemesek az olvasásra".[91] Ady fiatalon, az őszirózsás forradalom alatt halt meg nemi betegségeinek szövődményeként. Egyesek szerint a forradalmat még üdvözölte, kijelentve, hogy „soha szebbet száz menny" nem adhatott volna neki. Öccse, Ady Lajos ezt később cáfolni igyekezett.[92] Ám Ady írásai az előbbi kijelentést tűnnek igazolni. Cikkeinek kétezer oldalas gyűjteményében több százszor követel forradalmat, ítéli el a „reakciót", és hivatkozik a szocializmusra.[93]

Dacára az egyértelmű és félreérthetetlen üzenetnek, az Ady emléke feletti marakodás a költő halála után szinte azonnal megkezdődött, és a húszas évek elején még javában dúlt. Az ellenforradalmárok egy zsidók által megrontott, fajmagyar szocialistát akartak látni Adyban, egy „zsidó salak" alatt szenvedő, baloldali nacionalistát, vergődő protestánst. Utóbbi véleménynek adott hangot Horváth János irodalomtörténész 1921-es *Aranytól Adyig* című munkája is, amelyben arról írt, hogy „Ady a zsidó behatás forgatagába vetette bele magát", „melynek valódi céljait nem, vagy későn ismerte fel, s mely faltörő kosnak használta őt nemzete, sőt magyar faja érdekei ellen". Ady bukásáért a hagyományos liberalizmus felel, amely nem akarta meglátni benne a társadalmi igazságért küzdő fajmagyart – vonta le a konklúziót Horváth.[94] Lendvai – akinek egyik legnagyobb inspirációja Ady volt – lelkesen köszöntötte a könyvet, és azt írta, hogy minden magyar egyetemistának el kellene olvasnia azt, a mű ugyanis remekül összegzi, hogy a Rákosi Jenő-féle magyar konzervativizmus hogyan adta a zsidó faj kezére a magyar géniuszokat.[95] A költő – aki mindig sajnálta, hogy sosem találkozott élőben idoljával – még egy verset is közölt, amelyben Ady zsidó eltévelyedését megvallja Isten előtt a mennyben, majd bocsánatot nyer: „Gáncsolt bús fajomnak / lettem kergetője: / séke-

lek fejében / űztem temetőre".[96] A versre Babits vitriolos választ írt, holt barátjának nevében közölve, hogy „[e]zektől a tisztelőktől Ady szelleme undorral fordul el".[97]

A halott Ady felett való marakodást végső soron talán a *Kálvinista Szemle* írta le a legtalálóbban, Lendvai versére és Babits válaszcikkére utalva: „Ady holtteste fölött két költő veszekszik. Az egyik, Lendvai István, magyar és keresztény, a másik, Babits Mihály, magyarul író és hitetlen. És mindegyik magáénak vallja őt [...] [Ám] nem sok joggal tiltakozhatunk az ellen, ha a *Nyugat* tényleg magának vindikálja őt. Mert akárhogy is igyekezzünk Ady egeket vívó szenvedelmeibe ősmagyarságot és egyebeket belemagyarázni, a szomorú tény az, hogy ez a kálvinista tőből kinőtt, tagadhatatlanul hatalmas tehetség kisiklott élet volt."[98] Persze arról, hogy ki számított keresztténynek és hitetlennek, illetve minek is kellett kinőnie egy „kálvinista tőből", ismét egy fejezetnyi vita kerekedett 1921-re.

4. „A KULTÚRHARC ÁRNYÉKA" – KATOLIKUS–PROTESTÁNS ELLENTÉTEK ÉS KÖZERKÖLCSÖK

A húszas években kialakuló kultúrát és politikai életet a közbeszéd „keresztény kurzusnak" nevezte, és ezért a jelzőért sokat tett az ellenforradalmi rendszer azon szokása, hogy önmagát „keresztténynek", ellenfeleit pedig nem keresztténynek, főleg „zsidónak" nevezte. Ez a keresztényi öndefiníció számos helyről váltott ki kritikát. Ezek közül kétségkívül a legérdekesebb a keresztény egyházi forrásokat szemügyre venni. Az alábbiakban a korai húszas évek közéletének zsidósághoz és fajelmélethez való hozzáállását, belső keresztény kritikáját, katolikus–protestáns ellentétét és a keresztényi erkölcsökhöz való viszonyát fogjuk megvizsgálni.

Az ország közbeszédét a húszas évek elején jelentős részben Bangha Béla jezsuita páter és lapszerkesztő sajtója határozta meg. Az utókor intoleráns és szélsőséges papként emlékszik Banghára, noha volt egy másik oldala is: esténként kommunistákat járt gyóntatni és áldoztatni a budapesti toloncházakba, és titokban női álnéven (Szerafini Blanka) lelkigondozási tanácsokat írt katolikus lányoknak. A hívei által „sajtóapostolnak" keresztelt

Bangha még 1918-ban gyűjtötte össze a pénzt egy katolikus sajtóalapra (Központi Sajtóvállalat – KSV), amely aztán az ellenforradalom idején kezdett el ténylegesen működni, és amelyhez egy sor nagy példányszámú vagy meghatározó folyóirat és napilap tartozott, többek között a *Nemzeti Ujság*, az *Uj Nemzedék* és a *Gondolat* is. Ezenfelül ő maga szerkesztette a *Magyar Kultúra* című folyóiratot. Nem minden katolikus lap tartozott azonban a kötelékébe: a jezsuita *A Szív* például kimondottan kritikus volt a KSV-vel. Bangha lapjai ekkor a legnagyobb liberális lapok példányszámát megközelítve – de nem túlszárnyalva – összesen 150 ezer példányban jelentek meg. Befolyását a korai Horthy-korban jól jellemzi, hogy amikor egy prédikációjában megszólta Rupert Rezső liberális keresztény politikust, az így felelt neki: „Ön ma Magyarország közvéleményének ura. [...] Öné a sajtó, öné a szószék."[1]

A páter központi célja a „lélekhalászat" volt, azaz minél több embert megnyerni az egyedüli megváltást kínáló római katolikus egyháznak, és így minél több lelket megmenteni a pokoltól. Naplójában bejegyzések sorában sürgeti magát, hogy prédikáljon minél többet, mert minden nap halnak meg emberek, akikhez nem jutott el, és akiket talán nem tudott megmenteni a kárhozat elől. Aggodalmát jól szemléltetik azok a sorok, amelyekkel nővérét – e sorok szerzőjének apai dédanyját –, Bangha Klotildot intette annak bérmálkozásakor: „Az emberek úgy hullanak a pokolba, mint a közeli erdő falevelei."[2] Bangha e központi cél alá rendelte világlátását, amelynek legfontosabb eleme a keresztény családokat két oldalról bomlasztó ateista szocializmus és materialista kapitalizmus elleni harc volt. A páter mind a két ellenfél első soraiban vélte felfedezni a zsidóságot, így 1919 és 1921 között írásainak igen jelentős részével őket támadta.

Utóbbi tevékenységével egy ideig teljes összhangba került az „ébredő", avagy korai fajvédő publicisták egész sorával. Antiszemita propagandájuknak legfőképpen a Túri Béla kanonok által szerkesztett *Nemzeti Ujság* adott teret, a lap vezető véleményformálói pedig Lendvai István és Kádár Lehel voltak. A duó nemigen tett féket antiszemitizmusára. Kádár 1921-ben „teljes társadalmi szeparációt" követelt a zsidókkal szemben: mint írta, „szakítani kell a jó zsidóval is".[3] Bangha lapjainak szélsőséges irányvonala ugyanakkor számos prominens katolikus politikus és egyházi ember nemtetszését kivívta. A KSV részvényeinek többségét birtokló Zichy János gróf alternatív katolikus hitéleti lapot indított, amely éberen figyelte a KSV lapjait, kritizálta azok antiszemitizmusát, és rámutatott olyan ellentmondásokra, mint amikor Bangha lapjaiban a pápát kritizálták.[4] Kétségkívül konfliktusforrást jelentett az is, hogy Lendvai és Kádár rendre a vérelméletre hivatkoztak zsidóellenességükben. Jezsuita körökben erről láthatóan másképp gondolkodtak: *A Szív* című jezsuita lap 1921 tavaszán például kikérte magának, amikor egy meg nem nevezett katolikus politikus lezsidózott egy kitért zsidó nőt.[5]

Bangha 1921 nyarán arra a következtetésre jutott, hogy inkább a mérsékelt, legitimista, katolikus hitéleti vonalat kellene erősítenie, és október 1-jén főmunkatársi szerepet adott Cavallier Józsefnek az *Uj Nemzedék*nél, majd átadta a lapot *Az Est*től igazolt (Tápay-) Szabó Lászlónak. Cavallier szintén ez utóbbi liberális lap tulajdonosának, Miklós Andornak volt a bizalmi embere. Emellett Bangha a KSV gazdasági vezetőjének a korábbi Baranyai Lajos helyett Vári Dezsőt, a *Pesti Napló* kiadóhivatali főnökét tette meg. Ugyanekkor Malcsiner Emilt, a *Magyar Kurír* teológus szerkesztőjét a szintúgy Miklós alá tartozó *Pesti Napló* anonim cikkírójává szerződtették.

Mindezt nyilvános irányváltás is követte: Bangha 1921 novemberében már arról beszélt a templomban, hogy „a kikeresztelt zsidó már nem zsidó többé, s nincs jogunk megakadályozni a magyarságba való beolvadásában".[6] Ezenkívül még azt az eszmefuttatást is megengedte magának a *Magyar Kultúrá*ban, hogy az askenázi zsidók valójában kazár eredetűek, vagyis finn–tatárok, „s így – sajna – a mi édes, közeli rokonaink a vérség és eredetet tekintetében".[7] Fontos megemlíteni, hogy utóbbi sorait a negyvenes évek-

ben összegyűjtött munkáiból a szerkesztők kihagyták. Bangha fajelmélettől való ódzkodása mögött a térítési szándékon kívül még egy kevéssé ismert dolog állhatott: bár a nagyjókai Bangha család 16. századi magyar nemesi família volt, Bangha apai dédanyja, Rajn Mária félig zsidó felmenőkkel is bírt, az utóbbi apja ugyanis Rajn Mihály kikeresztelkedett zsidó volt. Az antiszemita felfogásban természetesen egy zsidó felmenő már megrontotta az embert: Méhelÿ Lajos például úgy vélte, akiben egy csepp zsidó vér van, „az már zsidóul érez és zsidóul cselekszik".[8] Nem véletlen tehát, hogy Bangha nem volt hajlandó elfogadni az antiszemita fajelméletet, és persze az sem véletlen, hogy zsidó ükapjáról mélyen hallgatott.

Bangha döntésének háttere politikai és gazdasági jellegű volt, egyben a KSV hitelezői is nyomást gyakoroltak a páterre. Ezek mellett azonban egy személyes vonal sem elhanyagolható. Bangha vélhetően tudatosan igyekezett filoszemita vagy kitért katolikusokat lapjaihoz vinni. Lendvai és Kádár a fajvédő sajtóban később kikeresztelkedett zsidóként azonosították Cavalliert, Szabót és Várit is. Cavallier esetében ez bizonyított tény, de szükséges megjegyezni azt is, hogy Szabóról és Váriról a korabeli zsidó sajtó is kitért zsidóként beszélt, sőt azt is tudni vélték, hogy a Klein Ármin néven született Miklós Andort 1919-ben maga Bangha keresztelte meg.[9] Bangha döntése már lapjainak „megtisztítása" előtt érhetett, hiszen Szabó elcsábításának tervét a páter már 1919 novemberében megfogalmazta, 1921 tavaszán pedig a Miklós tulajdonában álló Athenaeum Nyomda adta ki Bangha imakönyvét, amelyet *Az Est*ben is hirdettek.[10] Az alkunak gyakorlati haszna is volt: az emigráns sajtó arról írt, hogy *Az Est* eladási engedélyét meg akarták vonni, és Bangha járt közben az ügyükben, később pedig az is felmerült, hogy a határon túl – például Romániában – Miklós segítségével terjesztik a KSV-lapokat.[11]

A „nagytakarítást" az antiszemita újságírók nem fogadták jól. Kádár október elején nem volt hajlandó elhagyni a *Nemzeti Ujság*

szerkesztőségét, és végül rendőri segítséggel kellett eltávolítani őt. Lendvai első nyilatkozataiban bosszút esküdött „Szeraffinált Salóme-Blanka", az „Ószövetségben felette jártas atya" ellen, kijelentve, hogy „egy Bangha-fecske még nem jelent zsidó nyarat".[12] A kivált újságírók azt is terjesztették, hogy a KSV „a zsidóknak", azon belül is – ki tudja, miért éppen – a Rotschildoknak lett eladva.[13] Annyi bizonyos, hogy Bangha valóban egy – valamivel – kevésbé zsidóellenes élt akart látni. Kádár utólag azt nyilatkozta, hogy Bangha kimondott kérése volt, hogy ne támadja a zsidókat és a liberális sajtót.[14] Bangha ezt követően *persona non grata* lett az „ébredő" lapoknál. A páter lakását megtámadták, személyét és a KSV lapjait nyomó Pallas Nyomdát pedig rendőröknek kellett megvédeniük.[15] Az „ébredők" erőszakos fellépése ezzel nem ért véget: november elején egy gyűlésükön megverték a KSV egyik újságíróját, akit „Bangha-bérencnek" neveztek.[16] Az „ébredő" lapok a KSV-újságok bojkottjára is felszólítottak, és a páter megkapta azokat a jelzőket, amelyeket addig az ő publicistái aggattak ellenfeleire: „áruló", „destruktív", „rosszabb, mint a zsidó".[17] Kirúgott újságíróit végül a *Szózat* fogadta be, Kádár a lap főmunkatársa is lett – az evangélikus kötődésű, „ébredő" lapnál az antiszemitizmus nem okozott gondot, sőt egyenesen üdvözlendő volt.

1920-ban Magyarországon nagyjából 5 millió római katolikus, 1 millió 670 ezer református és 497 ezer evangélikus volt, utóbbi szinte azonos létszámú volt a 473 ezres zsidósággal. Ezen kívül élt még az országban 175 ezer görögkatolikus, 51 ezer görögkeleti (ortodox) és 5 ezer unitárius keresztény is, nem számítva a kisegyházak híveit. Történelmi hagyományai szerint Magyarország túlnyomórészt katolikus országnak számított, noha a protestantizmusnak Erdélyben és az Alföldön is komoly társadalmi háttere volt. Trianonnal azonban a protestánsok száma jelentősen csökkent, és ezzel a katolikus egyház szerepe még meghatározóbbá vált, noha maga a kormányzó református vallású volt. Az 1921

áprilisáig hivatalban lévő miniszterelnök, az 1920-as választásokon a Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártjával a szavazatok 38 százalékát megszerezve a kisgazdákkal koalíciós kormányt alakító Teleki Pál katolikus volt ugyan, de az 1921-es első királypuccs után kormányt alakító Bethlen István szintén református családból származott. A dualizmus óta először a hivatalos állami eseményekre – így az új nemzetgyűlés megnyitására – a protestáns egyházak képviselőit is meghívták. Mindennek dacára az erőforrások és a pozíciók elosztásában, illetve a kulturális képviselet kérdéseiben rendre konfliktusba keveredett a katolikus egyház és a két nagy protestáns felekezet – utóbbiak többé-kevésbé egységfrontban képviselve érdekeiket.

A protestáns egyházak eltérő módon álltak hozzá a kurzushoz. A református egyház a Horthy-korszak legfontosabb protestáns támasza volt. Ez elsősorban a Horthyért rajongó Ravasz László dunamelléki református püspöknek volt köszönhető, akit 1921 júniusában választottak püspökké. Elődje, az év március elején egy balul elsült műtétben 69 évesen elhunyt Petri Elek betegeskedve és 1919-ben elvesztett feleségét gyászolva töltötte az ellenforradalom éveit.[18] (Közös fiukat kétévesen temették el). Petri teljesen távol tartotta magát a napi politikától, és a divatos zsidózásokból is kimaradt. Ekkoriban tehát még kevéssé lehetett a számbelileg nagyobb református egyház a kurzus támasza, hiszen a többi református püspök nem vagy kevéssé vállalt támogató szerepet.

Az ellenforradalom első éveiben a leginkább meghatározó protestáns közéleti méltóság Raffay Sándor evangélikus püspök volt. A mindig jól fésült, szúrós tekintetű és impozánsan csavart bajuszt viselő Raffay karrierje a Horthy-rendszer egészét lefedte: 1918 szeptemberétől 1945-ig a Bányai Evangélikus Egyházkerület püspöke volt. Az egyházkerület Trianon után az ország több mint egyharmadát foglalta magába, létszámra pedig az evangélikus lakosság közel felét. A megválasztásakor 52 éves, ám már bottal járó püspök politikailag igen aktív volt: részt vett a fővárosi

Keresztény Községi Párt alapításában, de belépett a szintén evangélikus Gömbös MOVE-jába is. A püspök ezenfelül meghirdette az „evangélikus irredentizmust", amellyel lényegében a magyar nemzeti ügy szolgálatába állította a számbelileg kicsi, ám befolyását tekintve igencsak megnőtt egyházát.[19] Mivel Trianont követően az evangélikus gyülekezetek közel fele a határon túlra került, az irredenta gondolat az egyház üzeneteinek lényegi részévé vált. Raffay orgánuma, az *Evangélikusok Lapja* 1921 szeptemberében le is írta, hogy „a magyar irredentizmus nem csak politikai életünknek hatalmas motorja, hanem egyházi életünknek is [...] egyik vezető gondolata".[20]

Raffay vezetése alatt a zsidósággal egyébként hagyományosan jó kapcsolatokat ápoló evangélikus egyház soraiba beszivárgott a heves antiszemitizmus is. Prédikációiban a püspök pogány, parázna, pénzimádó népnek nevezte a zsidókat, önéletrajzában pedig feljegyezte, hogy az antiszemitizmus ellen „senkinek sem lehet kifogása", mert a zsidóság „kellemetlen faj", amelytől „meg kell szabadulnunk".[21] Nézeteit nyilvánosan is felvállalta, hiszen 1920 tavaszán a „zsidóság elleni" keresztény „egységfront" létrehozását sürgette.[22] Egy, a húszas évek elején írt rövid, „Feladatok" címet viselő feljegyzésében céljaként a fajvédelem támogatását, a zsidókkal, a katolikusokkal és a kozmopolitizmussal szembeni harcot fogalmazta meg.[23] Raffay kísérletet sem tett saját szélsőségeseinek visszafogására, szemben a katolikus egyházzal, amely – mint láttuk – végső soron leszámolt saját szélsőséges újságíróival, és gyakran ostorozta a berkeibe tartozó politikusait. De a református egyház sem nézte jó szemmel a szélsőségeseket. A református Szabó Dezső például gyakran botránkoztatta meg kijelentéseivel a konzervatívabb kálvinistákat – többek között, amikor a református teológián tartott egyik előadásában kijelentette: a protestantizmus új feladata, hogy ne a katolikus egyház, hanem a zsidó faji imperializmus ellen protestáljon.[24] 1920 nyarán Bogdán Gyula kispesti református lelkész vitára hívta

Szabót, amelyben az *Elsodort falu*t „máglyára való pornográfiaként", az „antikrisztus műveként" támadta.[25] A *Kálvinista Szemle* hasábjain Vass Vince kecskeméti lelkész pedig tisztázta, hogy a református közszereplők „*mint politikusok* álltak a ker. kurzus politikai zászlója alá".[26]

Hasonló lépéseket az evangélikus egyház részéről hiába keresnénk. A MOVE élén evangélikus politikus, Gömbös Gyula állt, a *Szózat* szerkesztője, majd főszerkesztője pedig a szintén evangélikus Zsilinszky Endre, Raffay püspök Deák téri prédikációinak rendszeres hallgatója volt. A lap tartalmába Gömbös közvetlenül is beleszólt, és olyan evangélikus politikusok kaptak publikálási lehetőséget, mint Kaas Albert báró, nemzetgyűlési képviselő. Raffay nemhogy elhatárolódott volna ezektől a közszereplőktől, de embereit – például az egyébként református, ám Raffayval szorosan együttműködő Csilléry Andrást – igyekezett fontos pozíciókba juttatni, utóbbi esetében a Keresztény Községi Párt vezetésébe. Jellemző, hogy míg Bangha voltaképpen leszámolt saját szélsőségeivel, addig Sztehlo Kornél evangélikus egyházi ügyésznek – az embermentő Sztehlo Gábor nagyapjának – 1922 tavaszi kijelentésétől, miszerint „ez a kurzus semmiképpen sem keresztyén kurzus", az *Evangélikusok Lapjá*nak szerkesztői kommentárban határolódtak el.[27]

Raffay államhatalomhoz való hozzáállását 1921-ben úgy foglalta össze, hogy „csodákat ne várjunk többé", mert „[Isten] szívesen támogatja az élni akarót, de senkire sem erőszakolja az életet".[28] Egy évvel később annyit tett ehhez hozzá, hogy „minden lelket tömöríteni kell", „mert körülöttünk mindenütt dolgoznak".[29] Szavaiból a katolikus konkurenciával szemben való megmaradás igénye és az egyház – Trianon miatti – megszorult helyzetének felismerése tűnik ki, amely nem engedett más utat járni, mint az állammal való erős kooperációét. És az állami támogatások – amelyek később a református egyház fellendülését is elhozták Ravasz László alatt – nem maradtak el. 1920 novemberében a fővárosi törvényhatóság az izraelita felekezetnek nyújtott szubvenciót a felére csökkentette, mondván: a protestáns egyházak országos arányszámukhoz képest kevesebbet kaptak, mint az izraelita egyház.[30] Érdemes megjegyezni, hogy kevesebb, mint 25 ezerrel több evangélikus élt az országban, mint zsidó, így a fővárosi felekezeti segélyek megfelezése és a protestáns egyházak közötti arányos megnövelése elsősorban az evangélikus egyház javára történt. Raffay kérésére 1923-ban a soproni Hittudományi Főiskolát a pécsi egyetemhez csatolták, ezzel az evangélikusoknak ismét lehetővé téve az egyetemi szinten történő hittudományi képzést.

Alkalmanként Raffay kritizálta is a rendszert, de csak annak szoros katolikus kötődései miatt. Mint 1920 novemberében kifejtette, a kurzus „fenntartható", de korrigálni kell a „félrehajlást", amely során „bennünket, protestánsokat mellőzni igyek[eznek]". Bár ehhez hozzátette, hogy nem féltékeny „katolikus testvéreire",[31] a hangulatot jól jellemzi, hogy a húszas évek elején az evangélikus egyház legfelsőbb köreiben is terjedt a pletyka, miszerint a kormány rövidesen a protestánsokra is kiterjeszti a numerus clausust.[32] Scholtz Oszkár, az *Evangélikusok Lapjá*nak társszerkesztője a katolikus túlsúlyú rendszerrel való viszonyra célozva kijelentette, hogy „mi nem félünk a kultúrharc árnyékától".[33]

Ez a konfliktus nem volt előzmények nélküli, az első világháború és az összeomlás csupán felerősítette. Alapvetően mind a három nagy keresztény egyház képviselői elfogadták a versengés tényét. 1920 tavaszán a református *Kálvinista Szemle* utalt rá: „sohasem ringattuk magunkat abba a hitbe", hogy nem lesz súrlódás a katolikusok és a protestánsok között, Kirchner Rezső, az *Evangélikusok Lapjá*nak felelős szerkesztője pedig éppen egy évvel később állapította meg, hogy mind a három nagy egyháznak van oka a „panaszra". Végül 1922-ben Zadravecz jelentette ki: „vak, aki nem látja, hogy van felekezeti kérdés e hazában".[34] Protestáns oldalról elsősorban a katolikusok „numerikus hódítását",[35] például Zadravecz tábori püspökké való kinevezését fájlalták, ám a protestáns felekezeteknek

adott engedmények sem kerülték el a katolikusok figyelmét. Czapik Gyula – volt csanádi egyházmegyei ügyész, rövid ideig Horthy gyermekeinek nevelője, későbbi pápai prelátus, ekkoriban Bangha szerkesztőtársa – álnéven írva dühösen jegyezte meg, hogy nem volt elég a protestáns tábori püspökség, most még – értelmezése szerint – evangélikus teológiai fakultás is készül Pécsett. „Ennyi erővel" zsidó teológia is készülhetne – írta, igen egyértelműen jelezve, mit gondol az evangélikusok keresztény mivoltáról.[36] „Szerafini Blanka" 1920-ban publikált rövid történetet, amelynek női főszereplője protestáns hite miatt kosarazza ki udvarlóját.[37] Kevesen mentek odáig azonban, mint Tomcsányi Lajos jezsuita atya, aki 1920-ban kiadott könyvében a polgári házasság eltörlése mellett érvelt, külön kiemelve a protestánsokkal és a zsidókkal való házasodás negatív hatásait. A jezsuita atya arra jutott, hogy „a protestantizmus *teljes csődöt* mondott", és ezért arra biztatta a „protestáns testvéreket", hogy térjenek vissza a katolikus anyaszentegyházhoz, amely „keblére ölel majd benneteket".[38] A kéziratra Bíró Ferenc jezsuita atya, budapesti rendházvezető és később tartományfőnök, egyházmegyei cenzorként még 1918-ban nyomta rá a *nihil obstat*, vagyis „semmi akadálya" ítéletet, amely annak volt hagyományos jele, hogy a kérdéses szöveg megfelel az egyház tanításainak. Utóbbi nem Bíró magánvéleménye volt: igazság szerint Tomcsányi – és máskor Bangha vagy Zadravecz – gondolatai sokszor *valóban* megfeleltek a második vatikáni zsinat előtti egyházi tanításoknak, és bizonyos kérdésekben – például a polgári házasság elvetése terén – máig összhangban vannak a katekizmussal.

A közös ellenfél – vagyis a katolikus nyomás – az egyébként versengő nagy protestáns egyházakat összekovácsolta: alig találni a református és evangélikus oldal összezördüléseiről szóló forrásokat. 1921 októberében Machula Béla evangélikus tanár, a szentendrei református iskola alkalmazottja ügyében Raffay panasszal fordult a frissen kinevezett Ravasz László református püspökhöz:

mint írta, Machulától megkövetelték munkahelyén, hogy térjen át. „Nem szép és nem helyes, hogy a katolikus egyház módszerét a református atyafiak is divatba akarják hozni" – írta az evangélikus püspök. A gyakorlatnak abba kell maradnia, „különben nem lehet panaszkodnunk a katolikusokra". Ravasz válaszában azt írta, hogy valóban létezik egy „csöndes áttérési igény" a református iskolákban, hiszen elméletben csak kálvinista tanerőt vehetnének fel, de ettől el lehet tekinteni.[39] Ez az eset azonban ritka kivételnek számított.

A fent ismertetett viták okán gyakran került szóba a katolikus–protestáns kooperáció kérdése is – elsősorban a zsidósággal szemben. A keresztény egységfrontot szorgalmazó Zsilinszky 1921 decemberében levelet írt Zadravecznek, amelyben a zsidó sajtóra fogta a katolikusok és protestánsok egymásnak ugrasztását, hozzátéve ugyanakkor, hogy Zadravecz gyakori kirohanásai azt sejtetik: még a bolsevizmusnál is veszélyesebbnek tartja a protestánsokat. Zadravecz pár nappal később tapintatlan feleletet kanyarintott a levélre, számon kérve Zsilinszkyt, hogy tényleg akarja-e a teljes revíziót, amelynek záloga szerinte egyedül a katolikus egyház lehet.[40] Prohászka híressé vált mondatát, miszerint „szivárványhídnak" kell összekötnie a katolikus Pannonhalmát és a református Debrecent, Horthy rendszeresen megismételte 1920 során nyilvános beszédeiben.[41] A gondolatot azonban protestáns részről is érte kritika. Jeszenszky Károly mezőberényi evangélikus lelkész kifejtette, hogy szívesen elfogadná ugyan Prohászka szivárványhídját, de Tomcsányi és Bangha munkáit olvasva nem tud megbízni a katolikus oldalban.[42] A *Kálvinista Szemle* pedig némi önkritikával azt írta, hogy Pannonhalmával nem is lenne gond, ők a „régi Debrecent" hiányolják.[43]

Utóbbi megjegyzés arra a református közti belső feszültségre mutat rá, amelyet elsősorban Baltazár Dezső, a pozícióját 1911 óta betöltő tiszántúli püspök működése keltett. Baltazár jellemében a megértés és a befogadás mellett volt egy nagy adag har-

ciasság, olykor kötekedésre való hajlam, és emellett bátran lépett a politika mezsgyéjére is. Filozófiája egy 1921 áprilisi levelezéséből ismerhető meg leginkább: e szerint legjobb lenne, ha a kereszténység teljesen kivonulna a politikából, de míg a katolicizmus politizál, addig ez a protestantizmus számára öngyilkosság volna.[44] Kritikusai rendre felrótták neki, hogy a román bevonulást követően egy debreceni küldöttség élén köszöntötte a román királyt Nagykárolyban. A vád sokat elmond a Horthy-kori elit előző rendszerekben való kompromittáltságáról Baltazárt nyugodtan támadhatták volna azzal is, hogy köszöntötte a Károlyi-forradalmat sőt a kommünt is, csakhogy ugyanezekben a „vádpontokban" – vagy azok egyikében – a legtöbb jobboldali politikus is bűnös volt, így maradt a románokkal való „barátkozás" „bűne".[45] Kritikusai között gúnyneve „Baltazarescu" és „a zsidó püspök" volt.[46] Maga Baltazár is a bibliai „özönvízhez" és a „pusztai bujdosáshoz" hasonlította a reformátusok – és a zsidók – helyzetét 1921 elején,[47] és az év végén a Rumbach utcai zsinagógában kijelentette, hogy „nekünk, reformátusoknak és önöknek, zsidóknak kell összefognunk, hogy Magyarországot megmentsük".[48]

A Baltazárhoz való református hozzáállás ellentmondásos volt. Ezt a belső megosztottságot tükrözte a Kálvinista Politikai Szövetség alapító főtitkárának, Sebestyén Jenőnek a lapja, a *Kálvinista Szemle* is. Marton János református teológus a lap hasábjain belső reformot sürgetett Baltazár kapcsán, „merevebb, zártabb, keményebb, harciasabb" vallásosságot akart látni.[49] Ezzel szemben Kovács József kaposszentbenedeki református lelkész némi liberális antiurbanizmussal arról írt a Baltazárhoz köthető *Lelkészegyesület* hasábjain, hogy „Budapestről" nacionalizmus és antiszemitizmus áramlik a református egyházba.[50] A református Milotay István 1921. tavaszi cikkében a katolicizmusnak azt javasolta, hogy zárja kordonba a klerikalizmust (ki nem mondva: Banghát), a protestantizmusnak pedig, hogy helyezze karanténba Baltazárt.[51] Fontos megjegyezni, hogy az itt idézett hozzászólók

közül egyedül a később a nyilasok oldalán kikötő Milotay javaslatai és jóslatai váltak valóra.

Baltazár pozícióját az a tény is erősítette, hogy alapító elnöke volt a református lelkészek anyagi támogatását is végző, 1907-es alapítású Országos Református Lelkészegyesületnek (ORLE), amelyet ekkoriban komoly támadások értek a forradalmak alatti magatartása miatt. Az ORLE lapja, a *Lelkészegyesület* panaszok tengerét közölte református publicisták és vidéki lelkészek tolláról. A magyar kálvinizmus „kereszt alatt nyögő egyház", amelyet „a legképtelenebb és leggonoszabb" vádak érik. Lelkészeik ellen „embervadászat", a „magyar Sion ostroma" zajlik, sorsuk „arculverés, arculköpés, döfés és töviskorona".[52] A krisztusi szenvedésről szóló panaszok nyilván túlzók voltak: bár protestáns lelkészeket is értek inzultusok,[53] egyetlen református lelkészt sem öltek meg a fehérterror alatt – ellentétben katolikus papokkal. De Baltazárt, debreceni híveit és az ORLE-t – vagyis a liberalizmussal azonosított reformátusokat – igenis súlyos sérelmek érték az ellenforradalom első éveiben.

A protestantizmus kétségkívül rendelkezett egy lázadó, szabadgondolkodó és toleráns hagyománnyal is. A „kálvinista Róma", Debrecen katolikus országgyűlési képviselője, Bernolák Nándor 1920 végén felrótta a városnak, amely őt a parlamentbe delegálta, hogy „az a destruktív szellem, amely Magyarországon a forradalmakat előidézte, nem csekély mértékben Debrecenből indult ki". A bűnösöket meg is nevezte: Jánosi Zoltán Károlyi-párti országgyűlési képviselő, református lelkész és Juhász Nagy Sándor októbrista igazságügy-miniszter, a debreceni református egyházközség főjegyzője.[54] Az 1921-es év nem elhanyagolható a református–katolikus villongások és a református belső megosztottság történetében, és Debrecen ekkor az események fő színterévé vált.

A szomszédos bihari körzet képviselője, a már említett Orbók Attila 1920 telén országgyűlési felszólalásban kritizálta a debre-

ceni viszonyokat. Mint mondta, az utcák este sötétségbe burkolóznak a szénhiány miatt, és folyton „napirenden" vannak az utcai atrocitások, amelyeket a helyiek már megszokták, és ezért nem tesznek ellene panaszt.[55] A városban garázdálkodó szélsőjobboldali fiatalok még 1921 végén is gyakran támadtak meg rendőröket, mentősöket, de még a neves Aranybika vendégeit is revolverrel rabolták ki.[56] A várost ráadásul már évek óta keresztény felekezeti összezörrenések kínozták. Az unitárius Orbók szavaival „ha az ember bármely debreceni lapot felnyitja, állandóan azt látja, hogy ott [...] harc folyik [...] egy katolikus klikk és egy kálvinista klikk [között]".[57]

Az előbbi „klikk" vezetője a katolikus és szélsőjobboldali kötődésű Hubert Ottó volt, akit 1920 májusában neveztek ki debreceni kormánybiztos-főispánnak. Maga a tény, hogy katolikus főispánt tettek Debrecen élére, már elegendő lett volna a feszültségek kialakulásához, hiszen még kormánypárti, katolikus politikusok is „tapintatlan, ízléstelen" dolognak tartották Hubert kinevezését.[58] Ám emellett Hubert az ellenforradalmi közéleti tisztogatások jellegzetes végrehajtója is volt: 1920 decemberéig 94 tisztviselőt távolított el a Károlyi-forradalomban és a kommünben való részvétel vádjával, noha 1919. március 24-én ő maga is nyilvános nyilatkozatban állt ki a Tanácsköztársaság mellett a teljes debreceni bírói karral együtt.[59] Utasítására a helyi Baross Szövetség felülbírálta a debreceni iparengedélyeket, elsősorban a zsidóság kárára.[60] Tisztogatása tehát törzsökös debreceni reformátusok és a helyi zsidóság pozícióit is sértette. Hubert fő ellenfele Baltazár volt, aki városi törvényhatósági tagként nem félt használni politikai befolyását: 1920 decemberében emberein keresztül kétszer is bizalmatlansági szavazást kezdeményezett Hubert ellen, amelyeket a főispán elvesztett, és nem tűnik véletlennek, hogy a református és zsidó törvényhatósági tagok együtt szavazva próbálták megbuktatni a főispánt.[61] A püspök ezenkívül nyilvánosan érzéketlennek nevezte Hubertet a protestáns sérelmekkel szemben.

Márpedig a helyi református egyházat ért sérelmek listája igen hosszú volt. Még a román megszállás alatt a debreceni Nagytemplom székeire „Üsd a zsidót!" feliratú cetliket helyeztek.[62] 1920 tavaszán megjelentek a Nagytemplomot zsinagógának ábrázoló képek, majd ismét a Nagytemplom üléseire ragasztottak vörös betűkkel gyalázkodó feliratokat.[63] December 27-én bejelentés nélküli gyűlést tartottak a templom épületében, amiért Baltazárt beidézték a rendőrkapitányságra.[64] (Kérdéses, hogy a gyűlésekhez egyházi szervezetként szükség volt-e engedélyre: a rendőrség szerint igen, Baltazárék szerint nem.) 1921. január 19-én történelmi estet tartottak volna, amelyre a rendőrség nem adott engedélyt. Ugyanígy nem adtak engedélyt a január 20-ai eseményükre sem, majd a két nappal későbbi zenedélutánt is betiltották.[65]

De még csak ezután következett a korai Horthy-kor legsúlyosabb református ellenes atrocitása: 1921. január 22-ére virradóra kilenc helyre írták fel a Nagytemplomban a feliratot, hogy „Üsd a reformátust!", valamint emberi székletet kentek Baltazár – és korábban maga Kossuth Lajos – székére, illetve az azon heverő zsoltároskönyvre.[66] Az ablakokat sárral kenték be, hogy betörésükkor ne keltsenek zajt. Bár az utcán volt rendőrőrszem, a világítás hiánya miatt nem vett észre semmit. Válaszképp néhány nappal később a debreceni Szent Anna utcai görögkatolikus templom kertjébe több megnyúzott rókát hajítottak be.[67] Egy bő hónappal ez után újabb sérelem következett: a március 11-ei ORLE-gyűlést a rendőrség feloszlatta.[68] A *Lelkészegyesület* válogatott siralmakkal írta le a helyzetet: „a kálvinizmus rettenetes küzdelmeiről", „kataszt-rófáról", „megkövezésről" beszélt.[69] A templomgyalázást Baltazár következetesen „pogány gonoszságnak" nevezte, és ígéretet tett a templom újraszentelésére.[70]

A tettesek kilétét máig homály fedi. Ecsedi István debreceni történész, Baltazár barátja naplójában rögtön az „ébredőket" vádolta,[71] és a témát kutató legtöbb történész is ezt gyanítja. Az ügy felgöngyölítésére külön budapesti nyomozóbizottságot bíztak

meg Czövek Sándor rendőrtanácsos vezetésével, aki néhány nap után a helyi egyetemi ifjúság szélsőjobboldali tagjait nevezte meg fő gyanúsítottként a sajtóban, ám a források eltérnek azzal kapcsolatban, hogy végül jutott-e bármire a nyomozás.[72] Az esetet követően viszont a lapok rögtön találgatásba kezdtek a tettesek kilétét illetően, egyértelműen utalva arra, hogy mivel a keresztények közt nincs „lényegbeli" különbség, nyilván egy „kívülálló harmadiknak" állt érdekében a templomgyalázás.[73] A Vas vármegyei evangélikusok lapja a határon átszivárgott románokra gyanakodott,[74] mások – így a Huberthez köthető *Debreczeni Ujság* – viszont kimondatlanul a zsidókat okolták a „merényletért".[75] Nem sokkal a templomgyalázást követően látszólag református szemszögből íródott, ám látványosan zsidó fogalmakat használó röplapokat osztogattak a debreceni utcákon. A pamflet felszólította a reformátusokat, hogy „üsd [...] az álkeresztény tiszti bitangokat", ám látványosan a „hitközség" szót használta a református egyházra.[76]

Az ügy felkeltette a Honvédelmi Minisztérium Elnöki C Osztálya nyomozó alosztályának figyelmét is. (Az Elnöki C Osztály feladatai a belpolitikai megfigyeléstől a kémelhárításon át a „vörösvédelemig" és azon túl terjedtek.[77]) Az osztály debreceni eseményekre vonatkozó jelentései, amelyeket egy vastag, kék mappa tartalmaz „A debreceni református Nagytemplom meggyalázása ismeretlen személyek által" címmel, meglehetősen ellentmondásos irományok.[78] A rendszerre igen jellemző módon a katonai nyomozók Baltazár ellen nyomoztak, sőt egyesek szerint a városi rendőrség is Baltazárt gyanúsította.[79] Ez utóbbiról megállapították, hogy „segítségével a szabadkőműves és zsidó erők ismét hatalomra óhajtanának jutni", és ennek bizonyítására magánleveleit lefoglalták, és vegzálták híveit. Elkobzott leveleiből arra próbáltak következtetni, hogy a lelkészt az amerikai zsidóság támogatja, ám csak Nagy Hugó louisianai zsidó levelét találták meg, aki a püspök könyveit rendelte meg ezer korona értékben. Mint írta, Baltazár

„világosságot derít abban a nagy sötétségben, melyben szeretett hazánk most van".

A nyomozás egyszer arra jutott, hogy kommunisták, másszor pedig arra, hogy „zsidó ébredők" követték el a templomgyalázást, „hogy a különösen most könnyen félrevezethető reformátusságot a katolikusok ellen ingerelve a zsidókérdésről eltereljék a figyelmet". A nyomozati anyagban nyíltan szerepelt, hogy Baltazár „határozottan [...] kurzus-ellenfél". A debreceni körletparancsnokság javasolta, hogy tartóztassák le Baltazárt, ugyanis „rettenetes" lenne, ha „a legnagyobb református egyházkerület a zsidósággal szövetkeznék". A nyomozati anyagban egyes iratok nyíltan utalnak rá, hogy a valódi tettesek előkerítése még csak nem is volt cél.[80] Érdekesség, hogy az antant Debrecenben állomásozó katonai bizottsága szintúgy vizsgálta az ügyet, és Philip Trotter brit százados jelentésében képes volt éppen annyira antiszemitának bizonyulni, mint a magyar katonai nyomozók: ő is a zsidókra kente az eseményeket.[81]

Szükséges megjegyezni azt is, hogy református oldalról országos szolidaritást alig lehetett tapasztalni az ügyben. Bár sok tiszántúli gyülekezet, köztük Hódmezővásárhely, kiállt a püspök mellett, kérdéses, hogy mennyire értették meg a konfliktus lényegét. A berekböszörményi református egyházközség presbitériuma például „Rómát" és a „zsidók világuralmát" gyanította a Baltazár elleni lejáratókampány mögött. A tiszaszalkai presbitérium pedig lojálisan jegyzőkönyvbe vette: azért álltak ki püspökük mellett, mert az esperes részéről nyílt kérés érkezett, hogy „Baltazár Dezsőnek [...] legmesszebb menő bizalmunkat [...] fejezzük ki".[82] Az ekkor már nagybeteg Petri Elek dunamelléki református püspök nem adott ki nyilatkozatot. A pozícióját rövidesen megpályázó – és Ravasz Lászlóval szemben 1921 nyarán alulmaradó – Kováts J. István katolikus születésű református lelkész és országgyűlési képviselő felszólalt ugyan, ám beszédében a debreceni liberálisokat és a zsidóságot okolta.[83] Szücs Dezső református lelkész, kormány-

párti képviselő egyenesen azt nyilatkozta, hogy a debreceni katolikusok és reformátusok együtt gyűlölik a liberális Baltazárt, és helytelen dolognak tartotta, „ha valaki a [Baltazár] *személyét ért támadásokat* úgy fogja fel, mint [az] egyház ellen indított küzdelmet".[84] A Ráday Gedeon belügyminiszterhez köthető Protestánsok Országos Szövetsége néhány nappal a templomgyalázást követően nyilatkozatot adott ki – a szabadkőművesség ellen.[85] Lipcsey Péter, az egri református egyházközség főgondnoka úgy vágta ki magát a helyzetből, hogy egyazon közleményben ítélte el a templomgyalázást és Baltazár „nemzetrontó viselkedését".[86] A *Kálvinista Szemle* deklaráltan „távolságot" tartott az eseményektől, ám Sebestyén Jenő lapja azt is kiemelte, hogy „a helyzet kulcsa ott teljesen [Baltazár] kezében van".[87]

Ennél durvább reakciók is születtek. Szabó Dezső sietve vezércikkben magyarázta meg az eseményeket: mint írta, bár az incidens „merénylet" volt hitével szemben, Baltazár a magyarságra „halálos veszedelmet" jelent. „Püspök úr! Az a piszok, ami most az Ön templomi helyén van, az nem annak az ostoba merénylőnek a műve, aki ezt a durvaságot elkövette. Az a szenny az Ön végzetes tévedéseinek kikerülhetetlen, logikus következménye, azt a foltot Ön juttatta oda" – írta nyílt levéllé kanyarodó cikkében.[88] Véleményét nem árt összehasonlítani a kurzussal szemben álló, nyomorban élő bátyjának, Szabó Jenő református lelkésznek a véleményével, aki a templomgyalázást követően levelezésbe fogott Baltazárral. „Lutherhez látlak hasonlónak, mikor a történeti szavakat mondod: »Itt állok«" – írta neki a másik Szabó.[89] Igaz, a *Kálvinista Szemlé*től Szabó Dezső is megkapta a magáét: a lap felidézte, hogy az író volt már szociáldemokrata, katolikus (kereszténységszocialista) és most lelkes kálvinista is, „a negyedik fordulóról sem mondunk le".[90]

Hubertet az év júniusának végén mezőtelegdi Miskolczy Lajos váltotta, aki végre református, Tisza István egykori bizalmasa volt. A Baltazárral szembeni állami nyomás azonban a következő évek

során csak egyre nőtt. 1922-ben az állam egy időre a református egyháznak járó segélyt minden ok nélkül befagyasztotta. Ravasz László püspökké iktatásakor beszédében külön ügyelt rá, hogy elhatárolódjon debreceni kollégájától, és a későbbi években is igyekezett eltávolítani köreiből bizalmasait.[91] 1926-ban Baltazár viszonya némileg konszolidálódott a kabinettel, ekkor be is lépett a kormánypártba.[92] Később Horthyhoz is közelebb került, a kormányzó számos alkalommal meglátogatta, informálisan bizalmasává fogadta, ám kérdéses, hogy milyen eredménnyel. Kevéssel a halála előtt írt tervezetében Baltazár a szabadpiac és a demokrácia szélesebb körű bevezetését javasolta a kormányzónak – Horthy a tervezet jóformán minden tételét aláhúzta, és kérdőjelet biggyesztett mellé.[93]

A fentiek mellett futólag érdemes utalni rá, hogy a kisegyházakat is rendszeresen érte vegzálás a korai Horthy-korban. A tolnai Kaposszekcsőn 1921 áprilisában tartóztatták le a helyi metodista lelkészt, „kommunisztikus üzelmeknek" minősítve az istentiszteletet, amelyet a csendőrség szétzavart. Ugyanitt az év végén egy komplett imatermet rekvirált a csendőrség a maga javára.[94] A fejéri Bakonycsernyén 1922-ben a helyi evangélikusok tiltották meg a „szektás" pünkösdisták temetőhasználatát.[95]

A keresztény alapú politika egyik központi tétele máig a családvédelem, és érdekes, hogy a kétkeresős kapitalista családmodell kritikája is már korán megjelent a Horthy-rendszerben. Jobboldali lapok fejtegették, hogy a „tőke" a női érvényesüléssel és a női munkával a családi életet „megrendítette".[96] Szabolcs és Szatmár vármegyék közgyűlései pedig „a lelkekben és az erkölcsökben" keletkezett rettenetes pusztulásra hivatkozva 1921 áprilisában feliratot terjesztettek a kormány elé, amely teljes vasárnapi munkavégzési tilalmat követelt.[97] *A Szív* című folyóirat ugyanekkor meghirdette a jelszót: „Vissza a családhoz!"[98] A keresztény családvédelem – egyébként teljesen legitim – programja alkalmanként fajvédelmi, fajbiológiai és antiszemita gondolati

keretezésben jelent meg. A családvédelem elsősorban a prostitúció és az abortusz elleni küzdelemre fókuszált, érintve néhány egyéb jelenséget (droghasználat, pornográfia) is. A prostitúciónak hadat üzenő Magyar Egyesület a Leánykereskedelem Ellen (MELE) nevű szervezetet még a dualizmusban alapították, és Prohászka volt a társelnöke. Prohászka valódi küldetésének tartotta a kapitalizmus ostorozását és a kereszténységszociális gondolat képviseletét. A püspök 1920 elején az Uránia Színházban tartott előadást képsorok vetítése mellett, amelyek „csatornalakókat", szemétből táplálkozó özvegyeket, illemhelyeken lakó családokat és kislányprostituáltakat mutattak be.[99] A MELE állami támogatást is élvező, a keresztény egyházakkal szorosan együttműködő szervezet volt, amelynek otthonaiban 1921-től a rendőrség által illegális prostitúción kapott nőket elhelyezhették.[100] Az antiszemita propaganda természetesen a prostitúcióért is a zsidóságot tette felelőssé: „a zsidó piacra viszi" a keresztény nőket, de még a „maga asszonyát" is – fogalmazott Kádár Lehel.[101] A MELE indulását egyébként Lánczy Leó zsidó bankár finanszírozta, ám e tény felett a fajvédő szociális ügy képviselői elegánsan átsiklottak.

Prohászkáról ellenfelei azt terjesztették, hogy szeretői voltak, a pletykát még Jászi Oszkár is feljegyezte naplójába.[102] Tény, hogy Prohászka saját naplójában hosszasan elidőzött azon, milyen „rendkívül szép látvány" az áldozó apáca, aki „szemlehúnyva száját kinyitva, a nyelvét szerényen kitolja: valami elragadó vágy s bensőség fejeződik ki rajta", sőt még azt a megjegyzést is megengedte magának, hogy ebben van „valamiféle erosz".[103] Le kell szögezni ugyanakkor, hogy a vádak ellenére Prohászkának egyetlen „nőügye" sem bizonyított. Pusztán két nő ismert, aki lelkileg igen közeli kapcsolatba került a püspökkel. Az első Dienes Valéria, a kommunista eszperantista, Dienes Pál volt felesége, aki 1924-ben választotta lelki mentorának Prohászkát. Visszaemlékezése szerint egyszer majdnem csókolóztak is, ám a püs-

pök végül nem Dienes száját, hanem a homlokát csókolta meg.[104] Ennél sokkal érdekfeszítőbb kapcsolata volt Farkas Edithtel, lelki tanítványával, a Szociális Missziótársulat alapítójával. Farkasról egy helyütt azt írta, hogy „tüzet fog kettejük lelke egymástól", levelezésükben pedig – amely a legtöbb történész elől jelenleg elzárt – „bájos leánynak" minősítette, aki szembenéz a világgal, „mintha azt mondaná anélkül, hogy tudná: »enyém vagy, azaz enyém lehetsz, meghódítalak«".[105] Mindez persze önmagában nem sokat jelentene, csakhogy azt is tudjuk, hogy kettejük levelezésének döntő többségét a missziótársulat nővérei megsemmisítették. Kérdés, hogy milyen információk lehettek a levelek között, amelyek a forrásmegsemmisítés drasztikus eszközéhez vezették a nővéreket. Valószínű, hogy Farkassal való kapcsolatára gondolva írhatta Prohászka naplójába, hogy bár pap és nő között „a biológiai egyesülés természetesen ki van zárva", az „örökkévalóság pátoszával telített" lelki egyesülés lehetséges.[106]

Ha maga Prohászka tartotta is magát a tiszta magánélethez, a kurzus más férfiairól ez már kevéssé mondható el. A püspök naplójában arról írt, hogy a magyar férfi „a prostitúciót úgy veszi igénybe, mint a kávéházat".[107] Bár megjegyzése a kommün alatt íródott, Bangha 1921-es kritikája már vitathatatlanul az ellenforradalmi korszakról szólt: „Virágzik köztünk a prostitúció."[108] A kormány csak 1928-ban záratta be a bordélyokat, a húszas évek elején láthatóan még a kontrollált engedélyezés híve volt. Míg 1920 év végén 1717 bejegyzett prostituált dolgozott Budapesten, addig 1921-ben már 2002, összesen 18 bejegyzett bordélyházban. A pontos szám azonban nem ismert, mivel a prostituáltak többsége titokban űzte tevékenységét. A titkos prostituáltak számához némi adatot szolgáltat, hogy 1921-ben az erkölcsrendészet 949 prostituáltat állított elő razziái során, három évvel később pedig már 2200-at. A titkos prostituáltak 55 százaléka 19–21 év közötti lány volt 1921-ben, de akadtak 13 évesek, sőt 1920-ban egy 12 éves lány is. 1921-ben a *Népszava* hosszas riportot közölt a prostituáltkérdésről, azon

belül is a fiatalkorúak prostitúciójáról. A lap mindezt „súlyos társadalmi betegségnek" nevezte, amely „nyílt fekélyekben tört ki", mivel a kormány „struccpolitikát" folytat az ügyben. Geguss Dániel rendőr főtanácsos, a gyermekbíróság vezetője arról számolt be a lapnak, hogy a 12-13 éves lányok között már gyakoriak a nemi betegségek is: a 357 bevitt kiskorú lányból 49 volt „nemibeteg", 11 szifiliszes, kettő pedig terhes.[109] Müller Antal, a Keresztény Községi Párt társelnöke felháborodva állapította meg, hogy ha egy külföldi megkérdezné Budapesten, „hol is vannak a keresztény reneszánsz alkotásai", „vajmi keveset tudnánk felmutatni", mert „ma Budapest képe, a keresztény kurzus 14. vagy 15. hónapjában úgy fest, hogy a [prostituáltak] nemcsak az est beálltával merészkednek az utcára kijönni, hanem fényes nappal, déli 12 órakor és 1 órakor, amikor iskolás gyermekeinket az iskolákból haza engedik, [...] a kapualjak, az utcák el vannak állva a kéjnőktől, akik a legdrasztikusabb kifejezésekkel illetik még a feleségét karján vezető férjet [is]".[110] A prostituáltak életkörülményeit jelzi, hogy 1921-ben a rendőrség 279 nőt alkohol vagy kokain fogyasztása miatt is megbüntetett.[111]

A kokainfogyasztás meglepő jelenségnek tűnhet mai szemmel, pedig a lefülelt terjesztőkről és az öngyilkosságokról szóló gyakori hírek arra utalnak, hogy a korszak Budapestjén könnyedén lehetett kokainhoz vagy éppen ópiumhoz jutni. 1921 januárjában Angyalföldön le is kapcsoltak a hatóságok egy olasz bűnözők által üzemeltetett drogtanyát, ahonnan kokaint, heroint, morfiumot és ópiumot terjesztettek.[112] 1922 januárjától a nemzetközi szerződések értelmében az ópium, morfium vagy kokain Magyarországról való külföldre postázását tiltották ugyan, ám külföldről továbbra is lehetett drogot küldeni Magyarországra.[113] Hasonlóan megnyerhetetlennek tűnt a pornográfia ellen vívott harc, bár a kereszténységi szociális nőmozgalomban aktív Geőcze Sarolta kísérletet tett rá, az írott és képes pornográf termékek postai betiltását követelve.[114]

Az éjszakai élet vidéken is magára talált az első világháborút követő visszaesés után: a vidéki lapok Győrtől Makón át Debrecenig mindenütt a mozik, biliárdtermek, színházak, kávéházak és kocsmák kiemelkedő látogatottságáról számoltak be. Ennek megfelelően az ellenforradalmi Magyarország nem csak prédikált kereszténységéről, de szexuális szabadosságáról is hírhedt volt. A keresztényszocialista *A Nép* már 1921-ben beszámolt azokról az arisztokraták és politikusok által látogatott, kiskorúakkal zajló szexpartikról, amelyeket Dionüszosz ünnepének őrjöngő tivornyái után bacchanáliáknak neveztek, és ahol több ezer koronás belépők fejében lehetett élvezni a jobb élet ígéretével elcsábított kiskorú lányok és fiúk társaságát.[115] Ismert tény, hogy a korszak Budapestjén a homoszexuális szubkultúra is virágzott.[116]

A prostitúción és a nemi betegségeken túl az ellenforradalmi rendszer súlyos veszélyként azonosította az úgynevezett „egykézés" gyakorlatát is, amely elsősorban Somogy, Tolna és Baranya vármegyékben volt jellemző, és – óvszerhasználat vagy abortusz révén – az egyetlen fiúutódra törekvő családtervezést jelentette. (Az egyetlen fiúutód értéke az örökölt családi vagyon meg nem oszlása volt). Az illegális abortusz ára – valószínűleg a terhesség előrehaladottságának függvényében – kétezer és tízezer korona között mozgott 1921-ben, bár a *Magyar Közigazgatás* 1920 végén arra utalt, hogy vidéken „kuruzslókhoz" és „tiltott szerekhez" is nyúlnak az „irtózatos életgyilkolás" érdekében.[117]

Az első világháború hatására a szülésszámok Magyarországon drasztikusan csökkentek: míg 1914-ben 209 ezer fő volt a Trianon utáni terület népszaporulata, addig 1918-ban mínusz 221 ezer fő. Bár az 1921-es adatok szerint az egykézés által érintett vármegyék szaporulatszáma majdnem megduplázódott a katonák hazatérése, a háborút követő házasodási hullám, illetve a fronton elesett egykék pótlásának szükségessége miatt, a számok tükrében volt ok

az aggodalomra.[118] Kovács Alajos miniszteri tanácsos 1920-as előadásában kifejtette, hogy 20-25 év múlva – amikor „fajszaporodó korba kellene kerülni annak a sok százezer gyermeknek, akik a háború alatt meg sem születtek" – „katasztrofális hanyatlás" fog következni. „Azért mindent el kell követnünk, hogy legalább addig biztosítsuk a normális népszaporodást", és ebben az egykézést fő ellenfélnek jelölte meg.[119] Megoldásként arra jutott, hogy „a társadalmi mozgalmaknak állandóan felszínen kell tartania ezt a kérdést, az államnak pedig minden intézkedésébe bele kell vinnie a fajvédelem és a fajfenntartás gondolatát, egyrészt kedvezésekkel és kitüntetésekkel, másrészt háttérbe szorításokkal és büntetésekkel".[120] Kiemelt fontosságúnak tartotta emellett, hogy a lelkészeket is bevonják az abortuszellenes kampányba. Kovács az egyke miatt meg nem születő magyar gyermekek számát évi 95 ezer főre tette.[121] (Soraim írásakor Magyarországon körülbelül évi 30 ezer terhességmegszakítás történik, a csúcs a szocializmusban volt, közel 200 ezerrel).

A magyar anyák korholása sem maradt el az egykék miatt. Milotay a magzataikat anyagi előnyökért elhajtó parasztasszonyokról írt, „a meddőségről, a magányosságról, az egy holdért és egy portáért remegő, kegyetlen és üres, fásult és sötét szívek számítgatásáról".[122] Kovács Emil kisgazda politikus is úgy vélte, hogy a nők „meddőségért epekednek" Angyalföldön.[123] Kiss Lajos néprajzkutató a nem kívánt gyerekek budiba dobásának vidéki gyakorlatáról tett említést harmincas évekbeli *Szegény emberek élete* című könyvében.[124] Az egykekérdés Horthy személyes figyelmét is felkeltette: 1920 késő nyarán arról beszélt, hogy bár „népünk egy része az egykerendszer híve volt", most „egészséges generációkra van szükségünk, mert kevesen vagyunk".[125] Többek között az egyke elleni harcot tűzte ki céljaként a Faluszövetség is, amely 1920 májusában alakult, elnöke maga Horthy, vezetője pedig Rubinek Gyula, az első Teleki-kormány földművelésügyi minisztere volt. A Faluszövetség 1923-as előadásán Lovrich

József egyetemi orvostanár arról beszélt, hogy „a klinikák tele vannak olyan asszonyokkal", akik a „tiltott műtétet" akarják, és „az abortusz" továbbra is a „fajmagyar vidékek [...] kiveszését" okozó „betegség".[126] Ez utóbbi retorika tükrében meglepő, hogy az abortusszal kapcsolatos egyetlen ellenforradalmi kormányintézkedés az az 1921-es igazságügyi rendelet volt, amely a fogházak orvosainak bérét emelte elvégzett abortusz esetén.[127] Bár a kormány Birtha József – korábban az egyke ellen több munkát is publikáló lévai menekült református lelkész – személyében gyermekvédelmi kormánybiztost nevezett ki 1921 júliusában, Thúry Zsigmond kaposvári lapszerkesztő egy cikkében már külön egykeügyi kormánybiztost akart látni.[128] Ez azonban sosem vált valóra. A népszaporulat növelésének igénye mögött a revíziós törekvések is megjelentek: a frissen visszaszerzett Pécsre látogató Horthyt Széles Sándor gyüdi református lelkész figyelmeztette arra, hogy ha nem számolják fel az egykét Baranyában, a szerbek „kilakhatják" a magyarokat.[129]

Jellemző történet volt 1921 nyarán, amikor csendőrök vitték el a Fejér vármegyei Polgárdi körorvosát, Somogyi Nátánt, aki asszisztense segítségével több száz illegális abortuszt hajtott végre a településen. Mint a megdöbbent jobboldali *Uj Nemzedék* megjegyezte, a férjek „valamennyi esetben tudtak feleségük és az orvos közti kapcsolatról" – tudniillik az abortuszok végzéséről –, és amikor letartóztatták Somogyit, „a polgárdiak ki akarták szabadítani az orvost", a tömeget pedig „erélyesen" kellett feloszlatni.[130] A keresztény kurzusnak magyar gyermekek kellettek, a polgárdiaknak pedig az egykézés. Igaz, más orvosok inkább a kurzus véleményét osztották. Prohászka 1921 áprilisában mindenfajta kommentár nélkül osztotta meg naplójában a következő történetet: „A volt székesfehérvárcsurgói grófi orvos az egykét üldözte, s a faluban él az emléke. Egyszer elhívták egy gyermekét elhajtó asszonyhoz, aki vérében fetrengett. A küszöbön megállt s ordította: »Dögölj meg, aki az Isten ajándékával így tettél!«

Nem ment be hozzá; mire Csákberényből hívták az orvost, meghalt az asszony."[131] Hasonlóan markáns véleményen volt az író Rákosi Jenő, aki „Dunántúli" álnevén arról írt saját lapjába, hogy „meg kell bélyegezni a községet [ahol dívik az egykézés], a többi világtól – mint a járványos helyet – el kell különíteni. Vásárra ne járhassanak, a városba be ne eresztessenek. Hirdettessenek ki az egész országban, mint bélpoklosok, kiknek másunnan férjhez lányt nem szabad adni, csak lányai mehessenek férjhez máshová is, ha megvezekeltek és szükség esetén egyházi interdiktum alá kell őket vetni. Szodoma és Gomorrha tüze és semmiféle tűz nem elég neki, és az országos kormány kötelessége rájok szabadítani ezt a tüzet."[132] Aligha meglepő, hogy Rákosi nem vállalta fel névvel ezt a véleményét.

5. „A SZOCIÁLIS IGAZSÁGOK MINTAÁLLAMA" – TÁRSADALOM ÉS TÁRSADALOMPOLITIKA

Bár a családvédelem terén meglepően kevés konkrét intézkedés történt, a korai ellenforradalmi rendszert – 1919 őszétől a Bethlen-kormány megszilárdulásáig – aktív állami beavatkozások és társadalompolitika jellemezte.[1] Erre szükség is volt, hiszen a vesztes világháború, a két forradalom és a román megszállás után súlyos társadalmi feszültségek lüktettek az országban. A nyomor mellett azonban tombolt a korrupció is, illetve a társadalompolitikai törekvések az ellenforradalmi rendszer jellegéből fakadóan erős antiszemita élt kaptak. Az alábbiakban ezeket a kérdéseket vizsgáljuk meg.

A pártállami történetírás a korszak igazságtalan társadalmi viszonyai közül elsősorban a munkásság sorsát emelte ki, és ennek jó oka volt. A Tanácsköztársaságot követően a béreket csökkentették, a szociális juttatásokat visszavágták, a helyzetükkel szemben lázongó munkásokat pedig „feketelistára" helyezték, azaz más cégeknél sem helyezkedhettek el.[2] A Sajó-völgyben 12-13 éves gyerekeket is alkalmaztak bányamunkára, a miskolci körletparancsnokság felügyelete alatt.[3] A már említett Zákány Gyula 1921-ben

kilátogatott egy bányatelep munkáslakásaihoz: a házakat „disznóólnak valónak" nevezte, és hozzátette: „szörnyűség volt, amit láttam".[4]

A kommün után negatívan megítélt munkássággal ellentétben a parasztságot a jobboldal egy része – elsősorban az „ébredők", valamint a későbbi népi, illetve a fajvédő irányzat – idealizálta. Lendvai arról írt a *Nemzeti Ujság* hasábjain, hogy szeret vidéken lenni, mert ott még megtalálja a „fiatal, viruló lányokat", a „magyar humort", „a tarkabarka virágokat" vagy éppen a „vadgalambok kacagását" – és persze ott közel s távol sem volt Jászi Oszkár.[5] Mások azonban kritikusabbak voltak. Bár Kiss Menyhért képviselő kijelentette, hogy „kitépi a nyelvét" annak, aki negatív értelemben meri használni a paraszt szót, bizony akadtak ilyenek is.[6] A *Néptanítók Lapja* arról írt, hogy az „önzés, kapzsiság, uzsoráskodás vádja[i] [...] a földmívelő nép[pel szemben] [...] bizonyos mértékig jogosultak, s alapjában véve a mélyreható szomorú igazságban lelik alapjukat", mert a vidéki ember „szívtelen", „csalásból él", „tipikus tömegember", „here és ingyenélő".[7] Kádár Lehel arra jutott, hogy a magyar paraszt „típusa" az, „kinek vérében évszázadok keserűsége lüktet. Minden bántja, ami a másé [...] ez az, aki lelakatolja a kútját, amikor a másik háza ég."[8] Szabó Dezső *Elsodort falu*jának vidéki temetésjelenetében a részeges tömeg a koporsóval bemegy inni a zsidó kocsmába, ahol a cigány zenétől „vad haláltáncba" lendül, állatiasan lerészegedik, pálinkával itatja a már oszló halottat, majd orgiát csap a kocsma körüli bokrokban. „Ez az örök falu, a magyar falu, az ősi végzet megújuló marionettjei" – vonta le a konklúziót Szabó.[9]

Igazság szerint azonban a magyar parasztság sanyarú gazdasági helyzetben volt. Életszínvonala a Bethlen-kormány hatalomra kerülésétől a gazdasági válságig éppen csak hogy az első világháború előtti szintre emelkedett, majd meredeken esni kezdett, 1921-ben azonban még a vesztes világháború hatásait nyögte. Az év májusáig tiltva volt a külföldre történő állatkivitel, továbbá korlátozva volt

a burgonya, a gyapjú, a tej és a tejtermékek forgalma. 1921 őszén még 3,2 millió ellátatlan, azaz rekvirálások – erőszakos terménybeszedések – útján gabonaosztásban részesülő volt az országban, noha ez a szám már eredménynek számított a korábbi 4,5 millióhoz képest.[10] Az állam elméletileg térítést ígért a beszedett javakért cserébe, és tisztázta, hogy a térítés nélküli rekvirálók „rablást követnek el".[11] Ennek ellenére a rekvirálás számos helyen ellenállásba ütközött, és sok esetben még névleges ellenértéket sem fizettek az eltulajdonított terményekért. 1920 és 1921 között több mint nyolcezer katona vett részt a rekvirálásokban, és csupán 1920-ban közel 3 és fél millió mázsa gabonát kívántak karhatalommal beszedni – igaz, a hatalmas ellenállás miatt ennek csak a kétharmadát sikerült teljesíteni.[12] A termények katonai újraosztása mögött egy nagyszabású akció húzódott meg, amelynek célja az ipari munkáság ellátottságának és helyzetének javítása volt az infláció alábbhagyásáig.[13] A rendszer szociális érzékenységet persze kevéssé értékelték azok a termelők, akiktől elvették munkájuk gyümölcsét – sokszor térítés nélkül vagy csak áron aluli kifizetések és alkalmankénti kilengések mellett.

Márpedig kilengésekből nem volt hiány. 1921 januárjában például Teleki Pál miniszterelnök személyesen követelt intézkedést Fried Ignác tiszaeszlári gazda ellen, aki „minősíthetetlen káromkodással" konstatálta terményeinek állami eltulajdonítását.[14] A valószínűleg zsidó gazda szavait nem jegyezték fel, ám másokét igen: egy szolnoki asszony azt kiabálta behajtáskor, hogy „a nemzeti hadsereg katonái épp olyan aljas, piszkos gazemberek és tolvajok, mint a vörösek voltak", más pedig azt, hogy a Teleki-kormány „sokkal nagyobb rabló, mint a tanácskormány volt".[15] Ugyanekkor a soproni Lajtaújfalun tisztek önhatalmúlag ételt rekviráltak; az ellenszegülők házának átkutatása után pedig ingóságoknak, pénznek kélt lába. Máshol autókat rekviráltak, Békés megyében pedig katonák fosztottak ki és lőttek le egy erdészt.[16] A Bethlen-kormány idején a rendvédelmi szervek ragadós kezére panaszkodtak azok is, akik

figyelmeztették Ráday Gedeon belügyminisztert, hogy „nem szabad ugyanazt csinálni, mint a kommunisták".[17] A rekvirálást végül ő szüntette meg 1921 tavaszán, és bár egy 1921-es katonai jelentés arról tett említést, hogy „az úrgyűlölet nagyobb, mint valaha", és „ez tisztán a zsidók aknamunkája",[18] a fenti jelenségeknek inkább lehetett köze a parasztság körében terjedő elitellenes hangulathoz, mint a vélt zsidó agitációhoz.

A parasztság helyzetén földosztással próbáltak segíteni. Az 1920. évi XXXVI. törvénycikk címen megszületett, és 1921 nyarán megindult földreform szövege szerint az „eddig tisztán kapitalista" földpolitikát kívánta megdönteni, elsősorban a világháború során vásárolt földbirtokok szétosztásával. A közel hat éven át – 1921 nyarától 1927 februárjáig[19] – tartó földosztás során az Országos Földosztási Bizottsághoz közel négyszázezer kérvényt adtak be, amelyből mindössze valamivel több, mint negyvenezer embernek „osztottak földet" mintegy 1,5 millió holdon.[20] Ez azonban közel sem tudta kielégíteni a nincstelen szegényparasztság földigényét, amely a magyar történelem során végig kielégíthetetlennek bizonyult. A feleslegesen felheccelt hangulatot viszont remekül illusztrálja egy 1921 januári eset: a Bihar vármegyei Okány egyik nagybirtokosa önként felosztotta 800 holdját, mire a szomszédos Zsadányon menten kidobolták, hogy a mások földje szabad préda; a zsadányi csőcselék hamarosan önhatalmúlag osztotta fel a helyi birtokosok földjét, és a zavargást végül csendőrséggel kellett leverni.[21]

A fentiek tükrében meglepő lehet, hogy a kortársak nem feltétlenül látták olyan rossznak a parasztság életszínvonalát. A parasztság vagyonáról mesék keringtek az elszegényedett középosztály soraiban. A Keresztény Községi Párthoz köthető *Uj Budapest* 1921 őszén verset közölt, amelyben egy polgár rója fel egy parasztnak, hogyan cseréltek helyet a társadalmi ranglétrán: „Reggel, a ködben, ha öltözni kezdek / S utána foszlott teát kapok / Tudom, tejeskávé, finom kalács, törköly / Fölöstököm van nálatok. / [...] Kedves

leányod apró kacsói pediglen / *Tafelmusik*ot vernek a zongorán. / A zongorán, melyet tőlem cseréltél / Tizenhét tojásért cserébe talán." A vers szerint a paraszt gyereke Párizsban tanul, lánya szép új blúzban megy randevúra, a szérűskertben pedig a korszak luxusautója, egy Mercedes parkol.[22] A véleményben annyi igazság volt, hogy a piaci termelésre képes parasztság egy része valóban prosperált a rekvirált mennyiségek feletti termények eladásából, ráadásul az eladósodott termelők helyzetét segítette az infláció is, amelynek hatására könnyen kifizették tartozásaikat.[23] Ám a parasztok és a munkások ehhez hasonló megítélésének köze lehetett a városi középosztály életnívójához is.

Szekfű Gyula 1920 júliusában egyenesen úgy vélte, hogy egy menekült tisztviselő még egy gyári munkásnál is rosszabbul él, mivel „a munkás néha jól él, de mindig eléggé él, s ha propaganda nem volna, senkinek se jutna eszébe a forradalom".[24] Az első világháború utáni budapesti lakosság 20 százaléka magán- és köztisztviselőkből állt, számuk meghaladta a százezer főt. Kevesen vitatták, hogy a korszak egyik fő problémája a középosztály széles körű munkanélkülisége volt, amit csak tovább fokozott a trianoni menekültek beözönlése is. Az ország minden tizenharmadik lakosa az államból élt. A Vöröskereszt számára készült 1921-es összefoglaló szerint a közalkalmazottak átlagos bére 12 ezer korona, vagyis körülbelül két dollár volt.[25] A hivatalnoki osztályban „leírhatatlan a nyomor" – vélte a jezsuita *A Szív* 1921 tavaszán, felidézve egy iskola esetét, ahol egy tanítói állásra majdnem háromszázan pályáztak.[26] Az egykori állami tisztviselők közül sokan a feketepiacon kereskedtek, mások kutyát, nyulat, baromfit tenyésztettek.[27] A *Szózat* megrázó riportokat közölt a zálogházak világáról, amely elnyelte „az egykori szerény jómód emlékeit", képeket, ezüsttárgyakat, szobrokat, bútorokat és szőnyegeket, majd végül a zongorát és a könyveket is.[28]

A nyomor a gyermekbűnözés rohamos növekedését is magával hozta. A fiatalkorú bűnözők elsősorban lopás és sikkasztás vétségeit követték el, de ezeknél súlyosabb esetek is előfordultak.

A lapok szívszorítóbbnál szívszorítóbb történeteket közöltek: egy 1921 nyári cikk szerint egy tizenöt éves kislány az őt befogadó, viskóban lakó munkásözvegyet próbálta meg agyonverni annak baltájával, hogy néhány ruhát és gyűrűt zsákmányoljon.[29] A történeteket a statisztikák is alátámasztották. A fiatalkorúak budapesti bíróságához 1921-ben 5520 bűnügy érkezett, de az ezt megelőző és a rákövetkező év sem mutatott érdemi eltérést.[30] A fiatalkorú bűnözés ellen harcoló Országos Katolikus Patronázs Egyesület képviselője, Mészáros János érseki helynök szerint éves szinten több mint 14 ezer kiskorú bűnös került bíróság elé, és úgy vélte, ezzel a fejlett európai államok között Magyarországé lett a „szégyenletes világrekord".[31] A gyermekeket fokozottan érintették a korszakban gyakori járványok is: amiképpen a Vöröskereszt 1921-es anyaga fogalmazott, ők voltak a háború és az azt követő nyomor legártatlanabb áldozatai. „Temetőinkben a kicsi sírhalmok légiói jelzik a kegyetlen nagy kaszás borzalmas aratását".[32] Görgey Márton Hajdú vármegyei tiszti főorvos összefoglalója szerint 1921-ben Balmazújvárosban tört ki tífuszjárvány – 50 megbetegedés, 20 halálozás –, majd a későbbi években Tégláson, illetve Alsó- és Felsőjózsán (ma Debrecen részei) is. Görgey megdöbbenéssel tapasztalta, hogy a településeken a cselédgyerekek sokszor rosszabb körülmények között éltek, mint a helyi cigányok.[33]

A korszak társadalompolitikai törekvéseinek fő alanyai azonban nem a munkások, a parasztok vagy a gyermekek voltak, hanem a veteránok és a hadirokkantak. Az első világháborúból hazatérő hadifoglyok és veteránok jelentős része szenvedett el valamifajta sérülést a fronton, ők adták az általánosságban „rokkantaknak" nevezettek csoportját: a láb vagy kar nélküli, vak vagy epilepsziás férfiak hadát, akik az utcákon kéregetve gyakori látványt nyújtottak a korai Horthy-korban. Szabó *Elsodort falu*jában gúnytól mentesen nevezte a rokkantakat „véres karikatúráknak", a háborús idegsérülteket pedig „paralitikus borjúfókáknak".[34] Remethey-Fülepp Dezső, a Doberdónál deréktól lefelé megbénult egykori

szakaszparancsnok *Hadirokkant-szonett*jeiben örökítette meg fájdalmukat: „[Séta] holdsugárban, ej be gyöngy, be drága / [...] De ott a másiknak mankója koppan, / facsart a kedve és faléc a lába."[35] Bár Szabó Dezső idézett soraiban volt némi együttérzés, egy rokkant arról panaszkodott, hogy „hányszor látjuk, hogy durván, lelketlenül taszítanak félre a villamosmegállóknál önmagukkal jóformán tehetetlen hadirokkantakat. Egyesek még gúnyolódnak is rajtuk. Gyermekeinknek mulatság tárgya egy önmagával tehetetlenül, komikusan küszködő rokkant."[36] A legáltalánosabb hozzáállás azonban mégiscsak a közöny volt: Ertl János egykori katonai főtörzsorvos szerint „a legnagyobb meg nem értés és közömbösség" fogadta őket.[37]

Ráadásul mind a rokkantstátusz megállapításánál, mind a rokkantak ellátásánál akadtak anomáliák. Sattler Jenő, az egyébiránt kormánypárti Hadirokkantak, -Özvegyek és -Árvák Nemzeti Szövetsége sebészfőorvosa 1924-ben kiadott munkájában élesen bírálta a magyar rokkanttámogatást. Mint írta, 1921 végére a nyertes hatalmak, de még Ausztria is megnyugtató módon rendezte a hadviseltek egyleteinek támogatását, míg Magyarországon a rokkantság megállapításánál trükköztek: sokszor nem akarták elfogadni, hogy a rokkantak a világháborúban szerezték sérüléseiket – hiszen a szolgálat megkezdésekor nem mindig végeztek pontos orvosi vizsgálatot –, máskor pedig alacsony rokkantsági százalékot állapítottak meg komoly sérülésekre.[38] A *Hadirokkantak Lapja* 1922 őszén idézte a „megalázó" számokat: egy 25 százalékos rokkant évi nyugdíja 1200 korona, egy 100 százalékosé 4200 volt. A hadiözvegyek járuléka szintén nevetséges összegre, évi 2400 koronára rúgott, de aki újraházasodott, az nem kapott többé pénzt.[39] A kevés segély azonban így is megterhelte az államkasszát. 1920 őszén a kormány „sanyarú" döntést hozott: minden rokkant csak egy művégtaggal látható el, azzal, ami foglalkozásának leginkább megfelel. A műlábra húzandó cipőt mindenki maga csináltatja, a tönkrement lábat maga pótolja. Katétert, sérv-

kötőt, cipészállványt, tolókocsit nem adnak, mert a tapasztalatok szerint a rokkantak vagy „sohasem használják", „vagy elkótyavetyélik, pénzzé teszik és újrakérelmezik".[40]

A rokkantkérdésre lecsaptak az ügyeskedők is. Az újságok szerint egy „maffia" például nőket alkalmazott arra, hogy képeslapokat áruljanak kávéházakban, amelyeknek árából állítólag a rokkantakat támogatták – ám valójában a bevételt félretették. Kaposváron elkaptak egy nőt, aki egy héten 20 ezer koronát keresett így.[41] Az állami intézkedésekkel elégedetlen rokkantak és hadiözvegyek egy része a feketepiacon kereste boldogulását, ami széles körű igazoltatásokhoz vezetett. Ebből viszont tragikus eseteket is születtek. Andrekity Ferenc rokkant kölcsönpénzből vett szivart, cigarettát és dohányt, amit illegálisan árult. Ezért 1920 őszén a rendőrség elvette áruját, és bevitte a VII. kerületi rendőrkapitányságra, ahol Andrekity felkapott egy szolgálati pisztolyt, és főbe lőtte magát. A budapesti körletparancsnokság jelentésében az állt, hogy a rokkantakat „a nyomor már a halálba kergeti", hiszen ez volt rövid időn belül a harmadik öngyilkosság.[42] A kormány 1921 őszén az infláció miatt növelni igyekezett a hadiárvák és hadiözvegyek juttatásait,[43] és mint látni fogjuk, a rokkantak segítésére széles körű állami beavatkozás történt – elsősorban a zsidóság rovására. Ám a rokkantak ügyét később sem rendezték megnyugtatóan, hiszen a kormányhoz még a húszas évek végén is sürgető memorandumokat adtak be a témában.[44] Igaz, nem csak az első világháború veteránjai éltek rossz sorban. 1921-ben még élt az 1848–49-es forradalom és szabadságharc néhány veteránja is: a *Gondolat* 1921 tavaszán a Soroksári úton lévő rokkantmenházban talált egy '48-as veteránt, aki ismerte Petőfi Sándort, és harcolt a segesvári csatában is. „Milyen szomorú: egyik legnagyobb nyavalyánk, a lakáshiány, még a '48-asok életét is keserűvé teszi" – jegyezte meg a lap.[45]

Míg a sajtót leginkább az foglalkoztatta, hány magyar hadifogoly kötött orosz nővel házasságot, hány zabigyerek leledzett a Szovjetunióban, és hányan maradtak kint csak magánéleti okokból, addig

a hatóságokat komolyabb kérdések aggasztották. A rokkantakat – főleg a szovjet fogságból hazatérteket – gyakran érte a közéletben a kommunizmus vádja: „A szótár egy szóval szegényebb lett, mert a rokkant egyenlő lett a destruktív szóval" – panaszkodott a *Honfoglalás*.[46] Gömbös egyenesen „vörös bacilusokat" emlegetett a hazatérő hadifoglyok kapcsán: „Nagyon vigyáznunk kell, [...] hogy olyan hadifoglyok kerüljenek haza, akik mentesek a bolsevizmustól."[47] Szavai a MOVE gyűlésén felháborodást váltottak ki, és az egyesület elnökének korrigálnia kellett. A hazatérő foglyok között sokan erősen antikommunista nézeteket vallottak, hiszen megtapasztalták a szovjet valóságot. Az első szovjetellenes beszámolót Vázsonyi Vilmos titkára, a szintúgy zsidó Fábián Béla adta ki hadifogsága alapján 1919 szeptemberében *Oroszország pusztulása a bolseviki uralom alatt* címmel, amely a szocializmusban indexre került. Ám a veterán vagy rokkant zsidók sorsa semmivel sem volt jobb a háborút meg nem járt zsidókénál. Több veterán és rokkant zsidót is megvertek a fehérterror alatt, így a nagymarosi Popper Salamont vagy a budapesti Katz Endrét.[48] A zsidóság rokkantkérdéssel kapcsolatos megítélésén még az sem javított, hogy 1920 tavaszától Felix Warburg amerikai zsidó bankár is részt vett a szibériai hadifoglyok hazaszállítására induló gyűjtőkampányban, 250 ezer dollárt gyűjtve össze a feladatra, amiért Horthy Miklós 1924-ben ki is tüntette őt.[49]

1919 márciusa és 1923 nyara között a magyarországi leszerelőtáborok rendszerén százezer egykori hadifogoly haladt át.[50] A táborokból frissen szabadult tömeg a magyar katonai jelentések szerint rühes, tetves, megvert emberek hada volt, ám a belső elhárítást nem egészségügyi állapotuk érdekelte: a tömegbe vegyült kommunista ügynököket kerestek, és ennek érdekében levelezéseket olvastak el, és telefonbeszélgetéseket hallgattak le.[51] A Hajmáskér, Inota, Ostffyasszonyfa, Csót és Zalaegerszeg mellett működő leszerelőtáboroknak létezett egy szociális oldaluk – színpaddal, tekepályával, focival, katonai zenekarokkal, politikai előadással („Kik csinálták

a forradalmat?"), egy visszaemlékezés szerint „kedves, szeretetre méltó" fogadtatásuk volt, más a jó gulyáslevest idézte fel.[52] Emellett azonban a táboroknak volt egy antikommunista szűrő és átnevelő céljuk is: hivatalos utasításban szerepelt, hogy a hazatérő katonák illúzióit oszlassák el a földreformmal kapcsolatban, viszont kapjanak irredenta és antiszemita nevelést.[53] A táborok egy része rövidesen internálótáborként kezdett funkcionálni. Az internálás lényegében a rendőri felügyelet alá helyezést jelentette, ám a korszakban ezt gyakran a honvédség is foganatosította, mindenfajta felhatalmazás nélkül. A táborokban a kosz, a betegségek és az erőszak gyakori jelenségek voltak.[54]

A brit Munkáspárt 1920-as jelentése szerint Hajmáskéren különválasztották a zsidókat, és rosszabb elbánásban volt részük.[55] Minderről a sajtóban is cikkeztek: a Teleki-kormány ugyan elutasította a vádakat, ám az ellenzék parlamenti interpellációi, a brit baloldal, a Joint zsidó szervezet, illetve a *Népszava* tiltakozásait követően a kormány több alkalommal is megvizsgálta a táborok helyzetét, 1920 végén még a zalaegerszegi tábor vezetőjét is lecserélték. Összességében azonban megelégedtek azzal, hogy a súlyosan bántalmazott rabokat a külföldi ellenőrzők érkezése előtt eltávolították, férget irtottak, illetve egy agyonvert rab esetében „rozsdás szögbe lépést" könyveltek el a halál okaként.[56] A helyzet sokáig a Bethlen-kormány alatt sem változott. Bár maga Bethlen és belügyminisztere, Ráday Gedeon 1921 tavaszán meglátogatták a zalaegerszegi tábort, és elismerték, hogy rossz ellátás és visszaélések jellemzik a helyet, változás nem történt. Ráday nyilvánosan is tisztázta, hogy „szó sincs" a tábor megszüntetéséről.[57] Az internálótáborokat csupán 1924-ben számolták fel.[58]

Korabeli és későbbi bírálói szerint a Horthy-rendszert korrupció, az állami források baráti köröknek való kijátszása és dőzsölés jellemezte – ebben a kritikában kiegyezett a teljes baloldal, a legitimisták, a népiek, de még a nyilasok is. Ezek a jelenségek minden-

esetre már a húszas évek elején felütötték fejüket. A jól tájékozott és egyébként kormányhű katonatiszt Kozma Miklós Magyarországot „a korrupciók országának" nevezte: „A piszok oly nagy, hogy az ember már azt sem tudja, hogy akaratlanul is mikor keveredik valamibe bele. Alig van szállítás, amit kenés nélkül meg lehet oldani."[59] Az ellenforradalmi rendszerhez közel álló szövetkezetek, egyesületek és részvénytársaságok vezetése bizonyosan kifizetődő volt. Ezek közül a legfontosabbak a Hangya, a Baross Szövetség és a Futura voltak. Ezek a szerveztek mind kormánytámogatással működtek vagy jöttek létre, igazgatóságuk jobboldali közszereplőkkel volt tele, gazdálkodásukat állami hátszél segítette. Nepotista üzletvezetési rendjéből fakadóan azonban a Futura folyamatos állami tőkésítésre szorult, és a kormány később többször is kifogásolta átláthatatlan és szakmaiatlan üzletvezetését. Tevékenységét tekintve ráadásul többször konkurált a Hangyával, amely szintúgy segítségre szorult. Csak 1921 őszén a Hangya több mint 350 millió korona kamatmentes állami kölcsönt kapott.[60] Maga Bethlen jelentette ki a húszas évek közepén, miszerint „aggályos, hogy a Hangyát minden három hónapban szanálni [tőkésíteni] kell".[61] Kisebb botrányt okozott, amikor 1921 júniusában a Hangya kivételes állami engedélyt kapott csehszlovák cukor behozatalára, ám időközben jelentősen visszaesett a cukor értéke az országban, így az áru behozatalának idejére a Hangya sok százezer koronát bukott az üzleten.[62]

De miért érte meg az államnak fizetni ezeket a veszteséges formációkat? Ezek a szerveztek nem piaci alapon léteztek és prosperáltak: a cél az volt, hogy mesterségesen segítsék a keresztény termelői, iparos és kereskedői osztályt, és erőszakosan elnyomják a zsidó konkurenciát. A Hangyával kapcsolatban Horthy mindezt így fogalmazta meg egy vidéki fióknyitás során tartott beszédében: „Nem tehetjük a 20. században, hogy minden zsidót agyonverjünk, le kell őket gyűrni. A kereskedelmet kell kezükből kivennünk."[63] Bár esetenként zsidó boltok is kerültek a Hangya

kötelékébe, a szervezet antiszemita céljai és kötődései egyértelműek voltak. Az ÉME társelnöke, Hegedüs György sem igen titkolta, hogy a Hangya „a zsidó kereskedelem" letörésére törekedett.[64] Kecskeméten az ÉME és a Hangya közösen tartottak „zsidómentes vásárt", Orosházán pedig a Hangya megkapta a kitelepített galíciai zsidók üzleteit.[65] A honvédség rendszeresen együttműködött a Hangyával, jelentéseket adva a helyi zsidó konkurenciáról.[66] A Hangyát ugyanakkor fajvédő oldalról is érte kritika, albertirsai üzemeikben például éhbérért dolgoztatták a munkásokat, fizetésüket visszatartották, és veréssel fenyítették őket.[67]

Budapest eközben a korrupció melegágya volt. A fővárosban 1920 nyarán majdnem a szavazatok felét nyerte el a Keresztény Községi Párt (az ún. „Wolff-párt"), amely a „tőke megregulázását" – azaz államosítást – ígért a „krisztusi morál" nevében.[68] A 240 fővárosi törvényhatósági székből 166-ot birtokolva széles körű felhatalmazást kapott a közüzemek megszerzésére. A húszas évek során fővárosi tulajdonban volt a tömegközlekedés, a vízművek, a gázművek, az elektromos művek, a legtöbb kórház és temető, de volt fővárosi élelmiszer-, hús- és szappanüzlet és fővárosi takarékpénztár is. Esetenként nyílt törvényszegéssel zajlott az államosítás: a főváros például a villamosforgalmat bonyolító magáncégnek egyszerűen nem adta vissza a tulajdonát, amelyet még a kommün vett el.[69] A cég élén egyébként Tormay Cécile öccse, Tormay Géza állt. Ugyanígy járt a fővárosi takarékpénztár és a közüzemek döntő többsége – a bizottsági tagok többsége mindenütt rendszerhű közszereplőkből és rokonaikból állt.

Sipőcz Jenő főpolgármester korábban ügyész volt, a kommün alatt pedig árvaszéki tisztviselő,[70] így lelkiismeretét zavarta az elit korrupciója. Az ősz, szemüveges, egéralkatú férfi próbált úrrá lenni a helyzeten, munkáját azonban nehezítette, hogy 1920–1923 között eleve nem volt költségvetése a városházának. Ezért 1925-ben 83 fővárosi üzem működését vizsgálták át, anomáliák, árfelhajtások és párhuzamos működések egész sorát tárták fel, szomorú

szentenciát hozva ezzel az elmúlt évek államosításairól.[71] A fővárosi üzemekben az összeférhetetlenségek és a túlfizetések rendszere volt érvényben. Egyes városvezetők a korona inflációjának csúcsán 8 millió korona felett kerestek, ami egy átlagos fővárosi alkalmazott bérének közel tízszeresét jelentette. Ez utóbbi, élősködő réteg képviselőit a baloldali fővárosi ellenzék „városházi kiskirályoknak" nevezte. Amiképpen egyik politikusuk fogalmazott: „Ami sógoruk, komájuk, kutyájuk meg macskájuk és más pereputtyuk volt, azt mind állásokba ültették."[72] Ez persze nem jelenti azt, hogy a fővárosi vezetés ne hozott volna szociálisan érzékeny intézkedéseket: tejakciót, csecsemő- és anyavédelmi akciót szerveztek, a szegény szülőknek ruhát osztottak, de volt cipőtalpalási akció, kenyér- és tüzelőosztás is.

Az állam eszközeit a rendszer névadója, Horthy is ki tudta használni egyéni gazdagodásának érdekében, túlfejlesztve „kedvenc" faluját. A kunhegyesi járás főszolgabírójának Breznay Kálmánt, kenderesi jegyzőnek pedig Kiss Lászlót, saját embereit tette meg. Oldalán a helyi közigazgatással számos gazdag kenderesi paraszt földjére rátette a kezét, így a húszas évek elején – állítólag csendőrségi karhatalmat is igénybe véve – a Fülöp családot szólította fel Kiss jegyző, hogy áron alul adja át 8 hold földjét. Valamivel jobban járt a többi közel harminc helyi birtokos, akiket csupán presszióval sikerült meggyőzni tulajdonuk átadásáról. 1920-ban Horthyéknak mintegy 200 holdjuk volt Kenderesen – ez 1937-re már mintegy 2000 holdra rúgott, amely után adót sem fizettek: noha csupán a kormányzói tiszteletdíja volt adómentes, neve egyáltalán nem szerepel a kenderesi adókönyvekben. Birtokához később külön öntözőcsatornát is építtetett 20 millió pengőből – mai áron körülbelül 18 milliárd forintból. (Ez ma a Tiszafüredi öntöző főcsatorna.) Kormányzói fizetésén felül – 1921-ben ez hárommillió korona volt – számos állami és magáncég kinyomozhatatlan okokból jutalékot is utalt Horthynak, például a Magyar Állami Kőszénbánya vagy a Szolnoki Cukorgyár.[73] Kenderes a Horthy-

korszakban az egyik leggyorsabb iramban fejlődő magyar faluvá vált: állami kölcsönből kapott villanyvilágítást, községi vízvezetéket, kövezett utat és járdát, postahivatalt és új községházát. Mindez kuriózumnak számított a korabeli magyar falvakban, amelyeknek többségében nem volt áram, vezetékes víz vagy kőút.[74]

A rossz társadalmi körülményekre magabiztosan épült rá az, amit Sipőcz valamivel később a „nyomor konjunktúrájának"[75] nevezett: zugbankok, zugzálogházak, terményhamisítók és ádrágítók, pitiáner csalók és bűnözők hálózata. Az élelmiszer-kereskedelmen törvénytelen trükkökkel meggazdagodni kívánókra kollektíven az „árdrágítók" kifejezést használták. Ez utalhatott azokra, akik az államilag befagyasztott árak felett adták el feketén ritka termékeiket; azokra, akik felhalmozták a termékeket, és csak akkor dobták őket piacra, amikor az árak felmentek; végül pedig azokra a piti csalókra is, akik nem a bemondott mennyiséget adták el az ételekből, vagy vizezték a termékeket. Richard J. E. Humphreys brit gazdasági megbízott 1920 őszén megdöbbenve jelentette, hogy 9400 százalékkal (!) nőtt a szappan ára.[76] A hústermékeket és a tojást is árdrágításokkal sújtották, amit a sajtó rendszeresen felpanaszolt. Thomas Beaumont Hohler brit követ egyik jelentésében kifejtette, hogy az újságokban olvasható hivatalos árak „a valóságban nem léteznek". Feljegyzése szerint 1921 májusában egy olcsó öltöny 8200 koronába került, egy kabát pedig 8500-ba – nem pedig 3200-ba, mint az a lapokban olvasható volt. A brit követség kiadásainak jegyzőkönyvei szerint egy kiló marhahús 250 koronába került, a szén kilója 235 korona volt – ezeket a újságok 60 és 135 koronára lőtték be. Humphreys hotelszobája 750 koronába került naponta, miközben hivatalosan egy szállodai szoba ára Budapesten 60 korona körül mozgott.[77] Rögzítendő, hogy a Központi Statisztikai Hivatal adatai szerint az 1921-es év során egy átlagos – ötfősre kalkulált – munkáscsalád heti élelemszükséglete – 82 ezer kalória – körülbelül ezer koronába került.[78]

Az árdrágításra hivatkozva 1920 nyarán visszahozták a közel ötven éve eltörölt botbüntetést (XXVI. törvénycikk).[79] A törvényt benyújtó Homonnay Tivadar akár a halálbüntetést is el tudta volna képzelni az árdrágítókkal szemben, Slachta Margit idevágó parlamenti beszédében pedig a nőkre is ki akarta terjeszteni a botozást, illetve a vásárcsarnokokban nyilvános kalodák felállítását javasolta, az árdrágítók kapcsán pedig nyíltan zsidózott.[80] A halálbüntetést végül nem vezették be, és bár a szakirodalomban gyakran olvasható, hogy a botbüntetést sem szabták ki, cionista források szerint Nyíregyházán 1921 elején a tömeg legnagyobb örömére galíciai zsidókat botoztak meg, köztük Ze'év Wolf kereskedőt,[81] de botbüntetést szabtak ki egy Rentka István nevű zsebmetszőre is.[82] Ugyanekkor a csempészet is széles körű problémát jelentett. Ez ügyben panaszkodott a hatóságoknak ifj. gróf Tisza Kálmán is Gesztről, aki szerint a csempészek rendszeresen marhát tereltek birtokain át a román határon.[83] A fentiek okán honvédségi források orosz és román szintű korrupciót emlegettek.[84]

Mivel a nyomor – többé-kevésbé végig – jelentős volt a Horthy-korban, sokan újraosztásban, vagyis a kialakult vagyoni szerkezet társadalmi igazságosság elvén nyugvó megváltoztatásában gondolkodtak.[85] Az első világháború és a forradalmak utáni állapotokat ráadásul sokan még 1920 nyarán is krízishelyzetként fogták fel. Mint Rubinek Gyula akkori kereskedelmi miniszter megfogalmazta, „ma egy világkatasztrófában élünk".[86] Bármely okot tekintjük is az átalakító jellegű társadalompolitikai intézkedések kiváltójának, az újraosztás volt a korszak jelszava. A múlt rendszer történetírásának egyik fő hazugsága volt, hogy a Horthy-rendszernek ne lett volna társadalompolitikája: mint látni fogjuk, a társadalompolitika és az újraosztás az első ellenforradalmi évek fő hívószava volt a kormányerőktől ekkor még világosan el nem váló szélsőjobboldal részéről – elsősorban a kapitalizmusban sikeres zsidóság kárára.[87]

Amint azt a szakirodalom is megállapítja, a korszakban meglehetősen sokféle kifejezéssel illették a hazai szélsőjobboldalt: hívták őket „ébredőknek", fajvédőknek, fasisztáknak, illetve kereszténységszocialistáknak is.[88] Bár a leggyakoribb kifejezés ekkoriban az „ébredés" volt, a fajvédelem jobban leírja világnézetüket: a *magyar etnikum védelméről* beszéltek – az esetek többségében a zsidósággal szemben. A „védelem" a csoportok társadalmi-aktivista jellegéből fakadóan elsősorban gazdasági, és csak másodsorban kulturális-politikai jelenség volt, noha a törvényhozás és végrehajtás közelébe került „ébredők" természetesen megragadták a lehetőséget a zsidóság politikai kiszorítására is. A fajvédelem definíciója hasonlított a kereszténységszocializmuséra is, ez utóbbi azonban eredetileg egy nyugati – anglikán, Magyarországon német – gyökerű, legitim politikai mozgalom volt, amelyet Magyarországon a dualizmus alatt létező Katolikus Néppárt terjesztett el. Scholtz András nyugat-magyarországi evangélikus „ébredő" mindenesetre megmagyarázta, hogy „ébredni annyit tesz, mint ker[esztény] szoc[ializmus] protestánsoknak".[89] Az „ébredés" kifejezés legjobb definícióját talán Prohászka adta, aki a kezdetektől szimpatizált a szervezettel, és aki az ÉME második elnöki konferenciájának előszavában úgy fogalmazott, hogy ő és a csoport „ráébredtek" „a nemzet szégyenére", vagyis a keresztény középosztály gazdasági alulmaradására és a zsidók kapitalizmusban való sikerére (a „képzeletet felülmúló garázdálkodására").[90] A kör azonban összeért, hiszen maga Prohászka 1920-ban tisztázta, hogy „a szocialista szót ma rossz szónak, kompromittált szónak tartják. Ez azonban tájékozatlanságból és tudatlanságból fakad, s fölöttébb veszedelmes, mert összezavarja a szocializmust a szociáldemokráciával, az életet egy betegséggel." Prohászka az idézett interjúban kereszténységszocialistának nevezte magát.[91]

A jobboldal és kapitalizmus elválasztásának tételét legrészletesebben az eredetileg a szociáldemokráciától induló Dánér Béla fejtette ki, abba a manapság is igen divatos keretbe helyezve azt,

miszerint a liberalizmus és a demokrácia fogalma „nem azonos, még csak nem is párhuzamos irányú, hanem egymással ellentétes irányú". Dánér a liberalizmust beszédében a kapitalizmussal, a demokráciát viszont a szocializmussal azonosította: „A demokráciának alapvető tétele az egyenlőség, és a kommunizmusnak is alapvető tétele az egyenlőség." Ennek tükrében érdekes, hogy következő megállapítása szerint „a demokratizmusnak mindnyájan hívei vagyunk itt a parlamentben", ám „mindnyájan ellenségei vagyunk annak a liberalizmusnak, amely a zsidók uralmához, a kapitalizmus túltengéséhez vezetett". Dánér szerint „a letűnt korszak" – a Monarchia – „főbűne volt", hogy „ultraliberális volt a zsidókkal szemben", ám közben „nem volt eléggé demokratikus a magyar fajjal", „a magyar munkásokkal szemben".[92] Dánér gondolatainak befolyását nem szabad lebecsülni, hiszen a belső elhárítás egy eredetileg a főpapság és a vagyonos réteg elleni uszítás miatt felterjesztett (!) szövegét azzal a megjegyzéssel látta el, hogy azt nem szabad betiltani, mert a zsidó vagyon elvételét követelő részei „nagybecsűek".[93]

A dilemmát, miszerint a konzervativizmus általában támogatja a magántulajdont, a *Szózat* úgy próbálta feloldani, hogy elismerte: a magántulajdon „nagy dolog", de azt is hozzátette, hogy „van bátorságunk kimondani, hogy még nagyobb szentségek is vannak a földtekén, mint hogy XY börzeügynök minden körülmények között szabadon sétálhasson 15 egymásba nyíló szobájában". „A szívtelen kapitalizmus megbukott" – vonta le a konklúziót a lap.[94] Ennek tükrében nem teljesen meglepő, hogy a „szociálisan érzékeny" vagy épp a „szocialista" jelzőt nemcsak a baloldal, de a jobboldal is felvállalta, általában a „nemzeti" vagy „keresztény" szavakkal kiegészítve. Bangha programadó könyvében, a *Magyarország újjáépítése és a kereszténység* című munkájában Alois von Liechtenstein osztrák kereszténységszocialistát követve azt vallotta, hogy „a szocializmust csak úgy győzhetjük le, ha tartalmának kisebb, igaz részét saját üzemünkben megvalósítjuk".[95] Szücs Dezső szint-

úgy kifejtette: céljuk, hogy „az egész világ úgy tekintsen a magyar nemzeti államra, mint a szociális igazságok mintaállamára".[96] Haller József, aki törvényhatósági tagsága mellett, akárcsak testvére, István, parlamenti képviselő is volt, 1921 februárjában nyíltan kimondta, hogy társaival a szabadverseny ellenében a szocialista gondolatot képviselik: az egyenlőség koncepciója nem azt jelenti, hogy „az egyenlőket egyenlően támogatjuk, hanem [azt, hogy] a gyengébbeket arra a színvonalra helyezzük, hogy az erős mellett állhasson". A parlament hangos helyeslése mellett fejtette ki azon véleményét, hogy „a képviselőtársaimnak jó nagy része" „ellentétben van" a szabadverseny gondolatával. „Ha ugyanis a liberalizmus lényege a szélső individualizmus, akkor a mi programunk szocializmus."[97] A szociális igazság kifejezést egyesek eleve antiszemita tartalommal töltötték meg. Az *Uj Nemzedék* szerint „a numerus clausus egyszerűen a társadalmi igazság törvényben és gyakorlatban való megnyilvánulása" volt.[98]

A fentiek a gyakorlati politikában is éreztették hatásukat. A szociális intézkedések terén fontos volt például a fűtőanyag kérdése. Buzáth János fővárosi alpolgármester a szén-, gáz-, illetve a víz-, csatorna- és tömegközlekedés-díjak csökkentésének nagy támogatója volt a korábban említett Csilléry András mellett.[99] Wolff Károly egy alkalommal még a „természetellenesen felhajtott rezsiköltségek" csökkentésének varázsszavát is kimondta a tüzelőanyagárak ostorozása közben.[100] 1923-ban Wolff azzal büszkélkedett hívei előtt, hogy „az egész világon Budapest városában van a legolcsóbb villany- és gázvilágítás", ám ez csak retorika volt.[101] Tárgyévünkben még bőven jellemző volt a „szemétkoksszal" való fűtés – ez utóbbit rokkantak kézzel válogatták, többek között a pestszentlőrinci szeméttelepen: rongy, papír, csont, üveg, étel, föld, fatörmelék keveréke volt ez, amelyből napi 2-3 vagont adtak el milliós értékben.[102] Bár a közműdíjak meredeken emelkedtek a gazdaság stabilizálódásáig, a kormány 1921 januárjában miniszterelnöki rendeletben engedte el a Tanácsköztársaság alatt felhalmozott egyesületi közműtartozásokat, illetve azok esetében, akik értéktelen, úgynevezett „fehérpénzben" akarták kifizetni tartozásaikat még 1919-ben, és akiknek törlesztési kísérletét ezért a kommün elutasította, a tartozás négyötödét.[103] A ÉME korábban ebbe a kérdésbe is képes volt antiszemitizmust csempészni, amikor Zákány Gyula vezetésével memorandumot adtak át Horthynak, amelyben „a zsidóság kezén lévő" „kőszén és tüzelőfa" azonnali hatósági lefoglalását követelték, hogy „a nyomorgó, fázó, kirabolt keresztény magyar társadalomnak ossza szét". Horthy az ügy „haladéktalan" kormány elé vitelét ígérte meg válaszában.[104]

Zákány javaslata illeszkedik a zsidó vagyon megdézsmálására tett számtalan javaslat közé, amelyek folyamatosan érkeztek a katonaságtól, a politikától és a sajtótól. Tolna községben a helyi kaszinó és gazdasági egylet például kizárta a zsidókat, de honvédségi források szerint Szekszárdon is „ezen fáradoztak".[105] Hegedüs György egyenesen kijelentette, hogy a magyar nemzet „adósságát" a zsidókkal kell megfizettetni, mert minden zsidó vagyon csalással jött létre.[106] *A Nép* nem szabadkozott: mint írta, míg a szocialisták adóztatni akarják a zsidó gyárakat, addig szerintük „már magában véve az is bűn, hogy a Goldberger-gyár létezik".[107] Budaházy Miklós volt százados, Dánér személyes jó barátja gyakorlatban is megmutatta, mit jelent, ha nem tisztelik többé a zsidó vagyon biztonságát. Nyíregyházán a 62 éves Fisch Lajos zsidó birtokost 1920. december végén megverette, fogatát elvette tőle, de ugyanígy járt Földesi Márton zsidó drogériás is a következő év februárjában. Tetteit a szabolcsi vármegyei közgyűlésen felpanaszolták, ám egy belső vizsgálatot követően a honvédség úgy vélte, Budaházy viselkedése „természetes" fellépés volt a „judeoliberalizmus" szabolcsi térnyerésével szemben.[108]

A zsidóellenes közigazgatási intézkedések már Teleki Pál 1921-be átnyúló miniszterelnöksége alatt megkezdődtek. A miniszterelnök társadalompolitikához való hozzáállásának megértéséhez érdemes megvizsgálni jobboldaliságának gyökereit. Teleki állam-

tudományi doktori dolgozatában, amelyet 1903-ban védett meg, újító módon többek között Friedrich Engelsre, illetve Pikler Gyulára és Somló Bódogra – a polgári radikális Társadalomtudományi Társaság zsidó származású tagjaira – hivatkozott. Később a *Huszadik Század* című folyóiratba írt recenziókat, és büszkén vállalta evolúciópártiságát. Mindez erősen progresszív elhajlásnak számított a dualizmus utolsó évtizedeiben, és ennek tükrében nem is meglepő, hogy értekezésében azt vizsgálta: a természetes népeknél milyen biológiai-eugenikai szempontok játszottak szerepet az államok kialakulásában. Mint azt Ablonczy Balázs megállapította, Teleki jobboldaliságának itt keresendők a gyökerei, nem pedig az agrárius vagy katolikus konzervativizmusban. A biológia politikai tényezővé emelését, illetve a progresszív gyökerek és a nacionalizmus elegyét tekintve nem is véletlen, hogy Teleki 1914-ben eugenistának – fajnemesítőnek – nevezte magát, és jó baráti kapcsolat fűzte Alfred Ploetzhöz, a később nácivá váló német fajhigiéniai íróhoz. Egy korai beszédében, amely a *Szociálpolitika és fajegészségügy* címet viselte, hosszasan részletezte, hogy a fajilag megfelelő külföldi magyarokat haza kell telepíteni, és földet kell adni nekik. Beszédét megelőző kéziratában még az a mondat is szerepelt, hogy „különbség teendő ember és ember között", amiképpen Teleki korai antiszemitizmusára is ismerünk példát.[109]

Arról, hogy zsidóellenes intézkedéseket kell hozni – elsősorban a szociális feszültségek enyhítésére –, ki nem mondott konszenzus uralkodott. Messik Lajos törvényszéki bíró 1921-ben hosszas jogi tanulmányban ki is fejtette, hogy mivel „a zsidóság a kereszténységre veszedelmes faj", „kötelességünk a védekezés módját törvényileg szabályozni".[110] Ez azonban a kivétel volt: az esetek többségében a zsidóellenes törvények olyan módon voltak megfogalmazva, hogy azok nem beszéltek a zsidóságról, csak történetesen a zsidóságot érintették. Az antiszemita rendeletek tengerét Halmos Géza miskolci neológ hitközségi elnök okkal nevezte 1921 májusában „közigazgatási pogromnak".[111]

Különbséget kell tenni azonban a helyhatósági és az országos intézkedések között. A főváros közigazgatásának antiszemita élű lecserélése mögött Wolff Károly, a Keresztény Községi Párt elnöke és köre állt. Wolff remek szónok volt, és politikájában volt egy nagy adag messiástudat is. Politikusi tevékenysége mellett a budai kapucinus templom egyházközségének világi elnöke volt, fogadóóráit a rend budai épületében tartotta. Munkásságára gyakran utalt Isten munkájaként (tevékenysége által „az Úr győzni fog" – mondta 1921 januárjában), és szokása volt hatalmas kereszteket felállítani, majd előtte széttárt karokkal, Bibliát lóbálva szónokolni.[112] Budapest felett autoriter eszközökkel uralkodott, hatalma sokszor Sipőcz főpolgármesterét is meghaladta, a lapok pedig azon élcelődtek, hogy nem tudták eldönteni, ki is a főváros valódi ura. Hilbert Vilmos, Wolff bizalmi embere a főváros törvényhatóságának 1921 februári ülésén a főváros zsidó és kikeresztelkedett alkalmazottainak eltávolítását követelte, és az év nyaráig több mint 165 alkalmazottat rúgtak ki, lényegében mind zsidót.[113] Zsidó sajtóforrások szerint 1922 elejére közel nyolcezer városi alkalmazottból a zsidóság országos számaránya alatt (5 százalék, maximum 400) maradtak alkalmazottak.[114] És az ehhez hasonló intézkedések nem csak Budapestet jellemezték. Cegléd városa 1921-től törvényhatóságilag tiltotta meg a telefonhasználatot és a piaci árusítást a zsidóknak, illetve egyes közintézmények – például a városi uszoda – drágább jegyeket árusítottak számukra. Az uszoda zsidórendeletet is hozott, amely „a zsidófajú fürdőzőket" és a kereszténye ket „külön-külön fürdési időre" szorította.[115] Az ekkor még maradék területein funkcionáló Csanád vármegyében a főispán mondatta le a vármegyei ügyészt, mert zsidó volt, az alispán pedig a vármegye közigazgatásának zsidótlanítását követelte.[116]

A honvédség részéről megfogalmazott radikalizáló törekvések különösen fontosak voltak. Az itt elemzett zsidóellenes intézkedések jelentős részét vagy ők maguk kezdeményezték, vagy támogatták őket. A katonaság a zsidóellenes intézkedések terén folyamatosan

elégedetlen volt, alkalmanként nyílt kormánykritikát is megfogalmazott. A kaposvári körletparancsnokság 1921 januárjában egyenesen úgy vélte, hogy „félő, újból oda kerülünk, ahol 1918 év végén voltunk", mert „a mi kormányunk[ban]" „azt hiszik, hogy a »jogrend« minden". Ez „hihetetlen vakság, tudatlanság, vagy rosszindulat" jele, „márpedig az utóbbi kategóriák egyike sem lehet ma hivatva ezt az országot vezetni".[117] Fontos kiemelni, hogy a körletparancsnokság itt lényegében a kormányváltás követelését fogalmazta meg – antiszemita okokból.

Országos szinten a leghírhedtebb megvalósult antiszemita törvény a numerus clausus volt, ám emellett számos más törvény, rendelet, törvényhatósági rendelet, illetve közigazgatási gyakorlat létezett, amelyek ma már részleteiben vagy egyáltalán nem ismertek. 1921 januárjában például betiltották a héber és jiddis nyelvű levelek postai forgalomba helyezését.[118] Kevéssé tudott tény az is, hogy a zsidók megalázó, fegyvertelen katonai szolgálata már a húszas évek elején elkezdődött. 1920 júliusában Sréter István honvédelmi miniszter a zsidókat „megbízhatatlannak" minősítette, és javasolta, hogy „munkásszolgálatra" osszák be őket. Utódja, Belitska Sándor 1921 februárjában megerősítette elődjének döntését.[119] Javaslatok érkeztek arra is, hogy a zsidókat „a legszigorúbb tisztek és altisztek" keze alatt, fegyver nélkül kell dolgoztatni.[120] Somogyban a honvédség „közmunkát végző sáncos alakulatokba" akarta beosztani a zsidókat.[121]

A legfontosabbnak azonban a zsidóság gazdasági kifosztása mutatkozott, amelynek fő eszköze a trafikok újraosztása volt. Ez a folyamat az első Teleki-kormány alatt került bevezetésre, és a Bethlen-kormány alatt (1922 nyara) fejeződött be.[122] 1920 áprilisában Haller József követelte az italmérési jogok újraosztását, a bekiabálók pedig értően hozzátették, hogy „csak a zsidóktól [vegyék el]". Ifj. Korányi Frigyes pénzügyminiszter válaszában közölte, hogy nemzeti és szociális szempontok alapján már zajlik a revízió.[123] Az év augusztus közepéig minden körletparancsnokságnak össze

kellett írnia, hogy területükön a trafik- és italmérési jog hány százaléka van „destruktív zsidó kezén". Természetesen kérdéses, hogy valós adatokat szolgáltattak-e be, ám a végeredmény arról mindenképpen információt ad, hogy a döntéshozók fejében milyen kép élt a zsidóság gazdasági pozícióiról. Hogy csak a legmagasabb számokat idézzük: az összeírás szerint Zemplén vármegyében a trafikok 90 százaléka, az italmérések 87 százaléka volt zsidó tulajdonban, Szabolcs vármegyében ez az arány 87 és 88, Borsodban 80 és 76, Abaúj-Tornában 75 és 80, Beregben 70-70, Veszprémben 70 és 60, Biharban 61 és 63, Budapesten 60-60, Hont-Nógrádban 60 és 53, Fejér megyében pedig 62 és 49 százalék volt.[124]

A törvényt a pénzügyminiszter nyújtotta be 1920 júniusában, ám azt csak 1921 januárjában fogadták el, hivatalosan az italmérési jövedékről szóló 1921. évi IV. törvénycikként – közszájon „trafiktörvényként". A törvény az italmérések revideálási jogát az adott helyhatóságok pénzügy-igazgatóságának jogkörébe helyezte. A trafikengedélyekre pályázni kellett, előnyben részesítendők voltak a veteránok, a rokkantak, a hadiözvegyek és -árvák, az állás nélküli közszolgák, a „hazafias munkások" és a forradalmak során kárt szenvedettek. Kizáró ok volt a destruktív – értsd: forradalmi – múlt.[125] Ezt a gyakorlatban, helyi szinten minden trafikra kiterjesztették, és az italmérési engedélyek mellett bevonták a dohány-, könyv-, újság-, bélyeg- és lottóárusítási jogokat is. Külön vizsgálták, hogy a korábbi trafiktulajdonosoknak volt-e egyéb megélhetésük vagy ingatlanvagyonuk. Csak Miskolcon 1920 decemberére 150 engedélyt vontak vissza, és azok újraosztása még a következő év januárjában is tartott. Sok panaszra adott okot, hogy helyi szinten nemcsak az engedélyeket, de a bolthelyiségeket és nemegyszer az árukészleteket is kártérítés nélkül államosították, noha ezekre a törvény nem vonatkozott.[126]

A törvény eredményeiről ma már csak részadatok ismertek. 1921 szeptemberére Budapesten 103 dohánytrafikot és 90 italmérést vettek el zsidóktól.[127] A törvényt 1921 augusztusában ki-

terjesztették a kávéházakra, a kocsmákra és a büfékre is. Fontos változtatás volt, hogy a továbbiakban azok sem kaphattak trafikot, akikkel szemben felmerült az állam- és társadalomellenes izgatás vádja, vagy „akiknek velük közös háztartásban élő házastársuk, egyenes ágbeli rokonuk, elsőízbeni oldalrokonuk, illetve sógorukkal szemben az előbbi kizárási esetek valamelyike fennforog".[128] Berger Dávid pomázi kocsmárostól is elvették italmérési jogát, bár ő maga világháborús rokkant volt, és a kommün alatt is meghurcolták.[129] Hasonló híreket közölt a zsidó sajtó Szombathelyről, Siklósról, Miskolcról és Mezőkövesdről is, amiből logikusan következik, hogy az egész országban érvényesült az antiszemita diszkrimináció. A zsidó sajtó szerint országosan több ezer italmérési engedélyt osztottak újra.[130]

A trafikrevideálási hullám azonban más területekre is kiterjedt. A fővárosi Központi Vásárcsarnok igazgatósága 1920 novemberében belső házirendjére hivatkozva mondta fel 12 zsidó mészáros vagy fűszeres áruhelybérletét. Indoklásuk alapján veteránok jelentkezését preferálták, ám többek között éppen zsidó veteránokat vagy rokkantakat távolítottak el a vásárcsarnokból. A tiltakozásokat követően a vásárcsarnok újra ellenőrizte az ügyüket, majd egy hónappal később megerősítette korábbi döntését.[131] Zilahy-Kiss Lajos törvényhatósági tag – később budapesti alpolgármester – a zsidó sajtó szerint 1921 februárjában közölte, hogy „a jövőben nem keresztény egyének élelmiszerárusítási engedélyt egyáltalán nem kapnak".[132] Az antiszemita motivációk nem voltak mindig egyértelműek. Haller István egy alkalommal elszólta magát: amikor a parlamentben Ereky Károly azt a javaslatot tette, hogy felekezeti alapon kell kiosztani a kocsmaengedélyeket, Haller állítólag azt szólta közbe, hogy „erről nem beszélni kell, ezt meg kell csinálni".[133]

Az első Teleki-kormány alatt a moziengedélyeket is elvették a zsidóktól, hogy rendszerkonform rétegeknek osszák újra, és ekkor vezették be a filmcenzúrát is. A miniszterelnök 1920 októberében

maga vetette fel, hogy „a mozik túlnyomó része zsidó kezekben van", és bár a moziengedélyek revíziójának voltak ellenzői, a vitát ő maga zárta le.[134] Az 1920-as mozirendelet – 8454/1920. M. E. rendelet – a filmszínházak engedélyezését a helyi hatóságoktól belügyi hatáskörbe helyezte át, és felülvizsgálásukat az év novemberéig kívánta letudni. Egyben felállították az Országos Mozgóképügyi Tanácsot („Filmtanács"), amely a filmek nemzeti szempontból való cenzúrázásáért felelt. Tomcsányi Vilmos, Teleki belügyminisztere 1921 márciusában cinikusan azzal védte meg a mozirevíziót, hogy nem a magántulajdon elve ellen vannak, csak az engedélyeket ellenőrzik újra.[135] A koncra többen is rávetették magukat: a Nyugdíjas Tisztek Országos Szövetsége nemzeti okokból kérte a mozik katonai rekvirálását 1920 decemberének végén, és a Filmtanácsba saját szélsőséges embereik delegálását kérték.[136] (A Filmtanács tagjait 1921 tavaszára nevezték ki, a testület elnöke Pekár Gyula lett, és a nyugdíjas tisztek által követelt személyek végül nem kerültek bele.[137]) Zsidó sajtóforrások szerint Budapesten 80 engedélyből 56-ot, országosan pedig több százat osztottak újra.[138]

A trianoni területveszteség következményei között emblematikus helyet foglalt el a határon túlról érkező, főképp középosztálybeli menekültek sorsa: elsősorban olyan magyar tisztviselőké, adminisztrátoroké és értelmiségieké, akik nem voltak hajlandók letenni a hűségesküt az utódállamokra, ezért rövid úton kiutasították őket, vagy maguktól menekültek el. Erről a hullámról így írt a *Szózat* 1920 nyarán: „Jönnek, jönnek, egyre jönnek. Északról, délről, keletről, mint a vándormadarak, éhesen, rongyosan, kétségbeesve érkeznek az elűzött, hazátlan, szegény magyarok."[139] A menekültek tömegei szállás híján sokszor üresen álló vasúti kocsikba kényszerültek szerte az országban. 1918–1924 között mintegy 426 ezer menekült érkezett, és 1921 őszére már 4600 vasúti vagont laktak be.[140] (A menekültek közül összesen körülbelül 10 százalékuk lakott hosszabb ideig vagonokban.) A menekültek többsége értelmiségi

volt, döntően erdélyiek, majd utánuk a felvidékiek, a délvidékiek és a nyugat-magyarországiak következtek.

A vagonlakó menekültek sorsa valóban keserves volt a korabeli tudósítások szerint. Az egyik újság 1920 novemberében meglátogatott néhány vagonlakót, akik egy hónapja kényszerültek egy vasúti kocsiba. A kabinok olyan hidegek voltak, hogy a kancsó és a mosdótál vize esténként befagyott. Lámpa, olaj, szén nem volt a vagonban. „Megirigyelhetik a poklot is" – írta a riporter –, mert „ott legalább világos és meleg van".[141] B. Pálné zólyomi családanya így beszélt egy újságírónak, aki meglátogatta őt a kocsijában: „Kilenc hónapja kóborlunk az országban. Hol ide, hol oda vet a sors, lakást sehol sem kapunk. Most itt fázunk, nyomorgunk. Szegény uram, aki főkalauz volt, nem bírta a sok gyötrelmet, két hónappal ezelőtt megőrült. Azóta tébolydában van".[142] Az ország vezetése tisztában volt a menekültek helyzetével, elvégre Bethlen maga is erdélyi menekült volt, aki sokszor visszaemlékezett arra, hogyan vetett még egy utolsó pillantást az ősi családi birtokra, mielőtt gyalog elmenekült a román megszállás elől.[143] Horthy hasonlóan utalt rá emlékirataiban, hogy a vagonlakók élete „szörnyű sors volt".[144] Prohászka is igyekezett a maga módján segíteni a menekülteken: ő a pákozdi piacon talált egy menekült székelyt, aki sásból font díszes kosarakat árult. „Rendeltem négyet" – újságolta naplójának.[145]

A Teleki-kormány 1920 októberében ígéretet tett rá, hogy a rákövetkező hónapra minden vagonlakó lakást kap, és noha ezt nem tudták teljesíteni, lépéseket tettek az ügyben. A lakbéreket a kormány lényegesen megemelte, így rengeteg család volt kénytelen egy–három szobás lakásokban összehúzódni. A felszabadult lakásokból juthatott a menekülteknek is. A lakásínség enyhítésére megindult egy állami lakásépítő program, amelynek keretében csak Budapesten hatezer lakást adtak át vagonlakó családoknak. A menekültek számára menzát is felállítottak, ahol az ételt Apponyi Albertné és a japán követ is megkóstolta – nekik nagyon ízlett –,

Bethlen pedig miniszterelnöksége előtt személyesen szervezte meg a Menekültügyi Tanács nevű konzultatív szervet.[146] Bethlen kormánya alatt további lépések történtek. Bernolák Nándor népjóléti miniszter rendeletileg lakoltatott ki baloldali szervezeteket és zsidókat helyiségeikből és otthonaikból.[147] Ez nem csupán Budapesten történt: dunaharaszti zsidó lakásokat a honvédség már névre és telekszámra is felmért, és a lakók tájékoztatása nélkül elkezdte saját hatáskörében kiutalni vagonlakóknak.[148]

Mindennek fényében számos politikus gondolta úgy, hogy minden további intézkedés felesleges. Valamivel korábban, egy 1920 szeptemberi minisztertanácson az is elhangzott, hogy „maguk a vagonlakók igen válogatósak", „sokan olyan indoklással nem akarnak elfoglalni lakásokat, mert ott állítólag poloskák vannak", és hogy a legjobb lenne az „olyan izgága vagonlakókat, akik a részükre kiutalt lakásokat nem akarják elfoglalni, hatóságilag eltávolít[ani] az általuk elfoglalt vagonokból".[149] Ha valóban voltak, akik panaszkodtak a kapott lakásra, a sajtóriportok tükrében okkal tették. A *Szózat* meglátogatott egy állami lakásban élő családot: „[A] rögtönzött lakásban [...] meg is találjuk a szapora Tar családot [...] Kis összeszáradt, élő csontváz mozog egy hosszúkás kosárban: gyomor- és bélsorvadásban szenvedő nyolc hónapos gyerek, de valóban nem nagyobb, mint egy közepes macska. Hideg víz zuhog a plafonról, a tört ablakon pedig kajánul fütyül be a szél. »Jobb volt a vagonban« – mondja szomorúan a kilencgyerekes Tarné. »Mert legalább a' fűthető volt, de itt egész nap didergünk, és mindnyájon halálos nyavalyát szerzünk [...] A szomszédos vagonban [...] hasonlíthatatlanul jobb sorsban vannak.«"[150] Egy anya arra panaszkodott, hogy a barakkban, ahová elhelyezték, négy hónapos csecsemőjének bölcsőjébe három patkány lopódzott az éjjel.[151] A *Nemzeti Ujság* így írt az Auguszta-telep erdélyi lakóinak otthonairól: „Nyomorúságos odúk a lakások, a falak, ajtók, ablakok vizesek, penészesek, fojtó bűz árad belőlük s a rothadó padlóból."[152] Az államilag épített barakktelepek között húzódó utcák nosztalgikus neveket

kaptak: Gyergyó út, Kolozsvári út, Bártfai út. Értelmiségiek, volt tisztviselők és egyetemi tanárok lakták ezeket a házakat, és már üzleteket, hentest, vegyesboltot is nyitottak közöttük, megsejtvén, hogy sokáig maradnak majd ott. Voltak olyan telepek, ahol kétszáz lakásban több mint ezer fő élt, de akadt olyan is, ahol 665 lakásra jutott 2356 ember. És bár a vagonlakókhoz hasonló figyelmet a későbbi évek során ezek a telepek már nem kaptak, időnként még így is „felfedezték" az újságok a határon túli menekültek nyomornegyedeit – az egyik lap például *Gyalogséta Putrivárosban* címmel közölt riportot róluk.[153]

A menekültügyekért felelő Petrichevich-Horváth Emil egy alkalommal elpanaszolta, hogy „a bennszülött lakosság sok helyen bántóan közönyös maradt a megszállott területekről kiüldözött magyarsággal szemben. Valósággal új közvéleményt kellett teremteni, hogy megelőzhető legyen [...] a társadalmi válság."[154] Egy makói lap ehhez hasonlóan arról írt, hogy a városban „egy menekült megjelenése sokak [...] részéről korántsem tiszteletnyilvánítással vagy elismerő nyilatkozattétellel jár. Sőt. »Eggyel már megint több! Hát ez mán minek gyütt ide, kenyérpusztítónak. Mintha mán nem elegen vónának. Meg azután maholnap magunknak sem lesz elég.«" A lap szerint sok helyi lakos elhajtotta a hozzájuk beköltöztetett menekülteket.[155] A menekültek tömegeit látva Prónay Pál így foglalta össze a korszellemet naplójában: „A románok megszállták Erdélyt, az erdélyiek pedig minket, magyarokat."[156]

A kenyéririgység és a profán anyagi megfontolások a nemzeti szolidaritás érzését igen hamar felőrölték, és megjelentek a menekültek megállítását vagy egyenesen visszaküldését kívánó hangok. A *Nem, Nem, Soha* című revíziós lap már 1920 augusztusában felkiáltott, hogy „ne jöjjön több menekülő! [...] Maradjatok odahaza!".[157] Egy budapesti kormánylap a menekültek „rostálását" követelte, kifejtve, hogy csak azt lenne szabad a fővárosba engedni, akit élete és munkája Budapesthez köt.[158] A Bethlen-kormány tag-

jainak körében 1921 októberében felmerült, hogy egyszerűen meg kellene tiltani a nyugat-magyarországi menekültek beköltözését Magyarországra, pedig egy évvel korábban már kikötötték, hogy csak az igazoltan kiutasítottak és az itt tanuló diákok jöhetnek be. A miniszterelnök szóhasználata meglehetősen nyers volt: mint mondta, az ideköltözők nagy része önként jön, és legalább 70 százalékuk nem is igazán számít menekültnek. „Jó részük legtöbbször könnyű elhelyezkedést keresve vándorol ki", a román és a csehszlovák propaganda pedig támogatja őket ebben – vélte Bethlen.[159] A vagonlakók átvételét hamarosan százával tagadta meg Magyarország; egy ilyen csoport határon veszteglését egyszer maga Bánffy Miklós külügyminiszter is személyesen látta. „Szörnyű tragédia volt ezek sorsa" – utalt a heteken át a határon rekedt, majd visszaküldött családokra.[160]

Ám abban az állításban is volt némi igazság, amelyet a miskolci városvezetés tett, miszerint egyes „erkölcstelen üzelmeket" végző menekültek csak „visszaélnek a nemzet gondoskodásával".[161] Egyértelműen megjelent például egyfajta nyerészkedő szellem azokban a kártérítési kérelmekben, amelyeket a magyar államnak nyújtottak be egyes határon túli tisztviselők, miután a hűségeskü letételének megtagadásáért kiűzték őket.[162] A trianoni Magyarország ráadásul nem tudott helyet biztosítani ennyi munka nélküli értelmiséginek és állami alkalmazottnak. A határon túliakkal a nemzeti propaganda hitette el, hogy itt majd pusztán magyar mivoltuk miatt örömmel fogadják őket. A *Hazánk*nak egy kolozsvári lány arról beszélt, hogy „olvastuk a budapesti lapokban, hogy Erdélyt mennyire szeretik itt az ország szívében! Hittünk, reméltünk, feljöttünk. S most itt élünk hónapok óta, s talán már megfagytunk volna, ha egy hét óta nem mehetünk éjszakára az egyik közeli gyárba."[163] A pécsi Pata Józsa, magatehetetlen férje és két kisgyermeke a szerb kiutasítást követően indultak el Budapestre, a határon a végzést elvették tőlük. A fővárosban viszont irataik hiányában vissza akarták őket küldeni Pécsre, „a kilátástalan nyomorba",

ahol lakásuk sem volt.[164] Könyörgő levelük szerint, amely a pécsi polgármester sásdi emigrációs irataiban maradt fenn, a hatóságok érdektelenek voltak a panaszaikkal szemben. A ridegség és a közöny azonban még így is a jobbik reakciók közé tartozott. Az anyagi javaikat féltők a határon túli magyarokra – hányattatásaik ellenére – sokszor veszélyként tekintettek: *Az Est* riasztotta is olvasóit, hogy „ne [hagyják, hogy] belekényszerítsék a menekült vagonlakókat a pesti polgár otthonába [...] [Ők] az otthonunkat fenyegető veszedelem."[165] *Az Est* szkeptikus, elitista és néha mármár a cinizmusig kicsinyes lap volt, de ebben történetesen rátapintott a nép pulzusára. Az „ébredő" *Hazánk* is úgy vélte, hogy a többség számára „a vagonlakó betolakodással fenyegető idegen elem", az őket elhelyező tisztviselő pedig „a magánjog hóhéra". A lap arról is beszámolt, hogy vidéken ekképp fogadták a menekülteket: „Nem adok semmit! Nekem már súlyos ezreseimben vannak a menekültek! Aki menekült, akassza fel magát!"[166] Összegezve a fenti jelenségeket, egy honvédségi jelentés azt írta, hogy a lakosság „nem szívesen látja a menekült tisztviselőket, mert azt tartja, hogy ezeket neki kell eltartania".[167]

A menekültekkel szembeni ellenérzés alkalmanként nyílt gyűlöletbe csapott át, és ez az ellenszenv az egyházi élet szereplőit sem kímélte. Egy választási kampány által feltüzelt hajdúsági fajvédő lap Barabás Sámuel erdélyi református lelkészt „oláhvérűnek", „feketeképűnek" és „idegennek" nevezte, aki „nem tagja a népnek", Pap Ernő presbiter nevét pedig „Popu"-ra románosította, és „hazug oláhnak" titulálta, hozzátéve, hogy az átlag erdélyi egyébként is félig cigány.[168] A menekültekkel kapcsolatos ellenséges érvelésben újra és újra előkerült az „idegen" szó, a *Szózat* által közölt vers pedig találóan foglalta össze a határon túliak élményét az anyaországban: „Vigaszt nem nyújt meleg honi ágy / [...] Az »idegen« szó husunkba vág."[169] Az eldurvult közbeszéd persze annak az objektív ténynek az eredménye volt, hogy a határon túli menekültek érdekei sokszor

összeütközésbe kerültek az anyaországiak érdekeivel – gondoljunk csak a lakásellátás kérdésére. Az ellenséges viszonyon pedig nyilván nem segítettek az olyan esetek, mint amikor Budapesten randalírozó „ébredők" vagonlakókat vertek meg, dohányt és fehérneműt rabolva tőlük;[170] amikor Prónay tisztjei erdélyi bőrkereskedőket fosztottak ki;[171] vagy amikor a kormány által a menekültek segítésére elkülönített pénzekből korrupcióra és magáncélokra juttattak.[172]

Heves közéleti vitákra adott okot az a kérdés is, hogy a menekültek és vagonlakók között vajon mennyi lehet a zsidók aránya. Az „ébredő" Bárdossy Gyula azt állította, hogy „lámpával sem akad zsidó a vagonlakók között".[173] Ez valótlan állítás volt: zsidó származású menekültek olyannyira léteztek, hogy jelen sorok írójának anyai felmenői is elhagyták Kolozsvárt a román megszállás elől. Hogy pontosan mekkora volt is a zsidók aránya a menekültek között, nem tudni. Két felmérést azonban ismerünk: az egyiket Kozma Miklós végeztette, míg a másikat Miskolcon készítették. Kozma azt írta fel, hogy – ismeretlen szempontok alapján kiválasztva – 365 megvizsgált vagonlakóból tíz – azaz durván a menekültek 3 százaléka – volt zsidó, vagyis jóval az országos átlag alatt volt az arányuk. Ennél talán megbízhatóbb a miskolci felekezeti lebontás, amely lényegében az országos aránynak felelt meg: e szerint a menekültek fele (52,7 százalék) római katolikus volt, 33 százalékuk protestáns, és 7,6 százalékuk izraelita.[174] Az *Egyenlőség* 1920. december 18-án riportot is közölt *A zsidó vagonlakók* címmel. A riporter Székel Miksa huszti vagonlakónál csak gyerekeket talált. „A legidősebb kislány, Adél, tizenhárom éves, értelmes gyerek, a feje be van kötve. »Hull a hajam« – mondja –, »mert nemrég jöttem ki a kórházból. Hastífuszom volt. Itt kaptam a vagonban [...] Husztról huszonnégy óra alatt el kellett jönnünk, mert nem tettük le az esküt.«"[175] A kislány még mást is közölt, ám hogy mit, az rejtély marad – egy Huszt-

ról magyarsága miatt elmenekült tizenhárom éves zsidó kislány a jelek szerint tudott olyan dolgokat mondani, amelyek nem fértek bele a fősodratú ellenforradalmi diskurzusba, ezért a cenzúra itt több sort kihúzott.

Amíg a sajtó egyik fele a határon túli menekültekkel volt elfoglalva, addig a menekültek egy másik csoportja is vita tárgyát képezte – ezek a menekültek azonban még korábban, 1914 és 1918 között, az első világháború alatt érkeztek az országba, és általánosítva „galíciaiakként" utaltak rájuk. Ők olyan – főleg a lengyelországi Galíciából menekült – hontalan, állampolgárság nélküli zsidók voltak, akik nagyrészt az ortodox hitet követték, és külsőségeik, illetve életmódjuk okán is elsőkként számíthattak a lakosság idegenellenes megnyilvánulásaira. Szépvizi Balás egyenesen a vagonlakók elhelyezése érdekében követelte a kitelepítést: mint írta, a galíciai zsidókat vonatra kell rakni, és ha tiltakoznak, agyon kell lőni még az öregeket és a lányokat is.[176] A galíciai zsidók kitelepítését – és annak összekapcsolását a menekültek lakáséhségének megoldásával – 1920 szeptemberében tárgyalta a Teleki-kormány.[177] Végül az a döntés született, hogy az 1914 után érkezett hontalan állampolgárokat kitelepítik, és noha hivatalosan nem beszéltek zsidókról, a kitelepítendők összeírása során egyértelműen „az 1914. évben letelepedett zsidók kiutasításáról" volt szó.

Az, hogy a lakásínséget a galíciaiaktól elvett lakásokkal oldják meg, természetesen illuzórikus volt. A galíciaiak összegyűjtésében és kiutasításában a honvédség is részt vett, így megmaradtak a katonai körletparancsnokságok erről szóló jelentései.[178] Ezek a részletes iratok („Hányan lettek kiutasítva?", „Elmentek-e már?") a kitelepítések teljes csődjéről számoltak be – nemcsak azért, mert bizonyos esetekben a városok nem voltak hajlandók végrehajtani a parancsokat, hanem azért is, mert egyszerűen nem találtak elég galíciait. Egy 1921-es összefoglaló szerint Szolnokról összesen hét családot utasítottak ki, 12 taggal; Túrkevéről kettőt; Jászberényben, mint írták, „nincs letelepedett zsidó". Pest vármegyéből összesen 36 zsidót sikerült kitelepíteni. Esztergomból öt családot, összesen tíz főt telepítettek ki, de ezek is orosz hadifoglyok voltak: „Galíciai települt sem a város, sem pedig a vármegye területén nem volt." Ugyanezt jelentették Dorogról is. Máshol, mint Karcagon és Mezőtúron, egyszerűen nem hajtották végre a parancsokat. Kunhegyesen másodszori felszólításra már kitelepítették a helyi galíciaiakat: a mindösszesen két fő internálása és kitelepítése, mint jelentették, megindult. Valószínű persze, hogy a helyi hatóságok nem filoszemitizmusból, hanem helyzetismeretből nem voltak hajlandók galíciaiakra vadászni. A makói rendőrkapitányt például egy katonai jelentés zsidóbarátsággal vádolt meg, mivel nem volt hajlandó végrehajtani az internálási rendeletet: „[Ennek] eredménye, hogy [...] a városban még mindig kb. 1200-1400 galíciai zsidó szaladgál, kik a háború folyamán jöttek be Magyarországra, és kik azóta itt már milliókat és ingatlanokat szereztek." A rendőrkapitány ellen nyomozást indítottak, és a rendeletet karhatalomból végrehajtották: a városban összesen hét galíciait találtak, akiket végül internáltak is.[179] Hogy a többi 1393 galíciai – akiket a katonai jelentés vizionált – hol volt, rejtély maradt.

Amikor pedig nem találtak galíciaiakat, lényegében bármilyen zsidó megfelelt. 1921-ben Sátoraljaújhelyről 20-30 éve ott élő családokat, első világháborús veteránokat és háborús elesettek szüleit is deportálták, más esetekben pedig 1893-ban, de még 1874-ben bevándorolt zsidókat is kiutasítottak. 1921 tavaszára láthatóan Miskolcon is sikerült találni néhány „galíciait", a városból ugyanis 21 zsidót utasítottak ki: háborús veteránokat, rokkantakat és 1914 előtt bevándoroltakat.[180] Mann Gyula 1904 óta az országban élő, háborús veterán cipészmester tiltakozott a kiutasítása ellen, ám egy tisztviselő közölte vele, hogy „Magyarországon minden zsidót ki lehet utasítani".[181] A *Világ* egyik cikke be is számolt egy csoport kiutasított zsidóról: mint megállapították, alig volt pár emberen kaftán, és a többség magyarul beszélt.[182] Egy

másik alkalommal osztrák és cseh állampolgárságú zsidó mérnököket deportáltak, akiket magyar iparosok hívtak meg egy újonnan épült gyárba dolgozni; mivel a szakembereket kiutasították, a termelés leállt, és 75 ember munka nélkül maradt.[183] Bár nem sok dokumentum árulkodik a kiutasítottak hátramaradt vagyontárgyairól, ezek az iratok sem beszélnek mesés kincsekről. Litvák Lázár zsidó cipész, neje, Volter Anna és háromhetes gyermekük, Szidónia deportálása után egy egyszobás lakásra és ételjegyekre tette rá a kezét az állam.[184]

6. „HA VOLTAK IS SZEPLŐK" – REVÍZIÓS SIKEREK ÉS ERŐSZAK BARANYÁBAN ÉS NYUGAT-MAGYARORSZÁGON

A jobboldali *Gondolat* 1921-ben arra tett javaslatot, hogy az év elején felavatott Szabadság téri revíziós szobrok mellett a budapesti utcák kapjanak új, irredenta neveket: a Károly körút legyen Kolozsvár, a Vámház körút Erdélyi körút, a hidak legyenek Pozsonyi híd vagy Délmagyarország hídja, a budai Fő utca pedig legyen Pécs utca.[1] Ez utóbbi javaslat minden olvasónak szemet szúrhat, hiszen Pécs ma Magyarország része. A várost Bajával és a köztük lévő területekkel együtt az első világháború végén, 1918 októberében szerb csapatok szállták meg, és 1921 augusztusáig szerb uralom alatt állt. A területet azonban a trianoni szerződés Magyarországnak ítélte, így annak visszavételéhez köthető a revíziós politika első „sikere" (idézőjelben, hiszen éppen hogy a szerződés *betartása* juttatta a települést Magyarországhoz).

Egy korabeli tudósítás szerint a szerbek ekkor már „berendezkedtek" Pécsett, a magyar utcaneveket is lemeszelték. Paizs Ödön

riportja szerint eközben az utak dudvásak voltak, és a szerb hatóságok nem fektettek a város ápolásába, hiszen nem tudhatták még, hogy az övék marad-e vagy sem.[2] Az elhanyagolás mellett azonban atrocitások is történtek. A megszállók eleve nem titkolták erőszakos mivoltukat: Sztevo Radovanovics alezredes városparancsnok 1919 januárjában magyar nyelvű plakáton közölte a pécsi lakosokkal, hogy ha ellenállást tanúsítanak, „senkinek az életét nem fogom megkímélni, s a várost elpusztítom a föld színéről".[3] A szerb megszállók több papot elhurcoltak: Fridrich Géza baranyavári plébánost, Püspökbogádról a plébánost, a káplánt és a kántortanítót, illetve Alagics János hercegszőlősi plébánost, utóbbit bántalmazták is.[4] Civilekre gyakran róttak ki botbüntetéseket, de nemi erőszakról is történt feljegyzés.[5] Az ellenálló magyarokat nemegyszer megkínozták. 1931-ben Mohácson, a felszabadulás tízéves évfordulóján több helyi lakost – így Wolf Ödönt és Inkei Margitot – is megkeresett a Magyar Nemzeti Szövetség, hogy adjanak dokumentumokat, információkat rokonaik megveretéséről.[6]

Az egyik leghírhedtebb atrocitás 1919. november 10-én történt, amikor hajnalban fosztogató szerb szabadcsapatok Drávatamásiban agyonlőtték Thassy Jenő földbirtokost és négyéves gyermekét, Endrét. Három hónapos terhes feleségét, Inkey Ladiszláját is megpróbálták megölni, ám ő és magzata túlélték a támadást.[7] Gyilkosságokra még tárgyévünkben is akadt példa: 1921 júliusában a szerb–magyar demarkációs vonalon két magyar nőt lőtt le ok nélkül egy szerb katona, az egyik áldozat kisgyerekeinek szeme láttára. A honvédség feljegyezte, hogy „nap nap után fordulnak elő ilyen és hasonló esetek".[8] A szerb rendőrség az effajta incidenseket egyszerűen nem volt hajlandó kivizsgálni.[9] Egy röviddel a felszabadulás utáni összesítés szerint a 33 hónapos megszállás alatt mintegy 54,4 millió korona kárt okoztak a szerbek.[10] Jellemző módon az állami borpincéket mind kifosztották.[11]

A szerbek által dominált Szerb–Horvát–Szlovén Királyság mindent megtett, hogy megtarthassa Pécset, és ennek érdekében még az emigráns polgári radikálisokkal is szövetséget kötött: a hazai baloldal történetének egyik sötét fejezete volt az ún. Baranya–Bajai Szerb–Magyar Köztársaság, a délszláv–szocialista bábállam, amely kereken egy hétig (1921. augusztus 14–21.) állt fenn Pécs központtal. A senki által el nem ismert formáció szocialista és polgári radikális vezetők nevével fémjelezve jött létre, elsősorban szerb pénzen.[12] A szerb–szocialista társulásban természetesen volt valami ironikus, hiszen a délszláv királyság egy – sok szempontból a húszas évek Magyarországához hasonlatos – nacionalista és autoriter állam volt, ráadásul monarchia is, amely a köztársasági gondolat híveivel kevés közös pontot találhatott.

A pécsi baloldali vezetés nehezen tudta elfogadni, hogy a Nyugat Horthyt választotta őhelyettük, és hogy e döntésben nem kis szerepük volt kommunista kötődéseiknek. A belgrádi brit követ, Alban Young azzal hajtotta el a magyar bevonulástól rettegő Linder Béla szociáldemokrata politikust, hogy nem akar kommunistákat látni Pécsett. „Linder úr azzal riogatott, hogy ha nem védjük meg őket, [a munkások tiltakozásképpen] fel fogják robbantani a bányákat [...] Nyilván azt hitte, hogy fenyegetésével meggyőzhet engem. [...] Attól tartok, nagyon érzelemmentesnek találhatott" – zárta szenvtelen jelentését.[13] Linder félelmei egyébként akár megalapozottak is lehettek: a budapesti brit követ Londonba írt jelentésében megemlítette – mindenfajta kommentár nélkül –, hogy úgy hallotta, Lindert ketrecbe zárva mutogatnák Magyarországon, ha hazatérne.[14]

Délszláv oldalról rendszeresen szerbellenességgel vádolták az angolokat, és ezt olykor igazolni látszanak a brit külügy iratai is. William Strang, a belgrádi brit követség másodtitkára például nem tagadta a vádakat: „Ha Magyarországon tölt némi időt az ember – nem kevésbé, mint ha Belgrádban –, arra a véleményre juthat, hogy a szerbek bajkeverő, makacs és meglehetősen barbár népség."[15] Wilfrid Athelstan-Johnson budapesti brit első titkár pedig azt írta éves jelentésében, hogy „az átlag belgrádi politikus alig valamivel intelligensebb, mint egy magyar paraszt".[16] A szerb

lapok azt is állították, hogy az angolok arisztokratikus jellemük miatt támogatják a magyarokat. Egy újság úgy fogalmazott, „ezek az angol urak könnyedén hisznek annak, aki »*gentlemannek*« mutatja magát, és magyar ellenfeleink remekül tudnak a kedvükben járni". A lap szerint a britek „a magyar érdekek éber őrei" voltak, és dühödten sorolta fel a magyar menyasszonyt választó brit tisztek nevét. A szerb nyelvű cikkek angol fordítását a belgrádi követség szorgosan megküldte Londonnak és Hohlernek is Budapestre: utóbbi csak annyit reagált rá, hogy az egyik szóban forgó cikket jegyző Szende Pál zsidó volt. Francis William Gosset brit ezredes – akinek barátságossága mögött még Bánffy Miklós is „valamilyen személyes indíttatást" gyanított – valóban úgy vélte, hogy a magyarok „tetőtől talpig úriemberek", „egyszerűen elbűvölőek a feleségeik és elsőrangú a vadászkultúrájuk". Egy másik brit tiszt azt is hozzátette, hogy „Soós [Károly altábornagy] épp olyan jó modorú uraság, mint amennyire Horthy egy *gentleman*".[17] Soraiban semmi ironikus nem volt.

A Pécsre augusztus 10-én érkező Gosset ezredes „Dél-Magyarország megszállt területeinek kiürítéséről" szóló jelentése valóban elsősorban a magyar sérelmekre koncentrált. Mint írta, a szerb hatóságok a kommunizmus, a szocializmus, a magyar- és az angolellenesség ügyét támogatták, és egy antanttisztet majdnem le is lőttek Pécsett. A jelentés kiemelte, hogy a „fehér újságokat" cenzúra sújtja, és hogy a szerbek csak „a gyűlölet örökségét" és a rablást hagyják maguk után. Gosset később találkozott a „független" baranyai köztársaság két képviselőjével is, akiket „gyakorlott demagógokként" írt le: „A szokásos marhaságokkal jöttek arról, hogy készek meghalni a szabadságukért stb." – foglalta össze a találkozót.[18] Szerb oldalról azzal keresték meg a briteket, hogy a bevonuló magyar csapatok jó eséllyel vérfürdőt fognak rendezni Pécsett. Hohler erre azt felelte, hogy „ez nagyon sajnálatos, de a[z átadásról szóló] döntést [...] követni kell [...] az utolsó betűig".[19] A brit külügyminisztérium dokumentumai szerint ugyanakkor valóban megvitatták

a magyar megtorlás valószínűségét, és arra jutottak, hogy ilyenre aligha kell számítani.[20] Gosset ezredes viszont a biztonság kedvéért közölte a szerb csapatok vezetőjével, hogy ők felelnek minden embervesztességért.[21]

1921. augusztus 19-én a szocialista vezetés erőszakkal kicsődítette a pécsi lakosokat a főtérre, és egy utolsó beszédben még megígérte, hogy itt nem lesz kiürítés. A baloldali sajtó ugyanekkor megírta, hogy Horthy „turáni gőggel, nyereg alatt puhított hússal, hóna alatt gyorstüzelő akasztófával" érkezik, egy szocialista pedig közölte egy a bevonulást váró „fehér zsidóval", hogy „megállj, horthyváró zsidó gazember, mielőtt el kell mennünk, fölkötünk a Széchenyi téren!". Ezután a teljes baloldali és szerbpárti vezetés elhagyta a várost, és Eszékre menekült.[22]

A másnap bevonuló hadsereg köszöntésének leírásában egymással versenyeztek a szemlélők. „Pécs magyar és magyar volt, lelkében egy pillanatra sem tántorodott el tőlünk" – írta *Az Est*. „A közönség virágesővel borítja el katonáinkat, zúgnak a harangok, a zenekar játszik, viharos éljenzéssel ünneplik a nemzeti hadsereget" – jelentette *A Nép*. A lakosok „arcán öröm, a szemekben könny" – írta a zsidó *Mult és Jövő*.[23] Bánffy emlékiratában feljegyezte, hogy a kaposvári katonai körzet bevonuló parancsnokának, Soós Károly altábornagynak lovára annyi virágot és szivart dobtak, hogy az majdnem megbokrosodott, és mire a főtérre ért, úgy nézett ki, „mint valami óriási bokréta – szerencse, hogy szelíd lova lehetett".[24] Gosset ezredes sem leplezte örömét jelentésében: „A bevonulás csodálatos volt. Mindenki üdvözölte [a magyarokat], de még a[z antant-]bizottság embereit is: »Éljen *to our deliverers!*« [...] Minden ablakban, ahonnan látni lehetett az utat, emberek csüngtek. A lakosság minden osztálya, beleértve a szerbeket, jelen volt népviseletében. Leírhatatlan az öröm, amelyet a csapatok bevonulása – akiket 50-60 festői öltözékű parasztférfi és 50-60 népviseletes lány követett – váltott ki a nézőkben. A legjobban a különbség fogott meg

ezen nyilván spontán üdvözlés és a nyolc nappal ezelőtti szocialista tüntetés között."[25]

Hohler boldogan jelenthette, hogy „a magyarok bevonultak a városba, [...] apró incidensek megestek, senki nem halt meg". A munkások „örvendenek a hatalomváltás felett", a kommunisták elmenekültek, a brit hatóságok pedig elfogadták Bánffy ígéretét, hogy nem lesz megtorlás, „és nincs okunk, hogy megbánjuk döntésünket".[26] Soós altábornagy valóban közölte a munkásokkal, hogy „testvérként öleljük keblünkre" őket.[27] Tény, hogy rövidesen népkonyhát állítottak fel a szegényeknek, visszaadták a szocialistáknak a helyi sajtót, és még a korábban elmenekült baloldali munkások egy részét is hazaengedték.[28] (Míg korábban a magyarok menekültek Baranyából, jugoszláv adatok szerint körülbelül négyezer fő távozott a magyar visszatérést követően.[29]) Ráday Gedeon belügyminiszter, egyben kormánypárti képviselőjelölt a tolerancia jegyében meglátogatta a pécsi izraelita nőegyletet, ahol arról szónokolt, hogy „ne keressük, ami elválaszt bennünket", és még a szintúgy Pécsre utazó Bangha beszédéről is feljegyezte egy zsidó szemlélő, hogy „végtelen liberálisan és becsületesen beszélt".[30] Később maga Horthy is személyesen részt vett az ünneplésben: a Turánon érkezett Pécsre, ahol programpontjai közt díszmenet, díszebéd, sportünnepély, majd színházi díszelőadás és végül tiszteletszerenád szerepelt. A kormányzó pécsi bevonulásának iratai[31] között – amelyek mindent tisztáztak, a színházi testőrség pozicionálásától kezdve a rendbontók elhárításának menetéig – az is szerepelt, hogy a városnak díszkivilágítást kellett kapnia. A fényeket éjfélkor kapcsolták le.

A magyar bevonulás napjának estéjén viszont „már halálos csönd volt Pécsett. [...] csak a kávéházakból hallatszott az *Ergerberger* [antiszemita nóta] [...] Az ébredőkön kívül alig merészkedett valaki az utcára. [...] A külváros lakói az éjjel szörnyű jajveszékelésre ébredtek fel [...] Álmukból verték fel a gyanútlan [embereket] és borzalmas ütlegelések közt közrefogva magukkal vitték őket."[32]

Ez utóbbi feljegyzés már nem a fent említett források között szerepel, hanem a *Bécsi Magyar Ujság* nevű emigráns baloldali lap tudósításában. A lap egyértelműen a fehérterror részeként kezelte a baranyai atrocitásokat.[33] Az emigráns baloldali sajtó ugyan túlzott néha, ezért érdemes kritikával kezelni a cikkeit, de az antant vizsgálóbizottságainak jelentései, valamint az izraelita jogvédő iroda dokumentumai szintén egészen más képet adnak a baranyai bevonulás történetéről, mint az eddig idézett rózsás tudósítások és emlékezések.

Hogy a szerbek számára mit jelentett a magyar bevonulás, azt Milan Glibonjski szerb újságíró leírásából tudjuk: miközben a kivonuló szerb katonák azt énekelték, hogy „Péter király, Isten áldjon! / Engedd, katonád Pécsre járjon", ő így jegyezte le érzéseit: „Milyen nehéz kín! Ugyanezt a dalt énekelték a legények és lányok Pécs felett, Nagykozárban. És mit énekelhetnek vajon most – azt a kínkeservit –, gondoltam könnyekben kitörve, mint ahogy mindig történik velem, valahányszor népünk azon csodálatos tagjaira gondolok, akiket messze e határok mögött hagytunk, hogy tespedjenek és elvesszenek idegenben".[34] Bár *Az Est* a magyar katonák előzékenységéről írt, más sajtóhírek szerint egy magyar lelkész arra biztatta híveit, hogy „a szerbeket Horthyék bevonulásakor nyomban akasszák fel".[35] Az emigráns sajtó szerint a baranyai Lothárdon két sokác parasztot, Pécsudvardon pedig két szerbet és kilenc sokácot lőttek agyon magyar katonák, Mohácson a községi szerb bírót megverték, a közeli falvakban szerbeket inzultáltak, egy szerb gazdát pedig megöltek.[36] A budai görögkeleti szerb püspök 1921. augusztus 26-án levélben érdeklődött baranyai hívei sorsa iránt Bethlennél. Szentendréről szeptember 11-én küldött jelentése szerint több mohácsi hívét letartóztatták, illetve internálták.[37]

Néhány atrocitást az antant vizsgálóbizottságának iratai is igazolni látszanak. A brit követséghez benyújtott egyik szerb panaszirat szerint egy 33 éves parasztot, bizonyos Radoje Lubovicsot megkínoztak, és eltörték az ujjait; a 45 éves Sztojan Szuta-

ricsot kirángatták az ágyából, és megkínozták; Lázár Szavicsnak felvágták a tenyereit, és megkéselték; a 72 éves Ilija Jankovicsnak pedig puskatussal törték el a lábát.[38] Egy antantjelentés szerint a rabok száma a pécsi Hunyadi utcai fogházban megduplázódott, és állítólag sok szerb rabbal kegyetlenkedtek: „Kettejüket súlyosan megverték bottal; egyet a heréin úgy megvertek, hogy azok feketék lettek, és teniszlabda nagyságúra duzzadtak. Másokat a hátukon és a hasukon verték meg. Mindenki azt állította, hogy a Hunyadi utca detektívjei verték meg őket letartóztatásukat követően [...] Másokat fojtogattak, [...] a hegek a torkukon és a hangjuk részleges elvesztése kétséget sem hagyott efelől." Más jelentések szerint Jagsa Mandics mohácsi szerb lakost civilek és tisztek közösen verték meg, apját és bátyját pedig megfélemlítésképpen letartóztatták, és Pécsre vitték. Lázár Destanics fiát is Pécsre hurcolták, édesapját pedig kékre-zöldre verték. Milko Malesivics idős apját – Mohács volt szerb polgármesterét – szintúgy megverték, Anna Jurisics férjét pedig csendőrök ütlegelték Pécsett egy házkutatás során. Bácsalmáson név szerint szedtek össze tíz délszláv lakost, és fogházba vitték őket, egyeseket meg is kínoztak, házaikat kifosztották.[39]

A vizsgálódó antantbizottság azt is kiderítette, hogy egy Hegedűs nevű detektív felelt a mohácsi verésekért, ezért utasította Kovács Béla rendőrkapitányt, a Belügyminisztérium nyomozó osztályának kiküldöttjét, hogy tartóztassa le emberét. A jelentés ugyanakkor azzal zárult, hogy az atrocitások érthetők, mert a szerb megszállás is brutális volt. Egy másik brit szemlélő úgy vélte: „nem hiszem, hogy egymást püfölő parasztoknak különösebben heves kommentárt kellene kiváltaniuk a részünkről". Egyedül „az a részlet" volt zavaró számára, hogy a veréseket „magyarok követték el, akik elméletben civilizált emberek". William Strang a belgrádi követségről azt írta, hogy csak azért vizsgálják ki a szerb panaszokat, „mert [...] a szerb, ha feldühítik, vadállattá válik". A magyarbarátságáról ismert Gosset ezredes látogatást tett egy szegedi fogházban, és valóban talált szabálytalanságokat, ám az eset, amire felhívta a figyelmet, vajmi kevéssé vet jobb fényt rá: „Külön felhívnám a figyelmet egy fiú esetére, akit 11 hónapja tartanak előzetes letartóztatásban, mert megvert egy zsidót."[40] A rabosított „szerbek" között egyébként sok olyan vezetéknevet lehetett találni, amelyek zsidó származásra utaltak (Hill, Pollak, Abramovics, Reich), egy jelentés pedig megjegyezte, hogy „bizonyos számú embert – főleg zsidókat – politikai okokból bezártak, ami persze nem enyhítette a zsidó közösség aggodalmát".[41]

Más források egyértelműbben beszélnek arról, hogy a hazatérés feletti öröm nem fogta vissza a zsidóellenes randalírozók kezét. A várost ellepték az antiszemita plakátok, amelyeken egy megtört munkáscsalád bámult maga elé, miközben egy vörös zsidó bankár (!) elszalad a pénzükkel – a plakátok eltávolítására végül pont Soós adott parancsot.[42] A plakát egyértelműen a pécsi proletárokat akarta a helyi zsidó kereskedők ellen fordítani, és ebből az okból az agitáció is megindult. Székely Nándor pécsi cionista még szórakoztatónak találta Patacsi Dénes kisgazda képviselő beszédét a pécsi lakosok előtt, amelyről így számolt be: „El kell venni tőlük a geseftet! (Úgy van! – helyeselt a tömeg). Most nem az a fontos, hogy azt kiáltsátok, hogy úgy van, hanem, hogy a destruktív sajtó (Éljen! – kiabálták a jámbor pécsiek, akik előtt ismeretlen még sok ilyen fogalom) ne mételyezzen meg benneteket. De ti, tudom, jövő héten megint csak zsidó lapot olvastok majd (Úgy van!)."[43]

Az izraelita jogvédő iroda iratai azonban már semmi humorosat nem tartalmaznak. Mohácson inzultálták Flesch Ármin rabbit és híveit, illetve elkoboztak tőlük 120 ezer szerb koronát, a zsinagóga elé pedig vörös zászlót terítettek, amelyet minden belépőnek le kellett köpnie, mielőtt bement az épületbe. Paunz, Rosenthal, Pollák és Novits helyi zsidó kereskedőket megverték és kifosztották.[44] Panaszirat jelentette a jogvédő irodába, hogy „Pécsett leírhatatlan a terror", amelyet az „ébredők" kifejtenek, elhurcolt zsidókkal saját kitépett hajukat és koszos rongyokat etetnek.

„Mindenkinek, akit megvernek, megmondják, hogy ha egy szóval merik megemlíteni megveretésüket, eltüntetik a föld színéről."[45] És noha az iménti irat – illetve a proletariátussal szemben apologetikus *Bécsi Magyar Ujság* – szerint a terrorért a „tisztek" feleltek, honvédelmi minisztériumi források szerint éppen a „korábbi rossz tapasztalatok okán", illetve „a köz- és vagyonbiztonság" megóvása miatt nem vezényeltek különítményeket Pécsre.[46] Az elkövetők lehettek különítményekhez nem tartozó katonák, „ébredők" vagy lumpenegyének is. Pécsett a bevonulás során sajtóhírek szerint Fehér Imre görcsönyi földbirtokost meglőtték, Schwarcz Vilmos pécsi főorvost megszúrták, Déri Gyula zsidó újságírót letartóztatták, illetve Fodor Hugó (máshol Leó), Krausz Emánuel és Gerő Jenő bankárokat kirabolták. Hasonlóképpen kifosztották Blum Dezső és Kertész Antal barcsi kereskedőket és más zsidók lakásait.[47] A zsidó sajtó szerint Neiser Ábrahám háztulajdonost, Krausz Mihály vállalkozót és Schlesinger kereskedőt behívták a pécsi lakáshivatalba, ahol közölték velük: lakásukat elvesztették, távozniuk kell a városból.[48]

A tudósítások sokszor zavarosak és ellentmondásosak voltak, ráadásul nemegyszer tévesen írták le az áldozatok neveit, a tettesek azonosítása pedig lehetetlennek bizonyult. A fenti beszámolók azonban nem csak a fantázia szüleményei voltak. Az MTI megpróbálta ellensúlyozni a híreket azzal, hogy tisztázta: egyes baloldali lapok állításával ellentétben Fehér és Schwarcz nem haltak meg, és mindketten bizonyosan túlélték a támadást.[49] Nevük azonban szerepel az antant-vizsgálóbizottság listáján, mint a bevonulás utáni zavargások sérültjei, így a támadások híre – ellentétben a kormánymédia állításával – nem bizonyult „álhírnek".[50] Ám ha a zsidó áldozatok együttérzésre számítottak az atrocitásokról egyébként már-már a pontosság rovására menő lelkesedéssel beszámoló *Bécsi Magyar Ujság* részéről, sajnos csalódniuk kellett: Fehér inzultálásának hírére a lap gúnyolódva állapította meg, hogy a zsidó földbirtokos „kapitalista" volt.[51]

Annyi mindenesetre megállapítható, hogy a város egyik fele ünnepelt, a másik pedig az életéért rettegett, ez a felállás pedig remekül illusztrálta az olyan, az ellenforradalmi kurzusba kevéssé illő csoportok élményét a revízióval kapcsolatban, mint a nemzeti kisebbségek, a szocialisták vagy a zsidóság. Az elragadott területek visszavétele – mint később is – nem (csak) az anyaországhoz való visszatérést jelentette ezen emberek számára, hanem egy velük szemben sokszor ellenséges, antidemokratikus és erőszakos rendszerhez való csatolást is. A két élmény között nem volt átmenet, a kettőt nem lehet összehangolni: talán nem marad más mód, mint hogy párhuzamosan emlékezzünk a kettőre.

1921 decemberében került sor a legnagyobb revíziós sikerre, a soproni népszavazásra, amely az év nyarán–őszén zajlott eseményeknek – az úgynevezett nyugat-magyarországi felkelésnek – is eredménye volt. A szóban forgó régió korábban Moson, Sopron és Vas vármegye egyes területeit jelentette, egy körülbelül 4300 km²-es területen, az 1910-es népszámlálás szerint 429 ezer, 68 százalékban német, 18 százalékban magyar, 10,3 százalékban horvát és 3,2 százalékban szlovén ajkú lakossal. A nyugat-magyarországi felkelés 1921. augusztus 28-án kezdődött, és főbb katonai eseményei már szeptember 5-én véget értek. Ezt követően jött létre a rövid életű (október 4-étől november 4-éig) fennálló Lajtabánság, meghatározó azonban a soproni népszavazásról döntő velencei magyar–osztrák konferencia (október 11–13.) és maga a népszavazás (december 14–16.) volt. Kitartó felkelők 1922 tavaszán egy „második felkelést" is szerveztek, amely az év júliusára hamvába holt. A felkelés lényegi része tehát egy alig egyhetes időszak volt 1921 nyarának–őszének fordulóján, az osztrák bevonulási kísérlettől a kereken egy hónapos Lajtabánság felszámolásáig pedig mindössze 68 nap telt el. Ennek ellenére hatalmas iratanyagot és máig rendezetlen vitákat produkáló eseménysorról van szó, amelynek egyes részei kiemelt helyen szerepelnek a nem-

zeti emlékezetben, más részei felnagyított mítoszokként élnek tovább, megint más részei pedig teljesen elsikkadtak. Az alábbiakban a felkelés során tapasztalt erőszak kérdéseit és a szelektív nemzeti emlékezet jelenségét vizsgáljuk meg, ám elkerülhetetlen egy rövid fogalmi bevezető.

A területre az osztrák államtanács 1918. november 18-án jelentette be igényét; a kérelmet az antant elfogadta, és a területet az 1919. szeptember 10-ei saint-germaini békeszerződésben Ausztriának ítélték. Mindezt az 1920. június 4-ei trianoni békeszerződés is megerősítette. Noha Ausztria is vesztes félként került ki az első világháborúból, a szakirodalom valószínűsíti, hogy az országot kompenzálni akarhatták Dél-Tirol elvesztéséért és az *Anschluss* tilalmáért.[52] A tény, hogy a szintúgy vesztes Ausztriát éppen Magyarország kárára kompenzálják, még elfogadhatatlanabbá tette a döntést: Hegedűs Lóránt, Bethlen első pénzügyminisztere egy alkalommal ahhoz hasonlította a helyzetet, mintha „két haldokló feküdne a földön, és az egyik ellopná az aranyórát a másik zsebéből".[53] Mi sem jelezte ezt jobban, mint hogy az osztrákok kezdetben azt sem tudták, minek nevezzék a régiót. 1919-ben egy magyar lap még buzdíthatta azzal olvasóit, hogy „mi nem ismerünk, nem fogunk ismerni soha [...] Burgenlandot, [...] egyedül csak [...] Nyugat-Magyarországot".[54] A lapnak teljesen igaza volt abban, hogy a „Burgenland" kifejezés egészen friss alkotás volt, ám az is jellemző, hogy a lap nem „Őrvidékként" utalt a kérdéses területre. A Burgenland német név eredetileg Vierburgenland lett volna, első említése 1919-ből való, ám mivel Pozsony vármegyéből lényegében nem került terület az osztrákokhoz, így a négy megyére való utalást ejtették a névből. Azt azonban a felkelők is elismerték, az „Őrvidék" hasonlóan fantázianév volt csupán: maga a szó Trianon előtt még a mai Délvidéket jelentette, amelyet „határőrvidéknek" neveztek a török korra utalva.[55] Vagyis mind a két félnek az volt a problémája, hogy egy korábban önállóan nem létező entitásnak kellett nevet kreálniuk. A kavarodást csak fokozta, hogy

egyes kitartó nyugat-magyarországi felkelőknek még 1922 tavaszán is az volt a jelszavuk, hogy „Burgenland a burgenlandiaké".[56] A nyugat-magyarországi harcokban magyar oldalról részt vevőket nevezték „inzurgensnek", „apacsnak", „guerillának", bandáknak, banditáknak (pozitív előjellel!), szabadharcosoknak és „Héjjas-gyerekeknek" is, a leggyakoribb név azonban a felkelő volt. (Mint látni fogjuk, a manapság divatos „rongyos gárda" nevet csak később kapták.) A továbbiakban tehát a vitatott területet Nyugat-Magyarországnak fogjuk nevezni – nem eltekintve attól, hogy a kifejezés alatt értették még Moson, Sopron, Vas és Zala vármegyék ma is Magyarországhoz tartozó részeit –, a harcokban magyar oldalon részt vevőket pedig általában felkelőknek.

Nyugat-Magyarország 1921 nyarán mágnesként vonzotta a nemzeti ügy lelkes híveit és a jobboldali szélsőségeket, a csempészeket és a kettős ügynököket, a kétes elemeket és a futóbolondokat. Augusztus végén egy szemlélő szerint „hangyaboly" volt Nyugat-Magyarország. A távozó magyar hatóságok még a közigazgatás óriási aktacsomóit pakolták szekerekre, miközben az Ausztriához csatolandó Esterházy-kastély uradalmának emberei a család kincseit igyekeztek teherautókkal biztonságos helyre szállítani. Visszaemlékezések szerint Sopron vármegye alispánja, Gévay-Wolff Lajos sírva járt a vármegyeház üres falai között.[57] A magyar közigazgatás nagy része Győrbe, Szombathelyre, Kőszegre és Csornára költözött. Eközben a kiürítőkkel ellenkező irányban folyamatosan érkeztek az odasereglő különítményesek, „ébredők" és aktivisták. A baloldali emigráns *Bécsi Magyar Ujság* már augusztus 28-ai számában jelezte, hogy „péntek [26-a] óta minden budapesti vonat rejtelmes alakok egész rajját hozza magával és a város [Sopron] már nyüzsög az idegen emberektől".[58] *Az Est* 1921 őszi helyszíni riportja úgy fogalmazott, hogy „csodabogarak repdestek a levegőben",[59] ám mások keményebb szavakat használtak. „Minden csirkefogó" Nyugat-Magyarországra megy – dühöngött Friedrich István –, „csak azért, hogy ott rehabilitálja magát".[60] Ehhez

persze hozzá kellett volna tennie, hogy a közélet jelentős része őt is kompromittált csirkefogónak tartotta.

Voltaképpen kevés időszak során fordult meg a politikatörténelem annyi fontos szereplője egy helyen, mint 1921 nyarán Nyugat-Magyarországon. Szükséges különválasztani a szervező feladatokat ellátókat, a harcosokat és a hírnevet keresőket. A felkelés fő *szervezői* között volt Gömbös Gyula, ekkor még volt szegedi tiszt, Horthy bizalmasa és nemzetgyűlési képviselő, későbbi miniszterelnök, akit a közemlékezet máig az ország szélsőjobbra tolódásának egyik fő figurájaként jegyez. Gömbös mögött a magyar kormány, elsősorban Bethlen állt. A *harcokban* fontos szerepet töltött be Héjjas Iván, Ostenburg-Moravek Gyula és Francia Kiss Mihály, akik nem csupán háborús veteránok, de a fehérterror cselekményeiben is aktívan részt vevő különítményesek voltak. Hozzájuk sorolható még többek között Maderspach Viktor, az erdélyi származású tartalékos huszár százados, aki a román betörés során vakmerő akciókat hajtott végre, az irreguláris hadviselés mesterévé válva. Kaszala Károly veterán világháborús pilóta mellett vezető szerepben vette ki a részét a küzdelmekből Budaházy Miklós, a nyíregyházi fehérterror ismert figurája, Hir György, első világháborús – verduni – veterán, a későbbi frankhamisítási botrány egyik főszereplője, Molnár Endre, Taby Árpád és Bónis Arkangyal ferences páter is. A kevéssé feldolgozott életű, Bónis Lajos néven született szerzetest a visszaemlékezések erőszakos, szélsőséges emberként jellemzik, ám hozzá kell tennünk, hogy Bónis testvére is részt vett a felkelésben, és egyes feldolgozások és források egyszerűen nem tesznek különbséget a két személy között.[61]

Itt érdemes utalni az 1919–1920-ban még kulcsszerepet játszó különítményesek sorsára. Az állami és társadalmi rend hatályosabb védelméről szóló 1921. évi III. törvénycikk, amelyet márciusban fogadtak el, egyaránt szolgált a kommunista veszély és a különítményes kilengések megfékezésére. Az „ébredők" ténykedése 1920 őszén egy budapesti rendőr meggyilkolásával érte el

a kormány ingerküszöbét. Ezt követően novemberben a rendőrség megrohanta a különítmények otthonául szolgáló budapesti hoteleket és szállókat, négy halálos áldozatot szedve különítményes oldalon. Prónay helyzete bonyolultabb volt, ám Héjjasra és Ostenburg-Moravekre ekkor még nem csapott le a hatalom – ezt egy darabig még Teleki utódja, Bethlen sem tette meg. Ezzel együtt a különítményesek szerepe 1921 nyarára természetesen még nem ért véget: mint látni fogjuk, egyes csoportjaik nem csupán a nyugat-magyarországi eseményeknél, de a királypuccsoknál is kulcsszerepet játszottak.

A nyugat-magyarországi felkelés értelemszerűen vonzotta a fehérterror sötét emlékű figuráit is: jelen volt az erőszakos gyilkos Bibó Dénes – Bibó István nagybátyja –, a nem kevésbé erőszakos, ám érdekes módon részben zsidó származású Salm Hermann, illetve Förster Lajos kunszentmiklósi főszolgabíró is. Fiatal harcosként csatlakozott a felkelőkhöz továbbá Endre László és Baky László – később a holokauszt fő felelősei –, Oláh György későbbi szociográfus és nácibarát lapszerkesztő, de itt volt Esterházy János gróf, a szlovákiai zsidótörvények későbbi ellenzője, egyben – hivatalosan el nem ismert – embermentő is. A felkelők közt harcolt a neves pilóta, Endresz György – aki tíz évvel később a trianoni békeszerződés ellen tiltakozva „Justice for Hungary" nevű gépével átrepülte az Atlanti-óceánt – és a fiatal Halmay Zoltán olimpikon úszó. A közemlékezet erősen köti az eseményeket Prónay Pál különítményes – és fehérterrorista – parancsnokhoz, a már bemutatott Zadravecz páterhez, valamint Friedrichhez, az ő szerepük azonban, mint azt látni fogjuk, egészen minimális volt. Szabó József első világháborús veterán és felkelőparancsnok jelen volt ugyan a nyugat-magyarországi harcoknál is, ám csak az úgynevezett második nyugat-magyarországi felkelésben vállalt főszerepet. Gömbös rendszeres jelentésekben számolt el Bethlennek, utasításait azonban az EX-en keresztül kapta, amely őalá rendelte az összes különítményt.[62]

A terület fegyveres konfliktusainak története nem 1921 nyarán kezdődött, határvillongások már korábban is történtek.[63] Bár az osztrák keresztényszocialisták ígéretet tettek arra, hogy kormányra kerülésük esetén lemondanak Nyugat-Magyarországról, Teleki már 1921 januárjában – ekkor még miniszterelnökként – tisztázta, hogy mivel Ausztriának nem lett kereszténységszocialista kormánya, a magyar kormány „abszolút nem akarja békésen átengedni a területet", és „ha kell, katonailag ellenállunk".[64] Amikor azonban át kellett volna adni a területet, már Bethlen volt a miniszterelnök, aki a fegyveres ellenállás megszervezését teljesen a szabad királyválasztó EX-nek engedte át, amelynek maga is tagja volt.[65] Prónay és Ostenburg-Moravek Gyula emberei hivatalosan csendőr-tartalékzászlóaljakként voltak jelen a kormány utasítására, ám Prónay zászlóalját helyettese, Ranzenberger Viktor tartalékos százados vezette, mivel Prónayt a fehérterrorban való részessége, illetve becsületsértési ügyei miatt mellőzni igyekeztek – voltaképpen éppen a nyugat-magyarországi felkelés első napján, „saját kérésére" bocsátották el a nemzeti hadseregtől.[66] Maga Prónay, mint látni fogjuk, nem is volt jelen a harcok kezdetekor. 1921 augusztus elején már folyamatosan szivárogtak a környező településekre a magyar szabadcsapatok, mozgásukról a magyar rendvédelmi szerveknek tudomásuk volt, fegyvereiket a honvédelmi minisztérium biztosította.[67]

Kik harcoltak tehát Nyugat-Magyarországért 1921 nyarán–őszén? A magyar erők szabadcsapatokból álltak, a reguláris erők használatától el kellett tekinteni, hiszen ez azonnal elárulta volna, hogy a kormány szerepet vállal az ügyben. Egyes bécsi lapok, de még az osztrák kormány is 30 ezer főre tették a magyar erőket, megdöbbentően túlbecsülve a felkelők valódi számát, amely a források és a szakirodalom szerint valahol 2100 és 3000 fő között mozoghatott, ráadásul nem minden felkelő rendelkezett fegyverrel. A britek meglepően pontos értesülésekkel rendelkeztek: ők szeptember elején 2100 főre tették a felkelők számát, ami éppen a szakirodalomban elfogadott legkisebb adat.[68] Egyedül abban tévedtek, hogy feltételezésük szerint a magyar erők páncélozott autókat és ágyúkat is használtak, noha ilyen eszközre egyetlen más forrás sem utal. Valószínűleg az osztrákok túlozták el a magyarok fegyverzetét – megmagyarázandó saját vereségüket. A magyar felkelők augusztus 28-án szuronyos Mauser G98 ismétlőpuskákkal voltak felszerelve, Maderspach szerint körülbelül 120 darabbal.[69] Kiemelendő az is, hogy a magyar erők kezdetben egy, a brucki ütközet után pedig egyes források szerint már tíz zsákmányolt gépfegyverrel rendelkeztek, miközben az osztrák csendőrök eggyel sem.

A felkelők többsége kecskeméti és erdélyi származású volt, de akadtak Sárvárról, Kőszegről és a Felvidékről érkező csapatok is. A felkelőket zsoldosok is kísérték, akiknek harcértéke meglehetősen kérdéses volt. Maderspach Viktor nem finomkodott a szavakkal: szerinte Kaszala csapata „legnagyobbrészt a budapesti Városliget söpredékéből állott", akik az első osztrák fegyverdörrenésre elmenekültek.[70] A harcosok érdekes színfoltjai voltak a bosnyák és albán muszlimok, akiket Zadravecz naplója szerint Hir György napi ötszáz koronáért bérelt fel.[71] Vezetőjük Durics Hilmi Huszein veterán osztrák–magyar tábori főimám és őrnagy volt. A felkelők nem feltétlenül találták meg a közös hangot egymással. Prónay saját visszaemlékezésében például úgy festette le Héjjast, mint aki ágyban heverve, cigarettázva töltötte a felkelést, és semmit sem csinált, Gömbösről pedig úgy írt, mint aki saját egyéni céljaira próbálta kisajátítani az irredentizmust.[72] Gömbös cserébe arról beszélt, hogy rajta kívül valamennyi vezető „saját szűk látókörében Napóleon akar lenni".[73] Héjjas testvére, Héjjas Jenő Maderspachot feketítette visszaemlékezésében.[74] Arról, hogy miképp is sikerült embereket megnyerni a vállalkozásnak, Maderspach árult el részleteket: szerinte a felkelő vezérek – konkrétan Friedrich és Héjjas – „hadosztályokkal, lovasezredekkel és szövetséges hadseregekkel" „skrupulus nélkül" „dobálóztak", miközben a zsebük üres volt, és teljesen egyedül voltak. Maderspach ilyen értelemben

a felkelés központi elemének „a modern amerikanizmus szellemét", azaz a „blöfföt" nevezte.[75] Ő maga kivételnek számított, hiszen már ekkor komoly kultusszal rendelkezett: Lendvai egy cikkében „újkori Attilának" nevezte.[76] Különleges helyzetével maga is tisztában volt: „Hivatalos katonáék nem csinálnak irredentát" – írta –, ezért „megindultam irredentát keresni".[77]

Ahhoz, hogy valaki lényegében fegyver nélkül felkelést vállaljon egy másik – fejlettebb – állammal, Ausztriával szemben, valóban kissé hóbortosnak kellett lennie. Sigray Antal nyugat-magyarországi főkormánybiztos – aki főleg pénzügyi támogatást adott a felkelőknek – „a nemzeti eszme bolondjainak" nevezte magukat,[78] az *Uj Nemzedék* pedig „édes és szent őrületnek" hívta a felkelést.[79] A lap sokak érzését tolmácsolhatta, amiképpen Zadravecz is, aki a felkelésben részt vevő Prónayt olyan „rémnek" nevezte, akinek „sokat köszönhet a magyar nemzeti megújhodás".[80] A ferences páter utóbbi szavaival fontos ellentmondásra világított rá, ám nem ez volt az egyetlen a nyugat-magyarországi felkelés megannyi kuriózuma közül. Egy brit szemlélő szerint a helyi lakosság számára az események „dickensi időket" hoztak, és valóban ráillett a felkelésre az angol író sora: „Azok voltak a legjobb idők; azok voltak a legrosszabb idők."[81]

Az antantmisszió utasítására a magyar félnek két nappal az osztrák bevonulás előtt kellett volna evakuálnia Nyugat-Magyarországot, ideértve a rendvédelmi szerveket, cserébe az osztrákoknak tilos volt a reguláris erőiket alkalmazni a birtokbavételhez. Az osztrákok augusztus 28-ára virradóra kezdték birtokba venni a területet: több irányból, kis csapatokban vonultak be csendőri erők. Ezeknek többsége azonban a magyar felkelők – főleg Héjjas embereinek – fegyveres ellenállásába ütközött. Fontos tudni, hogy Héjjas embereinek jelentős részét Ostenburg-Moravek erői az osztrák bevonulást követően rögtön lefegyverezték, és beolvasztották soraikba, illetve egy részüket eltávolították a területről. A Sopront birtokba venni készülő osztrák erőket Ágfalvánál, nem messze

a várostól Francia Kiss, Kaszala és Maderspach erői állították meg (első ágfalvi csata), fogságba ejtve a terület újdonsült osztrák kormánybiztosát, az apai ágon skót származású Robert Davyt is, akit később szintúgy Ostenburg-Moravek emberei szabadítottak ki.[82]

Augusztus 29-én Ostenburg-Moravek csapatai bevonultak Sopronba. *A Nép* így tudósított: „Ember ember hátán tolong az óriási téren. Magyarruhás leányok, fejkendős német asszonyok, tarka szoknyás horvát menyecskék egymás mellett szorongva, kipirultan nézik a délceg katonákat. Szüntelen dörög az éljenzés: »Éljen Ostenburg!«" A lap szerint virágesőben vonult be a hírhedt csendőrtiszt.[83] A tudósítás szándékosan ügyelt rá, hogy a terület három etnikuma – magyar, német, horvát – egyaránt támogatóan jelenjen meg a cikkben. Ennek valóságtartalmára később kitérünk, de ellenzéki lapok is beszámoltak róla, hogy Ostenburg-Moravek csapatait a helyi zsidó lányok is megtapsolták.[84]

Az antantmisszió Sigrayt tette felelőssé a kialakult helyzetért, aki azzal hárított, hogy a magyar hatóságok által már kiürített területeken zajló eseményekért nem vállalhat felelősséget. Válasza igen cinikus volt, ám meg sem közelítette Bethlenét, aki azzal intézte el az ügyet szeptember 2-ai nyilatkozatában, hogy „Sopronban nincs senki, aki nem odavaló", a magyar részen rend van, és csak az osztrák részen van „felfordulás".[85] A vezető politikusok részéről tett lekezelő sajtónyilatkozatok és a háttérből vasmarokkal irányított események már ekkor is a magyar jobboldali politika alapját képezték – tegyük hozzá, nagy sikerrel.

Augusztus végére, alig két nap alatt Nyugat-Magyarország Pinkafőtől (Pinkafeld) Gyanafalváig (Jennersdorf) a felkelők ellenőrzése alá került, vagyis – eltekintve a mai szlovén határ közelében fekvő Tóka (Tauka) községtől és a Pinka folyó völgyétől északra eső területektől – a magyar állam által kiürített területek nem kerültek osztrák fennhatóság alá. A legjelentősebb település, amelyen ideig-óráig osztrák csendőrőrs jött létre, Kismarton (Eisenstadt) volt. Ennek ellenére magyar irreguláris erők és osztrák reguláris

erők is behatoltak a szomszédos ország területére. Augusztus utolsó napján magyar felkelők betörtek Stájerországba, és megsarcoltak több települést, amíg egy osztrák híradószázad vissza nem verte őket. A szeptemberi 5-ei kirchschlagi ütközet volt a legnagyobb a nyugat-magyarországi harcok történetében: részt vett benne 290 magyar felkelő és közel 500 osztrák védő. A magyar veszteség hét fő volt, az osztrákoké tíz halott, 17 sebesült és 36 fogoly (magyar részről az utóbbi két kategória nem ismert).[86] A csatával kapcsolatban arra is érdemes ismét rámutatni, milyen téves adatokat adtak meg az osztrákok az antant számára: szerintük „legalább ezer főnyi" magyar erő támadta meg az alsó-ausztriai települést, és 21 magyar elesettről beszéltek.[87] Egy magyar helyzetjelentés szerint ugyanakkor az osztrák reguláris haderő egy alkalommal három kilométerre benyomult Moson vámegyébe, átlépve a történelmi határt.[88]

A kormánypropaganda hatását mutatja, hogy a környék gazdálkodói között már a felkelés előtti napokban elterjedt, hogy „a vörös Bécs" elviszi majd a marháikat, és még a mérsékelt lapok is „Kun Béla lézengő pribékjeinek" megérkeztét vizionálták Bécs felől, hogy felhúzzák „a destrukció zászlaját az ősi Sopron tornyai fölött".[89] A második ágfalvi csata (szeptember 8.) után közös magyar–osztrák temetést tartottak: a magyar egyetemisták kommunistázták az osztrák halottakat, és követelték, hogy szedjék le róluk a Vaskereszteket.[90] Az osztrák katonai tisztikarban egyébként jelentős pozíciókat foglaltak el a szociáldemokraták: párttag volt például Theodor von Körner ezredes, az osztrák Bundesheer dandárparancsnoka is, aki egyébként komáromi születésű volt, és magyarul is jól beszélt. Ausztriában azonban sosem vették át a hatalmat a kommunisták, így a bolsevik veszély csupán rémkép maradt.

Az antikommunizmus kérdéséhez köthető a felkelés korai csatáinak egyik legdurvább atrocitása is. Magyar katonai források szerint két, Kirchschlagnál fogságba esett reguláris katonát – vagyis osztrák területen ejtett, osztrák egyenruhás hadifoglyot –, Franz Samotnyt és Siegmund Smrckát magyar felkelők kivégeztek, azzal

az indoklással, hogy kommunisták voltak.[91] Ezzel kapcsolatban érdemes utalni rá, hogy egyes felkelők, mint Szabó József százados, vállaltan „terrorisztikus fellépést" követeltek a baloldaliakkal és az osztrák szeparatistákkal szemben.[92] Szabó sorai ugyan a felkelést követően íródtak, ám elgondolkodtató, hogy ez a mentalitás korábban is jelen lehetett.

Az összecsapások sokszor igen súlyosak voltak, magyar emlékezők „rettentő tüzelésre" emlékeztek osztrák részről, osztrák katonák pedig megdöbbenve panaszolták, hogy „Héjjas emberei" két és fél órán át tartották gépfegyvertűz alatt egy osztrák állást. Egy osztrák jelentés szerint Karácsfán (Hagensdorf) „sok házfalon és tetőn géppuskalövések nyomai láthatók, a legtöbb fát a falu utcáján szétlőtték".[93] Az elesetteket nemegyszer kénytelenek voltak hátrahagyni a heves küzdelmek során.[94] Végső soron az osztrák veszteségek szakirodalmi feldolgozások szerint 45 főt tettek ki – 30 katona, 14 csendőr, egy hivatalnok –, magyar részről pedig 28 főt – egy csendőr, a maradék felkelők.[95] Ez a szám ugyanakkor nem tartalmazza a civil áldozatokat, amelyekről később szólunk, és akik szinte kizárólag a magyar felkelők által meggyilkolt, osztrákbarát érzelmű helyi lakosok vagy zsidók voltak.

A soproni népszavazás kérdésének tárgyalása előtt szükséges tömören kitérni a Lajtabánságra. A nyugat-magyarországi felkelést és a soproni népszavazást az emlékezet manapság elsősorban a Lajtabánsághoz köti, pedig a kérészállam kikiáltása és rövid fennállása teljes mértékben idegen testként volt jelen az eseménysorban. Kevés ember vett olyan csekély mértékben részt az eseményekben, majd kötötte azokat olyan sikeresen saját nevéhez, mint Prónay Pál százados. A felkelés augusztus 28-án kezdődött, Prónay viszont saját visszaemlékezése szerint szeptember 6-áig Bicskén tartózkodott, és utána is távol maradt a harcoktól.[96] Mint azt a szakirodalom is megemlíti, csupán egyetlen hadműveleti intézkedésről tudunk, amely Prónay nevéhez köthető, és ez is mindössze annyi volt, hogy

Héjjas egyik különítményét Moson vármegyébe küldte. Szeptember 16-án aztán Prónay önkényesen átvette a felkelés vezetését, és öt felkelő hadsereget hozott létre.[97] Mindez nagy előnyére vált, hiszen e nélkül a történeti emlékezet csakis a korábbi két év véres antiszemita atrocitásait kötné a nevéhez. Ám nem ez volt az egyetlen ellentmondás szereplésében: Nyugat-Magyarországra magával vitte csinos, fiatal, arisztokrata származású feleségét, Pálffy-Daun Eleonórát, akivel a rossz nyelvek szerint a legitimisták ismertették meg lojalitásának biztosítására, illetve két farkaskutyájukat, Flórát és Fenrist is – naplójában ebben a sorrendben említi őket.[98] (A két kutya neve szerepelt Máriássy Félix 1969-es *Imposztorok* című filmjében is.[99]). Nem sok ember indult volna háborúba a feleségével és a háziállataival az oldalán – de Prónay nem is háborúba indult.

A Lajtabánság kikiáltása lényegében Prónay magánakciója volt, ám az ötlet nem teljesen tőle származott. Nyugat-Magyarország függetlenségének kikiáltása először magyar kormánykörökben merült fel. 1921 áprilisában megbeszéléseket tartott a kormány és a katonai vezetés Budapesten: a terv szerint Lehár Antal szombathelyi körletparancsnok kiáltotta volna ki a terület függetlenségét, és erre reguláris magyar erőket is kapott volna. A tervet végül az első királypuccs akadályozta meg, amikor a legitimista érzelmű Lehár IV. Károly mellé állt, és lehetővé tette, hogy az uralkodó Szombathelyen tartózkodhasson. Az év júniusában kezdődő, a trianoni békeszerződés értelmében végzett hadsereg-leépítés remek alkalom volt a kormánynak, hogy megszabaduljon Lehártól, akit 1921 szeptemberében nyugdíjaztak. Időközben, 1921 augusztusában Friedrich is független államot akart kikiáltani a területen, proklamációját ki is nyomtatta, ám az osztrák birtokbavétel napján Bethlen utasítására fegyvereit nem kaphatta meg, így a kikiáltás harcképes erők hiányában elmaradt.[100]

A rövid életű Lajtabánság megalakulása egyenes reakció volt a magyar kormány azon készségnyilatkozatára, hogy a felkelők által elfoglalt területeket átadja Ausztriának. A Nagykövetek

Tanácsának szeptember 22-ei ultimátumára Hegedűs Pál altábornagy 1921. október 3-án Nyugat-Magyarországot jegyzőkönyvileg átadta az antantnak. Ausztria azonban nem vette át a területet, mondván: az még nem mentes a felkelőktől. A következő napon, október 4-én Prónay a magyar többségű Felsőőrön (Oberwart) kikiáltotta a független Lajtabánságot. Felsőőrt emlékezők szerint fehér lobogókba és virágokba öltöztették, és reggel nyolc órakor kezdték meg a felvonulást. Bónis páter tábori misét tartott, és megáldotta a Lajtabánság zászlaját. Ezt követte a községházán tartott alkotmányozó gyűlést. Utólagos leírások szerint Prónayt bánná választották: „Királyt még nem koronáztak nagyobb lelkesedéssel" – írta egy emlékező hét évvel később.[101] Csakhogy a bánná választás sosem történt meg: Prónay „fővezérként" lényegében diktátori jogokat gyakorolt, és bár Sigray bánná nevezése felmerült, erre sem került sor, és a Lajtabánság végig államfő nélkül működött. Kevés jellemzőbb mozzanata volt a rövid életű államalakulatnak, mint hogy bán nélküli bánságként szembeszállt a király nélküli magyar királysággal.

A felsőőri „alkotmányozó gyűlés" határozata szerint Ausztria nem vette át a trianoni szerződésben neki ítélt területeket, így a terület önmagát szuverénnek deklarálta. Indoklásának egyértelműen kommunistaellenes hangot adott: a térség magyar, német és horvát népe „[n]em kívánja, hogy a kommunista Ausztriához csatoltassék", majd elismételte, hogy ők, akiket „Ausztria kommunistáinak martalékául" dobtak oda, kikiáltják a függetlenségüket. A meg nem választott bán helyett fővezérként uralkodó Prónay kormányzótanácsot is választott, amelynek „előadói" (miniszterei) voltak. Apáthy László százados volt a kormányzótanács elnöke és egyben a vallásügyi előadó is, Lévay Ferenc hadnagyhoz került a külügy, az igazságügy és az alkotmányozó ülés jegyzőségének feladata, Bárdoss Béla századosé volt a belügy, Hir Györgyé pedig a gazdaságügy. (Bán hiányában egyébként jogilag Apáthynak, és nem Prónaynak kellett volna vezetnie az államot.) A Lajtabán-

ság címert is választott, az állam nyelve magyar lett, de hivatalos ügyintézés német és horvát nyelven is lehetséges volt. A vallási és nemzeti egyenlőséget garantálták, egyébként a magyar törvények maradtak érvényben. A függetlenségi nyilatkozat ambiciózus módon későbbi választásokat is kilátásba helyezett.[102]

A Lajtabánsághoz körülbelül 50 település tartozott, magába foglalta lényegében a magyar hatóságok által kiürített teljes területet, számos visszaemlékezés ugyanakkor joggal utalt a rövid életű államra egy komolyan nem veendő entitásként. A Lajtabánságot egyetlen más állam sem ismerte el, saját bélyegeket kiadott ugyan, de más, állami tevékenységként értékelhető tevékenységet nem végzett, hacsak azt nem számítjuk annak, hogy a „kormány" Prónay és Lévay aláírásával október 12-én tiltakozó jegyzéket intézett a soproni antantmissziónak a velencei tárgyalások ellen.[103] Ennek természetesen diplomáciai relevanciája nem volt, ám kiválóan mutatja az eltérést a felkelők és a kormány céljai között. Maderspach utólag kissé lenézően „élelmes fiúknak" nevezte a Lajtabánság urait,[104] és valóban nehéz lehetett komolyan venni a formációt: első – és utolsó – kormányában egyetlen nyugat-magyarországi származású vagy illetőségű egyén sem kapott helyet. Noha Prónay számára kéznél lett volna a vasvörösvári gróf Erdődy Tamás, őt legitimista nézetei miatt mellőzték.

Prónayt Bethlen közvetett úton már szeptember 15-én felszólította, hogy hagyja el Nyugat-Magyarországot, a Lajtabánság kikiáltását követően pedig csak erősödtek a kormány és a felkelők közti konfliktusok. Bethlen nyíltan úgy vélte, hogy az önálló állam deklarálása „a velencei tárgyalás[t] [...] rendkívüli módon zavarn[á]".[105] Jelzésértékű volt, hogy a Lajtabánság kikiáltását miniszterelnöki utasításra a jobboldali lapok többsége teljesen elhallgatta, csupán legitimista kiadványok törték meg a sajtóbojkottot. Az EX Gömböst küldte tárgyalni Prónayval, aki láthatóan egyáltalán nem értette meg, hogy a magyar kormány meg akar állapodni az osztrákokkal, és további anyagokat, fegyvereket és ellátmányt kért

a revíziós harc támogatásához.[106] A magyar minisztertanácsokon a hó elején kisebb vita is kialakult a felkelők eltávolításával kapcsolatban. Ráday belügyminiszter azt javasolta, hogy a felkelésben részt vevő közigazgatási alkalmazottakat – mint Förstert – rúgják ki. Az erőszakos eltávolítás felvetésére Vass József vallás- és közoktatásügyi miniszter kijelentette, hogy „lehetetlennek tartja, hogy ezen felkelő véreink ellen fegyverrel lépjünk fel, amennyiben vonakodnának Nyugat-Magyarországról eltávozni".[107] Bethlen végül közölte, hogy igenis erőszakkal fogják eltávolítani az ott maradó felkelőket, és végül értelemszerűen az ő álláspontja diadalmaskodott.[108] Mindez persze ellentmondásos volt, hiszen a nyugat-magyarországi felkelők eleve a kormány szervezésében kerültek a régióba, és ekkorra – mint látni fogjuk – már számos súlyos atrocitást elkövettek a környéken. Utóbbiak nem zavarták Bethlent: pusztán onnantól fogva akart megszabadulni a felkelőktől, hogy azok diplomáciai terveit fenyegetni kezdték.

Október 31-én Horthy Budapestre rendelte Prónayt, akinek kíséretében ott volt többek között Héjjas Iván testvére, Aurél, valamint Bónis és Zadravecz páterek is. „[Horthy] előadásának refrénje: sírba visszük az országot" – írta Prónay. Visszaemlékezése szerint a jelen lévő Bethlen és Bánffy is a soproni népszavazást akadályozó tényezőnek látták a Lajtabánságot, és annak felszámolását követelték. A ferences csuhájában jelenlévő Bónis páter – nem érezve az erőviszonyokat – kemény szavakkal oktatta ki Horthyt a revízió, valamint a zsidók közéletből való kiszorításának szükségességéről, amit az államfő érthető módon erősen nehezményezett. A kormányzó végül a Nemzeti Hadsereg bevetésével fenyegette meg Prónayékat.[109]

Prónay értett a szóból: hazatért Nagyszentmihályra (Großpetersdorf) – amely a Lajtabánság kikiáltása után Felsőőr helyett székhelye lett –, és kiadta megmaradt csapatainak a leszerelési parancsot, november 4-én pedig Szombathelyre távozott. Prónay emlékirata szerint „fájó szívvel búcsúzott a felsőőriektől", de csak

néhány helyi lakost tudott megnevezni, akiktől elköszönt.[110] Ironikus módon a terület valódi szuverenitása csak ekkor valósult meg, hiszen az osztrákok nem vették át azonnal Felsőőr irányítását, és a helyi bíró polgárőrséget szervezve kezelte az interregnumot. A kiürítéskor a felkelőket lefegyverző reguláris magyar csapatok körülbelül 2100 harcost számoltak össze, de csak 1400 kézifegyvert tudtak beszedni, a maradékot a kitartóbb felkelők valószínűleg elrejtették. Utoljára a Királyfalván (Königsdorf) állomásozó sárvári szabadcsapat távozott – november 6-án –, illetve Szentelekről (Stegersbach) még november 16-án is távolítottak el magyar csendőrök néhány renitens felkelőt.[111] Az első nyugat-magyarországi felkelésnek ezzel lényegében vége lett, bár egyes felkelők nem hagyták el az új határt, és folytatásban reménykedtek. A „második felkelés" – éppen az állami támogatás hiányában (!) – sosem volt komoly terv. A nyugat-magyarországi harcok utolsó áldozata Johann Jüttner osztrák csendőr járőrvezető volt, akit 1922. március 25-én lőttek le kitartó magyar felkelők Mosonbánfalván (Apetlon). Az év júliusában az osztrák területre szivárgott felkelőket az osztrák csendőrség, a Magyarországon táborozókat pedig a magyar csendőrség tartóztatta le, felszámolva ezzel a hamvába halt 1922-es „második felkelést".[112]

Az, hogy a nyugat-magyarországi felkelés tüzes felvillanásból máig megmaradt eredményeket szülő vállalkozássá vált, sok ember nevéhez köthető, ám talán egyikőjük sem olyan fontos, mint Bánffy Miklós külügyminiszter. Bánffy Kolozsvárott született, és a losonci Bánffy családnak – Erdély egyik legnagyobb földbirtokos családjának – utolsó képviselője volt. Neveltetése okán saját bevallása szerint is franciabarát volt, céljai között pedig előkelő helyen szerepelt az utódállamokkal való jó viszony kialakítása.[113] Egyben egyike volt azoknak a kevés liberális-konzervatívoknak, akikből hiányzott a korszak vehemens antiszemitizmusa. Bánffy mindig büszke volt rá, hogy első világháborús szolgálata alatt

– amelyre 42 évesen önként jelentkezett – Glasner Mózes kolozsvári ortodox főrabbitól kért héber amulettet, ami szerinte végig megóvta őt.[114] Ennek ellenére külügyminiszterként szemrebbenés nélkül le tudta tagadni a magyarországi fehérterror eseményeit, a hozzá forduló nemzetközi zsidó panaszokra pedig nemes egyszerűséggel nem reagált.[115]

A fentiek tükrében nem teljesen meglepő, hogy a külügyminisztert negatív figuraként tartották számon a felkelők, akiknek visszaemlékezései – főleg Prónay naplója – máig erősen meghatározzák a széles körű képet a nyugat-magyarországi felkelésről. Prónay felháborodottan közölte később, hogy „egy miniszter" – talán Bánffy – állítólag azt mondta neki, hogy „miért nem mennek már ki ezek a felkelők, mit okoskodnak, és miért nem engedik át ezt a darabka földet az osztrákoknak?"[116] Maderspach hasonlóan „trianonistának" nevezte a külügyminisztert.[117] Bánffy több emlékiratszerű feljegyzést is készített: saját elbeszélése egy bizonyos fokig a felkelők vádaskodásait támasztja alá, hiszen a külügyminiszter a Nyugat-Magyarországról való kivonulást tekintette pályája csúcsának.[118] A különbség a lehetséges mozgástér felmérésében rejlett: a felkelők magától értetődőnek tartották, hogy Magyarország az egész területet megtarthatja, ők csak a *további* irredenta mértékén vitatkoztak. *Az Est* megszólaltatott egy nyugat-magyarországi felkelőt, aki lelkendezett, hogy „Bécset is elfoglaljuk".[119] Bánffy ellenben abból indult ki, hogy Magyarország uralma nem magától értetődő Nyugat-Magyarországon, a területet bármikor elveszítheti – voltaképpen hivatalosan nem is szerezte meg –, így a cél legalább egy rész – a legértékesebb rész, Sopron – megtartása és annak „kőbe vésése".

Bánffyt egyébiránt nemcsak a felkelők tartották dilettánsnak: helyettese, Kánya Kámlán – később maga is külügyminiszter – főnökét „egy nullának" nevezte.[120] Bánffy politikusi pályafutása mellett művészi hajlamokkal is rendelkezett, külügyminisztersége idejére már legalább négy drámája és novelláskötete jelent meg Kisbán

Miklós néven. Athelstan-Johnson egyszer – nem kevés cinizmussal – úgy jellemezte, hogy „a művészek szerint remek politikus; a politikusok szerint remek művész".[121] Kortársai azonban igazságtalanok voltak Bánffyval, aki nemcsak eredményes külügyminiszter, de reflexióra képes politikus is volt. A második világháború után írt, *A magyar politika kritikája* című kéziratában éleslátóan jegyezte meg, hogy a revíziós politika „a magyar jövőt egyedül a múltnak visszaállításában keres[te]" – egyedül arra felejtett el utalni, hogy az első komoly revíziós siker éppen az ő külügyminiszterségéhez volt köthető.[122]

Emlékiratában szórakoztató szokása volt, hogy a lakosságra rendszeresen mint „közönségre" utalt, ám minden bizonnyal történészi vénája is volt, hiszen emlékezésének jelentős része az osztrákok és a törökök között egyensúlyozó Fráter György (1482–1551) esztergomi bíboros személyével foglalkozott. Bánffy minden bizonnyal hasonlóságot vélt felfedezni a török hódoltság és a trianoni Magyarország között. Tevékenységében pedig bizonyos, hogy az erdélyi magyar politika ravasz és reálpolitikai tradíciói elevenedtek meg. A magyar–román határmegállapító bizottság francia tagja nem sokkal a nyugat-magyarországi események előtt elgondolkodott, „miért nem cselekszünk [mi, magyarok] úgy, mint a csehek, nem lehet mindent lovagiassággal megmagyarázni, még kevésbé lovagiassággal világpolitikát csinálni".[123] Utóbbi tanácsot Bánffy kétségkívül megfogadta, sok fejtörést okozva ezzel a francia – és antant- – diplomáciának.

A külügyminiszter visszatekintve azt írta, hogy ekkoriban Magyarországnak nem voltak barátai, csak ellenségei,[124] és a „mi, a világgal szemben" álláspont ekkoriban valóban uralta a magyar szempontot – amiképpen uralja ma is a Trianonról való hazai gondolkodást. A kép persze összességében nem volt teljesen téves – Schandl Károly kisgazda politikus okkal írta, hogy Trianonban „csudálatosan elbántak velünk"[125] –, ám az antant helyi képviselői alkalmanként igenis magyarbarát álláspontot képviseltek.

Kevés olyan lelkes támogatója volt például a magyar kormány szempontjainak, mint Hohler brit követ. Hohler – aki Horthy régi ismerőse volt Konstantinápolyból – a szakirodalom szerint nem elhanyagolható szerepet játszott a rendszer megszilárdulásában.[126] Barátai „viharmadár-diplomatának" nevezték őt, mert állítólag bárhová nevezték ki, ott rövid időn belül háború lett,[127] és ilyen értelemben magyarországi szolgálata sem számított kivételnek. Jelentéseiben, mint látni fogjuk, Hohler folyamatosan magyarbarát álláspontot képviselt, alkalmanként már-már a brit álláspont rovására. Mint maga is bevallotta, „nehéz úgy élni valahol, hogy bizonyos fokig ne fejlesszen ki az ember némi szimpátiát és együttérzést az adott ország iránt".[128] Jelentéseiben a fehérterror eseményeit rendre letagadta és bagatellizálta, így nem meglepő, hogy a szabadcsapatok kilengéseiről sem számolt be érdemben feletteseinek.

Hohler 1921 februárjában „hazugságnak" nevezte azt a híresztelést, miszerint Magyarországnak tervei lennének Ausztria megtámadására,[129] és álláspontja mellett kitartott a nyugat-magyarországi felkelés alatt is. A követ meg volt róla győződve, hogy Horthynak semmi köze nincs az eseményekhez, és azt jelentette a brit külügynek, hogy „nem láttam bizonyítékot, amelynek okán meg lehetne vádolni őket csalással vagy kétszínűséggel". „Teljesen biztos vagyok [Horthy] őszinteségében" – vélte Hohler, aki a Habsburgokat gyanította az események mögött.[130] A követ meg is próbálta bizonyítani a brit külügy számára, hogy a kormány nem küld szabadcsapatokat Nyugat-Magyarországra, ezért kiment egy fővárosi pályaudvarra szemlélődni, álcaképp magyar újságokat „olvasva". Állítása szerint csak munkásokkal találkozott, akik Tatabányára mentek munkába, bár hozzátette, hogy brit ingnyaka és nyakkendője könnyen leleplezhette őt.[131]

Hohler az eseményekre egy sajnálatos, de érthető folyamat részeként utalt. „El kell ismerni: a magyarok által felvetett számos pont tökéletesen igazolt, és teljesen igazságos rendezést igényel." Szerinte ugyanakkor „jellemző hülyeség" volt a magyarok

részéről, hogy a diplomatikus megoldások helyett az erőszakhoz nyúltak.[132] A követet szeptember 7-én a brit külügy hivatalosan is felszólította, hogy ne küldjön összezavaró táviratokat és téves információkat – ennél kevés megalázóbb dolog történhetett egy diplomatával.[133] Hohler esetében valóban a magyar szempont tudatos és konzekvens képviseletéről volt szó. A követ szeptember 8-án (három nappal az alsó-ausztriai Kirchschlagban zajlott ütközet után!) még azt is letagadta, hogy csatározások zajlottak volna a határ osztrák oldalán – szerinte pusztán „néhány belövés történt".[134] Amikor magyar felkelők megvertek Hegyeshalomnál egy arra utazó brit egyetemi professzort, Hohler annyival intézte el az ügyet, hogy az ilyesmi Kelet-Európában megesik az utazókkal.[135] Még megdöbbentőbb volt az az eset, amikor 1921. november 15-én magyar katonák és Nyugat-Magyarországról visszatérő „ébredők" összeszólalkoztak brit katonákkal a budapesti éjszakában: lövések dörrentek, egy brit katona, Victor Holiday – máshol Halliday – közlegény meghalt, egy másikat pedig megszúrtak.[136] Hohler reakcióját az értelmetlen erőszak és a brit katonai veszteség tükrében kell látni: mint írta a külügynek, van némi „enyhítő körülmény a magyar járőr tettére", ugyanis a brit közlegény részeg volt, ráadásul a kijárási tilalmon túl tartózkodott az utcán.[137] Jellemző, hogy Hohler egy helyütt többes szám első személyben jelentett a magyar oldal lépéseiről.[138]

Az antant magyarországi – vagy kelet-európai – képviselői azért is szimpatizálhattak a magyar üggyel, mert ellentétben a távoli világvárosok külügyéreivel, helyi szinten pontosan láthatták, milyen igazságtalan határokat állítottak is fel a trianoni békeszerződéssel. Edward Keeling, a bécsi brit követség másodtitkára egyik jelentésében például így töprengett „[N]em pontosan tudom, miért adták Burgenlandot mindenestül Ausztriának, vagy hogy miként nézne ki egy szigorúan etnikai határ, de a terület általános jellege inkább Magyarországhoz, mint Ausztriához köti, és nem csoda, hogy egy olyan öntudatos nép, mint a magyar,

nem hajlandó harc nélkül elszakadni egy ilyen gazdag régiótól." Ám az, hogy a brit külügy és a kormány helyi emberei képtelenek voltak fellépni a magyar oldallal szemben, nem csupán személyes kérdéseken múlt. Keeling, aki láthatóan csak a szigetország fogalmai szerint volt képes értelmezni a helyzetet, még jobb esetnek számított. Feletteseinek úgy magyarázta el a nyugat-magyarországi geográfiát, hogy az „olyan, mint Northamptonshire, dombos és erdős, legelőkkel és szántókkal a völgyekben".[139] Másoknak azonban ennél is kevesebb fogalmuk volt a régióról. Volt némi igazság Hohler megállapításában, miszerint „Magyarország ismeretlen ország volt, és most is ismeretlen ország" Nagy-Britannia számára.[140] A magyar nyelv eleve megnehezítette a brit diplomaták számára a tájékozódást: 1920 augusztusában azt jelentették, hogy egy bizonyos „Körút Lipótot" meggyilkoltak Budapesten.[141] (Nyilván az ekkor történt Lipót körúti atrocitásokra utaltak.) A földrajzi tájékozódás hasonlóan nagy problémát jelentett. A Brit Ellátási Misszió *(British Supply Mission)* például 1921 elején támogatást akart küldeni a magyarországi szegénység enyhítésére, ám nem tudták eldönteni, hogy „Budapest még Magyarország része-e".[142] Ugyanekkor egy javaslat a brit külügyből az osztrák keresztényszocialistákat akarta megerősíteni területi juttatásokkal, elsősorban Belgrád közelében.[143] George Clarke, Sydenham bárója – ekkor ünnepelt katona, később a fasizmus szószólója – pedig kijelentette, hogy Magyarország ügyének nagy támogatója, mert véleménye szerint „Magyarország kiemelkedően fontos tényező a Közel-Keleten".[144]

Az olasz diplomáciáról is csak azért élhetett magyarellenes kép a szakirodalomban, mert a magyar fél Nyugat-Magyarországról való kivonulását, Sopron esetében pedig a népszavazás lehetőségét támogatták. Ez valóban ellenkezett a felkelők vágyaival – ám történetesen teljesen megfelelt Bánffy céljainak. A szociáldemokrata olasz kormány külügyminisztere, Pietro Tomasi della Torretta márki Bánffy hatására vállalta el a közvetítést a két fél között. Della Torretta meggyőzésében a budapesti olasz követ, Gaetano

Caracciolo di Castagneto játszott szerepet, nem titkolva Bánffy előtt, hogy felettesének meggyőzésével erősen eltért a diplomácia bevett szokásaitól.[145] Az olasz álláspont az volt, hogy nem terveznek közbelépni a nyugat-magyarországi események kapcsán, és a kisantant bevonását sem javasolták: „A csehek túl közel vannak Budapesthez, a románok már megmutatták, milyenek, amikor megszállják Magyarországot, [...] és a szerbeket nehéz lenne újra kitenni Baranyából."[146] Ez utóbbi megjegyzés egyenesen a románokkal szembeni ellenérzéseket feltételez. Athelstan-Johnson a románokat egyszer „gyerekekhez és banditákhoz" hasonlította, akik elveszik, ami megtetszik nekik, aztán nem tudják használni.[147] Itt érdemes utalni rá, hogy Bánffy kérésére Edvard Beneš csehszlovák külügyminiszter is közvetítési javaslattal kereste meg az osztrák kormányt, és ő is nyitott lett volna arra, hogy Sopron Magyarországnál maradjon – természetesen nem „magyarbarátságból", hanem taktikai okokból, hiszen a sikeres közvetítés nagypolitikai szintre emelte volna a csehszlovák diplomáciát, és megerősítette volna Prága vezető szerepét a régióban. (Ez a momentum valahogy kihullott a magyar történeti emlékezetből – a honi sajtó már 1922-ben arról cikkezett, hogy Beneš Sopron magyar megtartása ellen foglalt állást, ami egyáltalán nem volt igaz.[148]) A nagyhatalmak javaslatára Ausztria végül az olasz közvetítés mellett döntött.[149] A lépés voltaképpen Bánffy taktikai sikere volt: az „ősellenség" Beneš fellépett és felsült, a közvetítés feladatát pedig a jóval barátibb olasz fél nyerte el. A bécsi brit követség egyenesen meg volt róla győződve, hogy Della Torrettát „teljesen megnyerték a magyar oldal számára".[150]

A magyar sikerek azonban nemcsak az antant és a kisantant gyengeségére és a belső barátok együttműködésére voltak visszavezethetők. A magyar külügy ezúttal kiváló teljesítményt nyújtott, Bánffy pedig remekül használta a budapesti antantköveteket is. A külügyminiszter helyesen ismerte fel, hogy amennyiben Baranya átadása előtt látnak hozzá a nyugat-magyarországi felkeléshez,

könnyen lehet, hogy az antant Baranya vissza nem adásával zsarolja majd Magyarországot.[151] Így kérésére Hohler brit főbiztos azt javasolta a Nagykövetek Tanácsának, hogy a szerbek Nyugat-Magyarország kiürítése előtt legyenek kötelesek átadni Magyarországot, és az elképzelésnek Di Castagneto olasz követet is megnyerte.[152] Mire Hohler belátta, hogy „az [antant] eldobta legfőbb fegyverét Magyarországgal szemben", már késő volt.[153]

Bánffy az osztrák birtokbavétel meghiúsulását követően, augusztus 28-án Bethlennel előre egyeztetve benyújtotta lemondását a minisztertanácsnak.[154] Ez zseniális húzás volt: a krízishelyzetben ugyanis – amelyet a magyar kormány idézett elő – az antant képviselőinek szükségük volt egy szofisztikált és Nyugat-barát tárgyalópartnerre. Nem különösebben meglepő módon az antanthatalmak követei egységesen kérték Bánffyt, hogy maradjon a helyén, aki ezt nagy kegyesen el is fogadta. Így később egyszerre érvelhetett azzal, hogy „én úgyszólván nem is vagyok már itt", illetve azzal, hogy az antant kérte: maradjon a helyén, így valójában ő tesz szívességet a követeknek.[155] A külügyminiszter modorának kétségkívül megvolt a varázsa: a követek közölték, hogy azért preferálják, mert ő legalább *„gentleman"*.[156]

A velencei konferencia bizonyos értelemben már önmagában siker volt a magyar kormány számára, hiszen egy aláírt és 1921. július 26-án becikkelyezett békeszerződés részleteit tárgyalták újra. A nyugat-magyarországi helyzet mindenki számára kellemetlen volt. Ausztria nem volt képes reguláris erők nélkül birtokba venni a területet, Nyugat-Magyarország elengedése pedig vállalhatatlan volt a nacionalista osztrák ellenzék előtt. A magyar kormány tisztában volt vele, hogy minél tovább állomásoznak a „hasznos rémek" a területen, annál több atrocitást követnek el, és annál rosszabb színben tüntetik fel Magyarországot nemzetközi téren. Ilyen aggályokat a minisztertanácson is megfogalmaztak.[157] A helyzet azonban leginkább az antant számára volt kellemetlen. Amennyiben a győztes szövetségesek nem képesek két vesztes kis-

állam határvitáját rendezni, súlyos presztízsveszteséget szenvednek el, ráadásul, ha a *teljes* nyugat-magyarországi terület átadása meghiúsul, az komoly rést üthetett volna a háború utáni békeszerződések pajzsán. Maurice Fouchet budapesti francia főbiztos október 4-én meg is állapította, hogy „nem marad más eszköz, mint az erőszak vagy az eredményes közvetítés Magyarország és Ausztria között".[158]

A katonai intervenció lehetőségével a magyar kormány is számolt. Vass József vallás- és közoktatásügyi miniszter már augusztus 28-án kijelentette a minisztertanácson, hogy ez reális veszély, ám mivel az antantnak nincs katonai ereje Nyugat-Magyarországon, így szerinte „nem lenne erélyes [a] beavatkozás".[159] A helyzetértékelés helyes volt, az antant hatalmai maguk is a kisantant – Csehszlovákia, Románia és a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság – erőinek bevetését fontolgatták. A bécsi brit követség azonban okkal írta, hogy ha a szomszédos államokkal szállatják meg Magyarországot, akkor „Közép-Európa balkanizálódása teljessé válna".[160] A Magyarországgal szembeni erőszakot a nagyhatalmak tehát elvetették,[161] *sőt a szomszédos államokat még csak* arra sem kérték meg, hogy az osztrák és francia igénynek megfelelően kereskedelmi bojkottot hirdessenek, ugyanis túl nagy kereskedelmi forgalmat bonyolítottak le Magyarországgal.[162] Bár a csehszlovák intervenció lehetőségének híre eljutott a magyar kormányig, George Gorton tábornoktól, az antant katonai missziójának egyik brit tagjától egyértelműen úgy értesültek, hogy erre nem kerülhet sor, ezért azt nem is vették komolyan.[163] Beneš meg is állapította, hogy az antant egyetlen dologban ért egyet, „hogy a kisantant ne avatkozzék közbe".[164] Természetesen az is kérdéses, mi történt volna, ha a kisantantot felkérik a bevonulásra. Brit források nyíltan utaltak arra, hogy a szerbek és a csehszlovákok nem kívántak katonailag beavatkozni.[165] A kisantant számára történelme során soha egyértelműbb pillanat nem volt a beavatkozásra – mégsem akart lépni.

A magyar kormány álláspontja eredendően az volt, hogy a terület maradjon az antant irányítása alatt úgy, hogy közben a magyar rendvédelmi szervek is visszatérhessenek. Az így kialakult *status quót* az Ausztriával való önálló tárgyalások megkezdésére használták volna. (Ez elsőre nem tűnik átütő sikernek, de érdemes észben tartani, hogy az érvényes szerződések értelmében ekkor már semmifajta tárgyalásra nem lett volna lehetőség.) Bethlen a kormány álláspontját úgy foglalta össze szeptember elején, hogy „iparkodnunk kell időt nyerni arra, [...] hogy Ausztriával a tárgyalásokat közvetlenül megindítsuk". A kormány természetesen végig valamifajta területi nyereségben gondolkodott, ezt azonban nem deklarálhatta. Bánffy szerint ügyelni kellett, hogy „az antantnál mutatkozó jó hangulatot el ne rontsuk", „előre elárulni és nyíltan kimondani végcélunkat nem tartja opportunusnak".[166]

A velencei tárgyalások előtt még a népszavazás elutasítása volt a magyar álláspont.[167] Ennek oka az lehetett, amit Bánffy emlékiratában vallott be: féltek tőle, hogy a Sopronon kívüli területek nem szavaznak Magyarország mellett, ezért végül eleve csak a város és környéke számára kérték a népszavazást.[168] Szintúgy szükséges utalni rá, hogy augusztus elején a magyar kormány még azt kommunikálta Ausztria felé, hogy elégedett lenne Sopron megtartásával, és a többi területet átengedné nyugati szomszédjának. Erre az osztrák kormány csak úgy lett volna hajlandó, ha a magyar fél *előbb* hagyja osztrák kézre kerülni Sopront, és csak *utána* következne népszavazás – ebbe a csapdába viszont a magyar külügy nem sétált bele. Végső soron tehát mind a két oldalnak engedményeket kellett tennie: a magyar félnek a népszavazás, az osztrák félnek pedig Sopron hovatartozása terén. Utóbbihoz hozzá kell tenni, hogy a bécsi brit követség szerint az osztrák szociáldemokrata kormánypárt világossá tette: fő célja Sopron megszerzése – ez segít perspektívába helyezni az „osztrák bevonulás, majd népszavazás" tartalmú javaslatot is.[169] Érdekesség, hogy még a különösebben nem magyarbarát francia diplomácia is „rendezettnek,

fegyelmezettnek" nevezte a nyugat-magyarországi szabadcsapatokat, és Fouchet budapesti francia követ szintén úgy vélte – még a velencei konferencia előtt –, hogy a legjobb megoldás az lenne, ha Sopron Magyarországhoz kerülne, a terület többi része pedig Ausztriához. Különös, hogy a Hohlernél jóval gyanakvóbb Fouchet is úgy gondolta, hogy nem világos a magyar kormány és Horthy felelőssége a nyugat-magyarországi eseményekben.[170]

A magyar delegáció október 10-én érkezett Velencébe, ahol a Palazzo Cornerben, a Canale Grande partján tárgyaltak. A delegáció a patinás Grand Hotelben szállt meg, ahonnan gondolán jártak a tárgyalás helyszínére. Az osztrák fél azzal ült le tárgyalni, hogy semmiféle koncessziót nem tesznek a magyar fél javára, de a népszavazás gondolatát elfogadták. Ez teljességgel megfelelt az olasz félnek, amely azzal fenyegette meg az osztrákokat, hogy személyükben a teljes antanttal tárgyalnak, amely nem tűri el a közvetítés bukását. A magyar fél a népszavazásért cserébe garantálta, hogy ha kell, fegyverrel is kiűzik a felkelőket az Ausztriának adandó területről.[171] A velencei tárgyalások menetére Bánffy röviden utalt az emlékiratában: mint írta, az olaszok kifejezetten barátságosak, de az osztrákok is együttműködők voltak. A bécsi brit követségen egyébként úgy tudták, hogy Johann Schober osztrák kancellár már a felkelés előtt is nyitott volt Sopron visszaadására, ám előbb át akarta venni a teljes területet – természetesen kérdéses, hogy betartotta volna-e a szavát.[172] A Károlyi-érától a Bánffy-külügyminiszterségig megtett szellemi távolságot jelzi, hogy a magyar oldal immár nem fogadta el a Nyugat adott szavát, hanem megküzdött a céljaiért.

Bánffy emlékiratában ennél lényegesen több szó esik a fényűző hotelről, ahol ő, Bethlen, kíséretük és titkáraik megszálltak. Az ellátással nagyon meg volt elégedve, és csodáló megjegyzéseket tett az olasz nők szépségére is. Egyetlen problémája az volt, hogy elfelejtettek pecsétgyűrűt vinni, hiszen régi szokás szerint az egyezményt pecséttel is hitelesítették. Bánffy gróf Nemes

Albert római magyar követhez fordult segítségért: Nemes anyai ágon a zsidó Wodianer család sarja volt, így Wodianer-pecsétet adott a külügyminiszternek.[173] Ha Prónay tudta volna, hogy Bánffy remek olasz tengeri étkeket falatozott egy elit hotelben, majd zsidó pecséttel írta alá a Nyugat-Magyarország nagy részét Ausztriának adó egyezményt, valószínűleg csak sztereotípiáinak igazolását látta volna benne, hiszen már korábban is úgy vélte, hogy a Bethlen-kormány a zsidókkal összejátszva áldozza fel az irredentát.[174] Az egyezményt 1921. október 13-án írták alá, ami a babonás Khuen-Héderváry Sándor külügyi osztályvezető szerint rossz jel volt. Ebben az egyben igaza lehetett: kereken egy hétre rá ismét Magyarországra érkezett IV. Károly magyar király, és megkezdődött a második királypuccs néven ismert – a következő fejezetben tárgyalt – eseménysorozat, amely alapjaiban rengette meg az ellenforradalmi Magyarország közéletét.

A felkelés végét követően az Ausztriának dezignált területekre osztrák csendőrség vonult, kivéve a soproni népszavazási zónát, ahol a rendet az antant missziója által verbuvált helyi rendőrség tartotta fenn. Az Ostenburg-Moravek-féle csendőrség éppen a második királypuccs miatt hagyta el Sopront – az interregnumot végül Bónis páter és harcosai szüntették meg, akik az antant engedélyével bevonultak a városba.[175] Bár a propaganda hivatalosan mind a két oldal számára tiltva volt, az antanthatóságok egy ponton túl belefáradtak a kiadványok, pamfletek és illegális újságok elkobzásába, így azok szabadon terjedtek a városban. Kérdéses, hogy melyik oldal részéről, de osztogattak antiszemita pamfleteket („Ki a zsidókkal", „Zsidók, szervezkedjetek a palesztinai útra!") és a kommunistákat mozgósító – vagy épp velük riogató – cédulákat is („Minden kommunista Ausztriára szavazzon!").[176] Az osztrák oldal még lapot is finanszírozott *Der Freie Burgenländer* néven, amely a jobb osztrák gazdaságra, illetve a magyar terrorra és antiszemitizmusra építette kampányát. Egy illegális osztrák plakáton Sopront lehetett látni, amint egy óriási, vigyorgó csontváz magyar

népviseletben hegedül a városnak. „Ne bízz a csalóka dalokban! Szavazz a németekre!" – így a felirat.[177] A kampány persze hazug volt abban értelemben, hogy a Magyarországhoz tartozás nem feltétlenül jelentett mindenkinek szenvedést, nyomort vagy halált – ám a nehezebb gazdasági helyzetnek, a baloldaliak és a nagynémet szimpátiájúak politikai elnyomásának és az antiszemitizmusnak igenis volt valóságalapja. Ez viszont a magyar oldalra szavazókat láthatóan nem érdekelte.

A népszavazás gondolata okkal keltett félelmeket Bánffyban. Voltaképpen a felkelés egyik legtámadhatóbb pontja éppen az volt, hogy annak résztvevői teljesen idegenek voltak Nyugat-Magyarországtól és annak lakosságától. Az *Uj Nemzedék* nagy pátosszal írta, hogy „látjátok, térképszabó urak, nem a magyar róna [...] de a németnek elkeresztelt [...] határszél áll talpra, és sikoltja fületekbe a dacos nemet".[178] Csakhogy a harcokban aktívan részt vevő felkelők jelentős része Kecskemétről érkezett, így aztán *éppen*, hogy a „magyar róna" lázadt fel a terület elszakítása ellen. A felkelők vezetői olyannyira híján voltak a helyi gyökereknek, hogy Gömbös ekkoriban többször is kénytelen volt hangoztatni: nagyapja a vasi Jákfán született, ami már végülis *majdnem* a vitatott területen volt.[179] Gebhardt Pál tartalékos százados volt a legmagasabb rangú felkelőparancsnok, aki Nyugat-Magyarországon született,[180] ám Prónay később azt vallotta, hogy ő mindig is ki akarta dobni Gebhardtot a felkelés hadseregparancsnokai közül.[181] A felkelés más, helyi születésű prominens tagjai kisebb egységek fölött parancsoltak, mint például a borostyánkői származású Egan Imre, vagy szervező funkciókat láttak el, mint a már említett Erdődy Tamás vagy Almásy László százados, későbbi neves Afrika-kutató és pilóta, akiről *Az angol beteg* című 1996-os sikerfilmet forgatták. Bár a felkeléshez csatlakoztak egyes soproni egyetemisták is, ők a harci cselekmények zömében nem vettek részt.[182] Szabó József százados elszólta magát, amikor azt tervezte, hogy anyaországi magyarokat telepít Nyugat-

Magyarországra – hiszen miért lett volna erre szükség, ha a helyi lakosság támogatja a magyar ügyet?[183]

A fentiek tükrében a felkelés megítélésének egyik központi kérdése az volt, hogy a helyi lakosság mennyire támogatta a felkelőket, illetve a Magyarországhoz vagy Ausztriához való tartozást. Abban láthatóan minden szemlélő megegyezett, hogy a hovatartozás a területen elsősorban gazdasági kérdés volt. Maderspach az eszterházai (fertődi) vasútállomás kocsmájában jegyezte fel a helyiekkel kapcsolatos tapasztalatait, amelyek olyan éleslátóak volt, hogy érdemes részletesebben is idézni. A kocsmában – ahol annyira jó tejeskávét kapott, hogy emlékiratában is megemlékezett róla – megfigyelte a Sopron környéki német parasztokat: „Csupa békés, jól táplált, jól öltözött ember. Legnagyobbrészt kerékpáron jöttek, melyek a nagy söntés falához vannak odatámasztva. A kék kötény többnyire egy keletkezőfélben lévő pocakocskát takar. Kezük kérgessége és testtartásuk kemény munkáról tanúskodik, mely azonban ezen az áldott vidéken meghozza a maga jutalmát. A beszélgetés gazdasági kérdésekről folyik. A bor előrelátható áralakulása jelenti itt az érdeklődés középpontját. De a pénznemek valutáris viszonyai iránt sem közömbösek. A budapesti és bécsi értéktőzsde árfolyamait sok szakértelemmel és tájékozottsággal tárgyalják. Szóba kerül az előrelátható osztrák térfoglalással együtt járó határeltolódás is. A kedélyeket ez a kérdés sem hozza izgalomba. Ezt az ügyet is csak a terményárak és a tőzsdei árfolyamok látószögén át nézik. Egyik része előnyösnek, a másik hátrányosnak tartja az előrelátható változást."[184] Bár leírásán a háborút látott katonaemberek civilekkel szembeni gőgje és kíméletlensége érződik, számos egyéb forrás is alátámasztja Maderspach ítéletét.

Egy osztrák jelentés szerint azok, akik nem találkoztak szabadcsapatokkal, a csendőreiket barátságosan fogadták, és a lakosság „feltétlenül osztrákbarát, még helyesebben nagynémet".[185] Ez azonban kétségkívül túl sok ideológiai megfontolást feltételezett a helyzet mögött. Paizs Ödön, a *Nyugat* riportere Sopronból reá-

lisabb képet festett: „Régebben határsorompó sem volt Bécs felé, [...] a magyar Alföld ide nagyon-nagyon messze van."[186] Athelstan-Johnson hasonlóan azt jelentette, hogy „maguktól a magyaroktól hallottam, hogy a nyugat-magyarországiak nagy többsége Ausztriát preferálja. Egyikőjük a számukat 90 százalékra becsülte." A brit követség első titkára szintén gazdasági tényezőket nevezett meg ennek okaként.[187] 1921 októberében Klebelsberg Kuno ötlete nyomán maga Bethlen vetette fel, hogy Magyarország tízezer hektoliter soproni bort vásároljon húszmillió koronás kölcsönből, mert az „igen jó hatást keltene a soproni polgárság körében [...] eddig ugyanis a soproniak a bort Bécsben értékesítették".[188] A soproni népszavazás előtt az illegális osztrák propaganda is a jobb osztrák piacokkal érvelt a város német lakossága előtt.[189]

A felkelés lakossági megítéléséről számos forrás tanúskodik, ezeknek pusztán töredéke valószínűsíti, hogy egyes települések magyarbarát lakossága támogatta azt. Emlékiratában Maderspach is elismerte, hogy Somfalvára (Schattendorf) bevonulván „a lakosság vegyes érzelmekkel fogad[ott] bennünket".[190] Az mindenesetre érthető volt, hogy az alsó-ausztriai Kirchschlag civil lakossága – amely település soha nem volt Magyarország része, és amelyet legutóbb a kurucok sarcoltattak 1703-ban – elmenekült, amikor magyar felkelők megtámadták.[191] Brennbergbányáról is több tucat – valószínűleg szociáldemokrata érzelmű – bányász menekült el a felkelők közeledésének hírére – a biztonságérzetükön valószínűleg nem segített, hogy felkelők egy alkalommal a hajnalban munkába igyekvő bányászokat megtámadták és megkötözték.[192] Egy antantmegfigyelőt és osztrák csendőrkíséretét 1921 szeptemberében majdnem meglincselt a tömeg a német többségű Szenteleknél: a kiváltó ok állítólag az volt, hogy egy francia tisztet rajtakaptak, amint egy magyar nővel csókolózott. „Volt egy pillanat, amikor nagyon sötét volt a helyzetünk" – állt a brit jelentésben.[193] Jellemző, hogy miután néhány helyi lakos segítette a felkelőket a zárányi (Zagersdorf) támadásnál, ezeknek a lakosoknak el kellett menekülniük a községből. A helyi civilek később rá is lőttek magyar csendőrökre.[194] Senkit sem illettek azonban a felkelők utólag keményebb kritikával, mint a soproni polgárokat. Szeptember 9-e környékén Maderspach Sopronban ünneplő erdélyi fiatalokkal találkozott, akik leitták magukat, és éppen a járdáról rugdosták le a soproni civileket: „Ti nem harcoltatok, nektek elég jó az út közepe is. Ott járjatok a tehenekkel!" Maderspach végül nem lépett közbe, mert „ha erdélyi és felvidéki fiúk küzdöttek és véreztek Sopronért, akkor a bőrük épségét gondosan megkímélő, de azért legközvetlenebbül érdekelt odavalókkal a legkézzelfoghatóbb módon érezteti, hogy »hátrább az agarakkal!«."[195]

Persze voltak olyan települések is, ahol a Magyarországot preferálók voltak többségben. *Az Est* Királyhidáról (Bruckneudorf) közölt riportot, miszerint a helyiek nem voltak hajlandók elfogadni, hogy a területet Ausztria kapta. Tüntetően magyarul beszéltek a postán, ahol egy német úrral közölte a postáskisasszony, hogy „én nem tudok németül, tessék magyarul beszélni". Senki sem szedte le a felkelők magyar és német nyelvű plakátjait, amelyeken ez állt: „Tudjátok-e, miért akarják az osztrákok Nyugat-Magyarországot elrabolni? Azért, hogy a kommunista gazdálkodásukhoz friss erőt szerezzenek, új adófizetők kellenek nekik." Egy arra járó osztrák a riporter szerint fejcsóválva olvasta a szöveget: *„Das geht denn doch nicht. Wir sind ja doch in Österreich."*[196] Ám valószínűleg az a brit jelentés volt a leginkább lényegre törő, amely úgy foglalta össze a helyzetet a külföldi szemlélőknek, hogy „az osztrákok rettegnek a magyaroktól, a magyarok pedig gyűlölik az osztrákokat".[197]

A fentiek tükrében kell tehát értékelni a soproni népszavazás eredményét is. Az 1920-as népszámlálás adatai alapján az Ausztriának ítélt települések közül mindössze hétben képezett abszolút többséget a magyarság, ezek közül egyedül Nagycenken szavaztak. Sopronban 1910-ben a németek még enyhe többségben voltak, 1920-ban lényegében egyenlő arányban volt képviselve a két

nemzet (48,7 százalék magyar, szemben a németek 48 százalékával), 1926-ban azonban már a magyarok voltak csekély többségben, aminek magyarázata lehet, hogy sok német emigrált, illetve több asszimilálódott német vallotta magát magyarnak a korábbi események hatására.[198] A magyar kormány információi egy ízben előzetesen egy-egy harmadrészre becsülték a magyarbarátok, az ausztrofilok és az ingadozók arányát, máskor arra jutottak, hogy a németajkú lakosok háromnegyed része az Ausztriához tartozást preferálja.[199] Lionel Arthur Gundry-White százados, a soproni antantmisszió tagja már 1920 decemberében, nyolc hónapnyi helyi tartózkodás után arra jutott, hogy a soproniak nagy többsége Ausztriához akar kerülni.[200] A következő év november elején aztán bejárta a környék kis településeit, és úgy ítélte meg, hogy Sopronbánfalva, Nagycenk, Szentmargitbánya (Sankt Margarethen), Cinfalva (Siegendorf), Zárány, Kelénpatak (Klingenbach) lakossága „fél és óvatos", kivéve Nagycenket, ahol „hangosan [deklarálják] magyarságukat". A magyar felkelők „pénzt hajtanak be, túszokat ejtenek, akasztófákat állítanak fel a lakosság megfélemlítésére. Ételt szednek be, ruhákat, bicikliket és kocsikat. A hírek szerint nőket és lányokat erőszakolnak meg, illetve embereket terrorizálnak gyilkolások, verések és egyéb brutális eszközök útján. Sokakat deportálnak." A jelentést annyi megjegyzéssel érdemes ellátni, hogy az a települések hangulatának megítélésében pontos volt, hiszen Nagycenk lakossága végül a legnagyobb arányban, 99,5 százalékkal a Magyarország mellett maradást támogatta. Az idézett atrocitások mindegyike alátámasztható magyar kontrollforrásokkal is, kivéve az akasztófa felállítását. Ezt ebben a formában egyetlen más forrás sem erősíti meg, bár a bécsi emigráns sajtó írt arról, hogy Kirchschlagnál a felkelők meztelen testeket aggattak fel, és ezt a kezdetben szkeptikus bécsi brit követség is megerősítette.[201] „Deportálások" alatt minden bizonnyal a magyar üggyel nem szimpatizáló lakosok elűzését vagy önkéntes, félelem által motivált távozását értette a jelentésíró.[202] A soproni antantmisszió december 7-ei jelentésében is arra jutott, hogy a falvak lakossága örül annak, hogy Ausztriához csatlakozhat.[203]

Miután december 3-án az antant kiürítettnek nyilvánította Nyugat-Magyarországot, az osztrák közigazgatás átvette a területet, eltekintve a soproni népszavazási zónától. Az antanterők december 8-án érkeztek meg Sopronba, a magyar csendőrség 12-én távozott.[204] A szavazásra jogosultak száma mintegy 27 ezer fő volt, többségük (kb. 19 100) fő Sopronban élt, ahol a polgárok végül nyolc szavazóhelyiségben adták le a voksukat december 14-én. A többi település 15-én és 16-án adta le a szavazatát. A sajtóhírek szerint december 14-én reggel mínusz 10 fok volt, mégis „húsvétvasárnapi hangulat" uralkodott, a lakosok ünneplőt húztak, és kokárdában járultak szavazni. (Az antantmisszió betiltotta a magyar zászló lobogtatását és a magyar himnusz éneklését a városban.[205]) *A Nép* tudósított az idős, járni sem tudó Uleinnéről, akit két fiatal fiú cipelt ki egy kocsiból a szavazóhelyiségbe: „Magyar földön születtem, magyar földöm éltem nyolcvan esztendeig, magyar földben akarok pihenni is" – mondta állítólag. „Ilyen nemzetnek nem kell félnie a jövendőtől" – idézte a lap az egyik francia tisztet, aki szemtanúja volt a jelenetnek.[206]

A magyar oldalnak azonban nem csak Uleinné virtusa garantálta a sikerét. Bár az osztrák oldal által később emlegetett széles körű csalásokra nincsen bizonyíték, annyi magyar és brit források alapján is bizonyosnak tűnik, hogy a magyar kormány azért nem bízta a véletlenre az eseményeket. Brit megfigyelők ugyan azt jelentették december 14-én reggel, hogy „a város csendes",[207] visszaélésekről igenis szólnak magyar, osztrák és brit források is. Itt érdemes utalni rá, hogy még a felkelés nemzeti narratívájával szemben kritikus történészek sem tárták fel eddig a népszavazást kísérő atrocitásokat, pusztán „nem előkelő" módszerekre utaltak.[208] Ismert, hogy a soproni főiskolások legaktívabb szerepvállalására is ekkor került sor: diákok járőröztek az utcákon, ám jelenlétükből sokszor osztrákbarát lakosokkal való verekedések is

kialakultak.[209] Magyar források is megerősítik, hogy magyar diákok december elején osztrákbarát soproni polgárokra támadtak, például az idős Holzmann Gottliebet és fiait saját otthonukban verték meg.[210] A diákok továbbá a választási jegyzék alapján házról házra járva mozgósítottak, hogy mindenki elmenjen szavazni.

A népszavazást kezdettől fogva gyanakodva vizsgálták az antant megfigyelői. A soproni brit katonai bizottság úgy vélte, hogy a helyi németek félnek, és bizalmatlanok az idegenekkel szemben, nem beszélnek, hacsak nem faggatják őket. Bécset akarják, többségük a kereskedelmi lehetőségek miatt. „Nem akarnak magyar állampolgárok lenni." A magyar propaganda ezzel szemben már „nem propaganda, hanem az utóbbi időben inkább a terrorizmushoz közelít. [Terjesztői] tökéletesen együttműködnek a magyar katonasággal és rendőrséggel."[211] Edward Keeling bécsi brit másodtitkár már december 9-én arról számolt be, hogy az osztrákbarát soproni lakosságot megfélemlítik.[212] A bécsi brit követség arra is utalt, hogy számos, a környező harcok idején Bécsbe menekült osztrákot a magyar hatóságok egyszerűen nem engedtek vissza a város területére szavazni.[213] A lakók menekülése nemcsak a szavazást előzte meg, hanem annak eredménye után is hagyták el a várost német családok.[214]

A népszavazásra jogosultak listáját értelemszerűen a magyar fél nyújtotta be, amit az antantmisszió eredetileg nem akart elfogadni, de mivel nem volt idő új listát készíteni, végül úgy ítélték meg, hogy a névsor megfelel. Kisebb eltéréseket ugyan találtak, de ezek miatt nem akadékoskodtak.[215] Láthatóan mindenki le akarta már zárni a hónapok óta húzódó mizériát. A választási jegyzékkel komoly problémák ugyan máig nem kerültek elő, az osztrák sajtó visszaélésekről írt: szerintük például a belvárosi Kossuth Lajos utca egyik házából 28 halott, ismeretlen vagy elköltözött egyén is szavazott, egy munkások által lakott bérházból pedig 61 szavazat teljesen eltűnt. Azt is jelentették, hogy egyes szavazók lakhelyét – nyilván osztrákokról, baloldaliakról volt szó – jobboldali magyar aktivisták

fenyegetően körbeállták.[216] Shvoy Kálmán ezredes naplójában bevallotta, hogy „akit csak lehet, oda küldünk szavazni, [...] katonák is mind szavazunk".[217] Ezeket az apró részleteket a közemlékezet nem jegyezte fel, hiszen dacára annak, hogy a német származásúak többséget képeztek a városban, a magyar sajtó már ekkor is kézenfekvőnek vette, hogy *mindenkinek* a Magyarországhoz tartozásra kell szavaznia. A *Szózat* feltette a kérdést egy soproninak, hogy lesznek-e szerinte egyáltalán az osztrák oldalra szavazók: „Lesznek talán tízen, tetszik tudni, a csavargók."[218]

Az antantmegfigyelők a források tükrében inkább a magyar oldalt preferálták, vagy egyszerűen nem érdekelte őket az egész. Elvégre az antant oldaláról december elején már olyan véleményeket is lehetett hallani, hogy az osztrák panaszokat „figyelmen kívül kell hagyni", és le kell zárni végre a történetet.[219] Sokatmondó volt a bécsi brit követség megjegyzése, miszerint a soproni antantbizottság olasz tagjai „semmivel sem jobbak, mint a magyarok".[220] Pedig a magyarországi brit diplomaták vagy tisztek sem voltak objektívek. Hohler úgy értékelte a hozzá befutott információkat, hogy az egyetlen problémát egy lépcső leszakadása jelentette egy szavazóhelyiségben, és a népszavazás „nagy siker" volt.[221] (Egy lépcső valóban leszakadt a Széchenyi téren, Neufeld Paula, egy 49 éves szatócsüzlet zsidó tulajdonosa 1922 tavaszán halt bele sérüléseibe.[222]) Pedig a szavazás menetéről szóló brit jelentés szerint magyar diákok embereket vertek meg német kávézókban, sőt a zavargók meg is öltek valakit. „Egy ilyesfajta incidens bármelyik politikai választás során megtörténhetett volna" – szólt az ismerten magyarbarát Gorton tábornok jelentése.[223] (Érdemes hozzátenni, hogy gyilkosságról más források nem tudósítottak.)

Sopronban – Brennbergbányával együtt – végül 17 298-an szavaztak, a többség – 72,8 százalék – Magyarország mellett, míg Ausztria oldalán 27,2 százalék. Ezen kívül csupán három településen szavazott a többség a maradás mellett: Fertőboz (77,7 százalék), Kópháza (70 százalék) és a már említett Nagycenk. Ausztria

mellett szavazott Ágfalva (82,2 százalék), Harka (90,4 százalék), Fertőrákos (60,7 százalék), Sopronbánfalva (81 százalék) és Balf (60,4 százalék). Végül azonban ezek a települések is Magyarországhoz kerültek, hiszen az összeredmény számított: 24 063 szavazatból 15 334 Magyarország mellett (65,1 százalék) foglalt állást. Sopron 1922. január 1-jén visszakerült Magyarországhoz, a következő két napon pedig a magyar hadsereg és a rendvédelmi szervek újra birtokba vették a területet. A népszavazást követően hálaadó misék, lakomák és ünnepek sora következett a városban és környékén – ezeknek egy része jócskán átnyúlt a következő évbe is. Az, hogy német identitású emberek is ünnepelték a Magyarországhoz tartozást, természetes volt. Mollay Károly soproni nyelvészprofesszor emlékiratában német származású nagynénjének sorait idézte fel, aki a népszavazás eredményének hallatán így kiáltott fel: „*Wißt ihr*, magyarok maradtunk!"[224] A város polgármestere, Thurner Mihály a kormánynak írt 1919 februári beadványában magára nyíltan német anyanyelvű emberként utalt, mégis lelkesen támogatta a felkelőket, és a város ünnepélyes átvételekor félig német, félig magyar nyelvű beszédben üdvözölte az eredményt: „A német nemzet nem veszi rossz néven tőlünk, hogy ősi hazánkhoz a baj és a veszedelem óráiban hívek maradtunk."[225] Igaz, a díszmagyaros ünneplők között egyedül ő feszített öltönyben.

Egyesekben kétségkívül túl nagy reményeket keltett Sopron Magyarországon maradása. Egy vidéki lap úgy vélte, hogy a népszavazás eredménye lesz „az első csorba a békeszerződésen", és a folyamat végén Nagy-Magyarország helyreáll.[226] Valójában ez volt az utolsó olyan komoly igazítás a békeszerződésen, amelyet a nagyhatalmak véglegesen elfogadtak. 1923 elején az osztrák–magyar határmegállapító bizottság javaslatai alapján a Nemzetek Szövetsége Tanácsának döntése még újabb tíz nyugat-magyarországi kisfalut ítélt Magyarországnak: Olmódot, Kisnardát és Nagynardát, Pornóapátit, Alsócsatárt és Felsőcsatárt, Szentpéterfát, Horvátlövőt, Németkeresztest és Horvátkeresztest. Igaz,

cserébe két települést – Rendeket (Liebing) és Rőtfalvát (Rattersdorf) – adott Magyarország is.[227]

A túlbuzgó revíziós tervek és különutas elképzelések sem szűntek meg teljesen. 1922-ben a szombathelyi körletparancsnokság megfigyelte Héjjast, aki az év nyarán állítólag Csehszlovákia megtámadására készült.[228] Ugyanekkor detektívértesülések szerint Friedrich több ezer főt akart verbuválni, és fegyvereket gyűjtött Kárpátalja felszabadítására. Az értesüléseket jelentették Bethlennek, aki bár túlzásnak találta a híreket, elrendelte Friedrich megfigyelését.[229] Ezek a tervek éppen az ideiglenesen békét kereső magyar kormány ellenállásán buktak meg, ami az újabb revíziós sikerekig – 1938-ig – remek témát adott a szélsőjobboldali ellenzéknek. Igaz, utóbbi az 1921-es események megítélésében is hadat viselt a kormánnyal szemben.

A nyugat-magyarországi események emlékezetének tárgyalása előtt szólni kell a fosztogatások, gyilkosságok és a kisebbségekkel szembeni erőszak kérdéséről is. A téma kapcsán sok a megválaszolatlan kérdés, ugyanis egykorú hivatalos jelentéseket a rendvédelmi szervek részéről nem találunk: a magyar rendvédelmi szervek már távoztak, az osztrákokat pedig még nem engedték be. Néhány forrás azonban így is akad, és a törvénytelen erőszak nemcsak a brit jelentésekben és az emigráns baloldali újságok cikkeiben jelenik meg, hanem magyar beszámolókban is. Friedrich 1926-ban kijelentette: „Ha akkor ez [mármint a részleges nyugat-magyarországi revízió] nem sikerül, az a véleményem, hogy mint közönséges gyilkosok a vádlottak padjára kerültek volna."[230] Megjegyzése nem csak azért érdekes, mert úgy vélte, hogy ha lehántjuk a nemzeti cél rétegét, akkor „közönséges gyilkosokra" bukkanunk, hanem azért is, mert többes szám harmadik személyben beszélt a felkelésről, mintha ő maga ott sem lett volna. Friedrich szerepe minimális volt ugyan, de a tény, hogy öt évvel a felkelést követően egy politikus már feledtetni próbálta saját jelenlétét, arra utal, hogy veterán

felkelőnek lenni a legkevésbé sem volt „sikkes" dolog. Más felkelők sem fogalmaztak szebben. Prónay emlékirata szerint „a felkelők jó része [...] csak rabolni akar[t]",[231] Maderspach pedig igen őszintén írta le, hogy „az itteni [nyugat-magyarországi] polgárság a felkelő fogalmat [...] nem tudta elválasztani a rablástól, gyilkolástól, gyújtogatástól és erőszaktól". Ő maga említést tett róla, hogy a második ágfalvi ütközet után egy bosnyák harcos az osztrák parancsnok házát fosztogatta, amiért meg is büntették.[232] Magyar jelentések rögzítették, hogy a harcok kezdetekor felkelők zsarolták Gyanafalva lakosságát, ám a felkelőparancsnokság ezeket a kilengőket megbotoztatta.[233] Ugyanekkor a magyar kormány minisztertanácsán is tudatosították, hogy atrocitások történtek a területen.[234]

Az atrocitások egy része a harmincas évek elején zajló Ranzenberger–Prónay-perből ismert. Az ügy, amely eredetileg egyszerű sajtópernek indult, miután Prónay egy újságban nyilvánosan rágalmazta Ranzenbergert, végül a nyugat-magyarországi események szennyesének teregetésévé fajult. Tanúk sora hozott fel meganynyi kompromittáló részletet Prónay tevékenységével kapcsolatban, és bár ezeknek semmi közük nem volt a perhez, a bíró nem vonta meg tőlük a szót. Innen rendelkezünk egy neveket nem tartalmazó listával, amelyeken azok a bűncselekmények szerepelnek, amelyek miatt 1921. november 2-án Ranzenberger felkelőket adott át a szombathelyi királyi ügyészségnek: egy önkéntest „bolsevista" bűncselekmény miatt, egy-egy tartalékos főhadnagyot és tizedest sikkasztásért és erőszakos nemi közösülésért, négy hadnagyot és egy tartalékos hadapródjelöltet pedig csalásért.[235] Noha a lista azt is bizonyítja, hogy a bűnözők ellen néha felléptek, a teljes kép árnyaltabb ennél. Prónay maga tartóztatta le Lehár Antal ezredest, aki Bethlen utasítására a kiürített nyugat-magyarországi részeket járta be. Prónay emberei még Lehár sofőrjét is összeverték. Lehárnak egyik őre elárulta, hogy felmerült a katonatiszt meggyilkolásának gondolata is.[236] Prónay maga több alkalommal elismerte,

hogy történtek fosztogatások, ám ezeket mindannyiszor más felkelővezérek embereire kente. Egyes tanúk a Ranzenberger–Prónay-perben egymást vádolták fosztogatásokkal: Inczédy Ágoston felkelő szerint az ő emberei ártatlanok voltak, Egan Imre emberei viszont bűnösek, míg Taby Árpád emberei Prónayt tették felelőssé az eseményekért.[237]

A *Magyarság* riportere rózsás képet festett a felkelőkről: a lap szerint a rablás a legszigorúbban meg volt tiltva nekik, „a népre úgy kell vigyázni[uk], mint a hímes tojásra". A lap arról írt, hogy a falvak népe önként eteti a felkelőket és ad nekik – tekintélyes – összegeket.[238] Utóbbiról a soproni antantbizottság másképp számolt be: szerintük a magyar felkelők „hatalmas összegeket szednek össze [helyi] családoktól »nemzeti« célokra, [a családok] pedig nem utasíthatják vissza őket". A felkelők „nagyon rossz társaság", „könnyen és kényelmesen élnek [a pénzen], játszva a hőst".[239] Természetesen lehetséges, hogy a helyiek akár komolyabb összegekkel és ellátmányokkal is támogatták a felkelőket, ám az is tény, hogy még a felkeléssel szimpatizáló magyar lakosság sem volt védve a fosztogatásoktól. Magyar források szerint Taby Árpád és mások semleges vagy egyenesen a magyar ügyet támogató lakosoktól is vettek el lovakat, rengeteg kerékpárt, disznót, gabonát, vadászpuskát és bútorokat.[240] Nagy Emil, az Esterházy hercegi hitbizomány jogtanácsosa még 1922 tavaszán is nagy mennyiségű bútort követelt vissza, és az okozott károk megtérítését kérte számon a kitartó felkelőkön, konkrétan Bónis páteren.[241] Bár az áldozatok etnikumára nem utalt, mégis érdemes idézni Guilleaume Árpád tábornok összefoglaló jelentését a nyugat-magyarországi főkormánybiztosság működéséről: a katonatiszt ebben arra jutott, hogy a soproni népszavazás során a vidéki gazdák azért nem szavaztak Magyarországra, mert „magyar részről a felkelők megszállásának bizonyos túlkapásai lehangolólag hatottak".[242]

A rablások érthető módon elsősorban mégis a német ajkú lakosságot érintették. Molnár Endre főhadnagy emberei Wollinger Károly

rábakeresztúri (Heiligenkreuz im Lafnitztal) osztrákbarát malomtulajdonostól vettek el bőröndöket, ruhát és – valamiért – két farkaskutyát.[243] Egy jobboldali lap meglehetősen cinikusan számolt be egy német gazdáról, aki éppen harminckét muraközi lovat szállított a piacra, amikor magyar felkelők Pándorfalunál (Parndorf) lefoglalták az állatait azzal a felkiáltással, hogy ha nem ők tennék, akkor az osztrákok vinnék el őket, és majd amúgy is „gondjukat viselik".[244] A lajtabánsági kormányzótanács hivatalos helyiségei azokkal a bútorokkal voltak berendezve, amelyeket Erdődy Tamás rekvirált osztrákbarát polgároktól.[245] A fosztogatások mértékéről részleges képet kaphatunk azon lista alapján, amely a kormány – Bethlen ígéretének megfelelően történő – kártérítéseinek jegyzékében szerepel. E szerint 1 millió 105 ezer koronával tartoztak Rabbia olasz lókereskedőnek lopás okán, Brandt István vállalkozónak 6 millió 600 ezer korona járt tartozás címén, de szerepel még a listán a Héjjas-csoport „magyaróvári kölcsöne" is 1 millió 760 ezer koronával. Kérdéses, hogy ekkora összegben ki és milyen célból adott kölcsönt a csoportnak. A Kismartoni Villamos Műveknek „áram meg nem térített használata" címén 3140 koronával tartoztak a felkelők, herceg Lónyay Elemérnek 9557 koronával petróleum és benzin rekvirálása miatt, a Prakszis mezőgazdasági kft.-nek pedig egymillió koronával, szintúgy rekvirálás miatt. Ezt még általánosabb – ám sokatmondó – tételek követik: a Héjjas-csoport által elkobzott és értékesített áruk miatt 2 millió korona, „14 vagon rakomány" miatt újabb 2 millió korona, osztrákoktól szedett adók miatt 1 millió 530 ezer korona, osztrákoktól elvett „kisebb tárgyak" miatt pedig 60 ezer korona járt vissza. A bizonyíthatóan jogtalanul elvett összegek, rekvirálások, rablások és tartozások összege 15 millió 67 ezer koronára rúgott a dokumentum szerint, ám ez nyilván csak egy töredéke volt a teljes összegnek.[246] Szükséges utalni rá, hogy az irat alapján a Héjjas-csoport nem csupán elvett értékeket, de értékesítette is őket, ami ekkoriban jövedelmező vállalkozás lehetett, hiszen a csempészet sajtóhírek

szerint már a felkelés előtt is fénykorát élte a régióban. Az osztrák kormány a nyugat-magyarországi felkelést követően 240 rablási vagy fosztogatási esetről, hét gyilkosságról és több száz elmenekült vagy elűzött lakosról számolt be. Kártérítés címén több mint hat és fél milliárd koronát követeltek, amelynek indokoltságát a francia külügy is megerősítette.[247] Ebből Magyarország 1938-ig mintegy félmillió aranyfrankot rendezett.

A honvédség 1922 nyarán kivizsgálta a nyugat-magyarországi „sikkasztások" ügyét, és Kruchina Manó altábornagy arra jutott, hogy Prónay és emberei súlyos anyagi visszaéléseket követtek el a felkelés során. Prónay zászlóalja csempészek és árdrágítók készleteit foglalta le, majd sosem adta át a hatóságoknak. Maga Prónay is elismerte, hogy zászlóaljának pénzkezelése terén visszásságok történtek, ám úgy érvelt, hogy azt „az idők megkövetelték". A háború törvényeinek értelmében egy hadseregnek valóban joga van rekvirálni a működéséhez feltétlenül szükséges holmikat – ide sorolhatjuk a listán szereplő élelmet. Az azonban már kérdéses, hogy az „idők" valóban megkövetelték-e a tisztjei által végzett egyéb rekvirálásokat: ruhákat, kerékpárokat, hatvan darab puskát, ruhaszekrényeket, ágyakat, egy ebédlőkredencet, ebédlőasztalokat, bőrrel bevont székeket, mosdószekrényeket, kocsikat és motorkerékpárokat, vagy a pörgölényi molnár dinamóját.[248] Természetesen fontos kiemelni, hogy ezeknél sokkal súlyosabb fosztogatásokat és gyilkosságokat is elkövettek fehérterroristák és „ébredők" a Horthy-rendszer első évei alatt, és Prónayt pusztán a kormánnyal való viszonyának megromlása miatt vették elő.

Az erőszak egy része célzottan a német származású vagy német-osztrák érzelmű helyieket érte, erősítve a megállapítást, miszerint a fehérterror nem kizárólag az antiszemitizmusról szólt, hanem az általános politikai erőszak egyik formája volt. A történész itt jóformán teljesen ismeretlen terepre téved, ugyanis még a témában írt legrészletesebb szakirodalmi feldolgozásokból is hiányoznak a civil áldozatok.[249] Még Máriássy *Imposztorok*jában – amely

inkább gúnyos és bohókás, mintsem metszően elítélő és párthar-cos munka volt a Prónay-különítményről – is csak annyit mutat-nak, hogy felkelők a Lajtabánság kikiáltásakor akarata ellenére megkeresztelnek egy zsidót.[250] A korabeli sajtó nem számolt be részletesen a németellenes fizikai atrocitásokról, de még a liberá-lis *Az Est* is úgy vélte, hogy ha az osztrákok atrocitásokról írnak, akkor „álmodnak".[251]

Az atrocitások egy része kimerült az erőszakoskodásban és a különböző vandál tevékenységekben. Ismert, hogy az Osten-burg-Moravek-féle csendőrök a felkelés első napjaiban megszáll-ták az *Ödenburger Zeitung* soproni német lap szerkesztőségét, és ott osztrákbarát anyagokat foglaltak le. A szerkesztőket inzultál-ták és lelövéssel fenyegették, a szerkesztőség iratait pedig kiszórták az utcára.[252] Sajtóhírek szerint ugyanekkor Darufalván (Draßburg) német fiatalokat vertek meg.[253] Az október 26-ai királyhidai ütkö-zet után német családok tömegesen távoztak Királyhidáról a szom-szédos osztrák Bruckba.[254] Az osztrákbarát Wolf Béla nezsideri (Neusiedl) gyógyszerészt letartóztatták, Győrbe vitték, és hó-napokig vizsgálati fogságban tartották osztrák érzelmei miatt.[255] A szintúgy osztrákbarát Göllner Frigyes patikus már rosszab-bul járt: sopronkeresztúri (Deutschkreuz) lakásából hurcolták el, felkötötték a pulyai (Pullendorf) mészárszéken, majd megkínoz-ták. „Mikor végre elájultam, levágtak, és ecettel újra felébresztet-tek."[256] A gyiróti (Geresdorf) horvát molnárt brit források szerint „felakasztották", ám ez nem feltétlenül gyilkosságra utal, ugyanis a végtagoknál való felakasztás ekkoriban kedvelt kínzási módszer volt. Ugyanekkor más lakosokat kifosztottak és megvertek, embe-rek kezeit eltörték, majd magukra hagyták őket.[257]

Katonai szempontokból kevéssé volt indokolható a következő gyilkosság: Schneider József osztrák kereskedő, az osztrák Keresz-tényszocialista Párt tagja Szentmargitbányánál találkozott össze a pozsonyi–soproni országúton magyar felkelőkkel augusztus 29-én (máshol 30-án). Árokból támadtak rá, a vele utazó Michael Trattner

csendőr őrmestert agyonlőtték. Őt magát puskatussal és ostorral verték meg, cipőjét elvették, és – forrásoktól függően – levágták a gyűrűsujját, vagy belevágtak az ujjába, és elvették gyűrűjét. Ezt követően halálosan megfenyegették, majd magára hagyták.[258] Érde-kesség, hogy Schneider szerint társának robbanó tölténnyel „tép-ték szét alsó testét" – ez volt az egyetlen alkalom, hogy az osztrák fél ilyen töltények használatával vádolta a magyarokat. A robbanó töltények használata a hágai egyezmények óta nemzetközi jogot sértett, ám a harcok során egyedül az osztrák fél ismerte el, hogy használtak ilyen lőszereket.[259]

Augusztus 30-án megölték Illés József pusztaszentmihályi (Sankt Michael) jegyzőt. Az életét elvevő két magyar csendőrt 1923-ban honvéd törvényszék elé állították, és megállapították, hogy Illést saját testi épségének védelme érdekében (!) helyezték csendőrségi őrizet alá, majd hátulról lelőtték, amikor a „megállj" parancsra futni kezdett. A csendőröket felmentették.[260] Ezzel szemben áll az antantmisszió brit tagjának jelentése, aki meglátogatta a meg-gyilkolt jegyző családját: a rokonok elmondása szerint Illés bete-gen feküdt otthon, amikor csendőrök elvitték, és összeverték. Testén súlyos sebek voltak, az állkapcsát teljesen letépték (máshol nyelvének kivágásáról írtak). A brit jelentéstevőt sírva kérlelte Illés felesége a jegyző temetésén: fogják el a tetteseket.[261] Egyes forrá-sok osztrákbarát érzelmű, sváb származású embernek tartották, annyi azonban bizonyos, hogy a Tanácsköztársasággal együtt-működött.[262] Osztrák források szerint Schalk Sámuel németújvári (Güssing) községi bírót megmérgezték, az utólagos osztrák emlé-kezet a felkelés áldozataként tartja számon.[263]

1921. október 5-én este Pataki Ferenc (szül. Schnellbach) pornó-apáti plébánost ismeretlenek csalták el otthonából, testét a közeli Nárai erdőjében találták meg: sajtóhírek szerint fejsérüléseket szenvedett, felső karjait eltörték, száját kitömték fűvel és mohá-val. Halotti anyakönyvi kivonata szerint „bosszú áldozata" lett, és megfojtották. A pap szabadidejében lelkes természetgyógyász volt,

német származásúként pedig nyilvánosan kiállt a terület Ausztriához csatolása mellett. Valamikor konfliktusa volt egy helyi csendőrrel, hívei szerint ez vezetett a megöléséhez.[264] A tettesek pontos kiléte nem ismert, ám jellemző, hogy a szombathelyi ügyészség már október 18-án megszüntette a nyomozást a gyilkosság ügyében.[265] Amennyiben elfogadjuk, hogy gyilkosai magyar felkelők voltak, úgy esete a fehérterror második ismert papgyilkossága volt Simon József marcali plébános 1919. augusztusi meggyilkolása után. Pataki mellett egy protestáns lelkészt is inzultáltak, aki viszont „szerencsés" volt, hiszen életét nem vették el: Egan állítólag személyesen fenyegette meg Kirchknopf János borostyánkői (Bernstein) osztrákbarát evangélikus lelkészt, hogy ha nem agitál a revízió mellett, akkor „a szószékről való távozás után nyomban lelövi". Kirchknopf elmenekült, de feleségét felkelők abuzálták, a paplakot megszállták, és disznóit levágták.[266] A volt borostyánkői lelkész élete végéig Bécsben élt, ott halt meg 1932-ben. A történetet csak interjújából ismerjük, ám fontos jelezni, hogy kormánykörökben Egant már 1920 nyarán is zsaroló „bűnözőként" emlegették.[267]

Az igazsághoz persze hozzátartozik, hogy az osztrák fél is inzultált magyar érzelmű papokat és közszereplőket: 1921. szeptember 10-ig Kovács Zsigmond vulkapordányi (Wulkaprodersdorf) esperest, Horváth Máté cinfalvi, Schmidt Károly darufalvi és Varga István zárányi plébánost az osztrák hatóságok letartóztatták, és Bécsben internálták. Az osztrák csendőrök a zárányi plébániát és a szárazvámi (Müllendorf) templomot teljesen feldúlták.[268] A letartóztatott papok közül többeket súlyosan bántalmaztak.[269] Scholtz Ödön ágfalvi evangélikus esperest, nemzetgyűlési képviselőt szintúgy letartóztatták, ám pár nap múlva a magyar külügy tiltakozására elengedték.[270] Az osztrák csendőrség által letartóztatott és Bécsújhelyre vitt nem egyházi személyek listája is hosszú: szerepelnek rajta Keller László kismartoni polgármester, illetve a helyi főjegyző és közjegyző, Rátz Alfréd ruszti (Rust) polgármester, a lajtafalui (Potzneusiedl) bíró, Ágfalva, Cinfalva, Fraknónádasd

(Rohrbach), Somfalva és Sopronszentmárton (Markt Sankt Martin) jegyzői, körjegyzői és segédjegyzői, a vulkapordányi állomásfőnök, de még a szenteleki kocsmáros is.[271] A nezsideri főjegyzőt állítólag súlyosan összeverték, a Bécsújhelyen internált civileket pedig szintén bántalmazták és kivégzéssel fenyegették.[272] Jellemző, hogy ezekről az esetekről az emigráns baloldali sajtó nem számolt be, lapjain csak a fehérterror eseményeiről írtak. Az osztrák uralom tényleges beköszöntét szintúgy atrocitások, a korábbi köztisztviselők elűzése, magyar érzelmű egyének megverése és plébánosok magyar prédikációinak megfigyeltetése követte.[273] Egy 1923-as magyar kormánykiadvány szerint az osztrák kivándorlók fele Burgenlandból hagyta el az országot, és bár ebből nem következik, hogy mindegyiküket üldöztetés érte volna, logikus a feltételezés, hogy nem a frissen az osztrák hazához csatlakozott, pozíciókba helyezett németek hagyták el a területet.[274]

Ám a magyar fél így is jóval több abúzust követett el civilekkel szemben, mint az osztrák. A honi sajtó felkapta ugyan a kommunista osztrákok által elkövetett tömeggyilkosságok hírét, ezek a vádak azonban nem bizonyultak igaznak.[275] Fontos kiemelni, hogy a magyar fél természetesen nem valamifajta népkarakterológiai defekt okán követett el több atrocitást, hanem azért, mert a fegyveres magyar és osztrák jelenlét jellegét és környezetét tekintve is teljesen eltérő volt. A magyar oldalon nem alkalmazhattak reguláris erőket, ezért az irreguláris csapatokhoz nyúltak, amelyeknek magját a feladat jellegéből fakadóan szélsőjobboldali, kipróbált harcosok adták. Az osztrák oldal ezzel szemben nem használhatott sem szabadcsapatokat, sem reguláris erőket: csakis – gyakran baloldali érzelmű – rendvédelmi szervekkel vehették birtokba a területet. A helyi lakosság ráadásul szimpatizált az osztrákokkal, így előnytelen lett volna atrocitásokat elkövetni ellenük. Ausztria a térség leendő birtokosa, Magyarország a térség átadója volt. Előbbinek volt vesztenivalója, utóbbi már így is jóformán mindent elveszített.

Megkerülhetetlen a kérdés, hogy mi történt a nyugat-magyarországi zsidósággal a felkelés ideje alatt. A fehérterror 1921-es helyi eseményeit erősíthette, hogy a korábbi zsidóellenes atrocitások olyan jól ismert személyei bukkantak fel a vidéken, mint Héjjas, Ostenburg-Moravek, Prónay, Salm, Bibó, és Förster, de itt volt Prónay másik rossz hírű különítményese, Balassa István is. Héjjas beceneve a nagymartoni zsidók között „Rettegett Iván" volt, IV. Iván orosz cár erőszakos módszereire utalva.[276] A kép persze ennél összetettebb volt, hiszen zsidók is harcoltak a felkelők között. Prónayt később, a Ranzenberger-perben – amelynek során a nyugat-magyarországi eseményeket is tárgyalták – egy zsidó ügyvéd, Darvai János védte. Kérdés, hogy miért őt kérte fel Prónay, amiképpen az is, hogy Darvai miért vállalta el a védelmét, ám utóbbira válasz lehet, hogy korábban Stromfeld Aurél ezredest, a Vörös Hadsereg vezérkari főnökét is ő védte, így vélhetően élvezte a nagy figyelmet keltő ügyeket. Nyugat-magyarországi tartózkodásakor Prónay egy kitért zsidó, Reisz Frigyes nyomdatulajdonos házát bérelte, és nem tudunk arról, hogy ezt Reisz ne önszántából engedte volna. Nagyszentmihályon, ahová székhelyét a Lajtabánság kikiáltása után áthelyezte, felkelői Schey Hermann (máshol: Bódog) kikeresztelkedett zsidó kereskedővel jártak vadászatra.[277] Érdekes adalék, hogy amikor Gömbös Mosonmagyaróvárnál létesített felkelőtábort, annak vezetésével a zsidó származású Inselt István (szül. Emánuel) gyalogsági ezredest bízta meg. Inseltet Prónay szerint Gömbös később zsidó származása miatt félretolta – persze kérdéses, hogy ezt elhihetjük-e egy olyan megrögzött antiszemitának, mint Prónay.[278]

Sajtóforrások szerint a kismartoni fehérterror már augusztus 26-án megkezdődött, amikor nem azonosított különítményesek eljátszották az *Ergerbergert* a kisváros főterén, majd zsidókat vertek meg a zsinagóga előtt.[279] Az Ostenburg-Moravek-féle csendőrök megjelenését követően Sopronban bécsi német újságírókat fosztottak ki az *Ergerbergert* éneklő különítményesek, elvéve tőlük közel

9 ezer koronát és halálosan megfenyegetve őket.[280] Ezek nem elszigetelt incidensek voltak: a források tükrében a felkelők főbb parancsnokai kifejezetten osztották a zsidósággal szembeni általános ellenérzéseket, sőt olykor a pogromterveket is támogatták. A jobboldali *Magyarság* sem tagadta, hogy a Királyhidára bevonuló felkelők elől elmenekült a helyi zsidóság egy része.[281] Néhány zsidó azonban bizonyára otthon maradt, a *Bécsi Magyar Ujság* cikke szerint ugyanis egy meg nem nevezett faluban – a kontextus alapján Királyhidán – nem sokkal később felkelők pokrócokat vertek ki helyi zsidókból.[282] Pokorny János tüzérszázados, az Esterházy-uradalom tisztviselője Boldogasszonyon (Frauenkirchen) a Héjjas-különítmény bevonulásakor pogromot akadályozott meg.[283] Egy 1921. október eleji brit irat szerint „csendőrtisztek" is meghiúsítottak egy pogromot egy nem nevesített nyugat-magyarországi faluban, az azonban nem világos, hogy ezek osztrák vagy magyar csendőrök voltak.[284] A két irat utalhat ugyanarra az esetre is, noha több pogromterv is ismert. A már említett Kirchknopf lelkész szerint az őt megtámadó felkelők – Egan emberei – azzal a jelszóval jöttek, hogy „valamennyi [zsidót] ki kell irtani", és „minden osztrákbarátot le kell lőni, mint a kutyát".[285] Sajtóhírek szerint Lajtaszentmiklóson (Neudörfl) a felkelők bevonulását követően pánik tört ki a helyi zsidó közösségben.[286] Érdekesség, hogy Gebhardtnak állítólag őröket kellett küldenie a nagymartoni (Mattersburg) zsidónegyed védelmére,[287] Maderspach emlékezése szerint pedig bosnyákokkal lövetett le két fosztogatót, akik nagymartoni zsidók boltjait rámolták ki.[288]

Miközben a fenti pogromtervek meghiúsultak, és a felkelőparancsnokok esetenként sikerrel fékezték meg saját harcosaikat, más, balszerencsésebb zsidókat ténylegesen megvertek vagy kiraboltak. Sajtóforrások alapján Sopronban mindjárt a felkelés első napjaiban kifosztották és szétosztották Glaser Géza zsidó terménykereskedő készleteit.[289] Állítólag ezekben a napokban történt az is, hogy Borostyánkőn Egan emberei kifosztották Angelus Ignác zsidó kereske-

dőt, elvitték ékszereit, szőnyegeit, lányának kelengyéjét, illetve 270 ezer korona készpénzt.[290] Októberben Spiegel Náthán és Kamm Márkus zurányi (Zurndorf) zsidó kereskedőket felkelők állítólag megverték.[291] Sajtóforrások szerint a hónap végén – 22–23-a éjjelén – Kismartonban kifosztották Spitzer Emil zsidó bőrgyárost, fegyverrel fenyegettek zsidó nőket, és magukkal vittek több zsidó fiatalt is.[292] November 15-én brit források szerint zsidókat vertek meg magyar erők Sopronban. „Ezen kívül a város igen csendes és rendezett" – zárultak Hohler jellemző sorai.[293] Ismeretlen időpontban megverték és kirabolták a lakompaki (Lackenbach) rabbit – minden bizonnyal Krausz Jehudát –, 80 ezer koronát véve el tőle.[294] Sajtóhírek szerint a lakompaki zsidóságot felkelők háromszor sarcolták meg, először 250 ezer, majd 300 ezer koronát véve el tőlük, utoljára pedig október végén 50 ezer koronát, amelyet már a soproni hitközség segítségével fizettek meg.[295] Nem ismert, hogy a lakompaki rabbitól elvett összeg az első két összegben szerepel-e.

Még sötétebb fejezet a zsidók elleni gyilkosságok kérdése. Az 1929-es *Magyar zsidó lexikon* tömören csak annyit ír, hogy a kismartoni hitközség négy tagja esett áldozatául a nyugat-magyarországi felkelésnek.[296] Sajnos neveket nem említ, és szokásától eltérve a korabeli zsidó sajtó sem tárta fel az ügyeket. Bécsi emigráns sajtóforrásokból annyi ismert, hogy Kismartonból a felkelők októberben elhurcolták Schindler Hugó 18 éves bőrgyári alkalmazottat. A zsidó fiút napokon át kínozták, majd megölték, testét a csütörtöki erdőben (ma Szlovákia része) találták meg.[297] A kisváros három további, ismeretlen zsidó áldozatának sorsa ismeretlen. Az osztrák sajtó szerint, amelyet emigráns magyar lapok szemléztek, Wiesenfeld Mózes bécsi zsidó kereskedőt október 30-án hurcolták el felkelők Zurányból, ahová rokonlátogatóba érkezett. Elásott holttestét november 19-én találták meg.[298]

A nehezebben feltárható esetek közé tartozik Sátori László hadnagy és Bokor Ferenc hadapródjelölt, illetve egy, a forrásokban több néven – Jós, Potoczky, de legvalószínűbb a Bakonyi – szereplő hadnagy kivégzése. Annyi bizonyos, hogy a három felkelőt szeptember 13-án, Felsőpulyán (Oberpullendorf) végezték ki zendülés vádjával. A visszaemlékezők több verziót is előadtak a halálozásokról. Maderspach azt állította emlékiratában, hogy Sátorit kommunisták lőtték le, miközben őrség alatt levelezőlapot írt. Ez okos taktika volt: mivel gyilkosokként a misztikus „kommunistákat" nevezte meg, az áldozatot pedig saját hibájából meghalt egyénnek festette le, logikus módon senki sem lehetett felelős magyar oldalon az esetért.[299] Missuray-Krug Lajos volt diákfelkelő visszaemlékezésében azt írta, hogy Budaházy feljelentésére vonták őket statáriális eljárás alá, és minden bizonnyal hamis tanúvallomások alapján végezték ki őket.[300] Ám még kellemetlenebb információt osztott meg a *Bécsi Magyar Ujság*: a lap szerint a három kivégzett kikeresztelkedett zsidó volt, és azért ölték meg őket, mert tiltakoztak Prónay pogromtervei ellen.[301] Az eseményeknek ezen olvasata Héjjas 1949-es népbírósági perében is előkerült: e szerint Héjjas parancsba adta volna, hogy minden környékbeli zsidót lőjenek agyon. Ezt állítólag Sátori megtagadta, és ezért végezték ki.[302] Noha a pogromterv vádja ellenőrizhetetlen – és több részlet bizonyosan nem stimmelt a *Bécsi Magyar Ujság* tudósításában sem, ráadásul a források nem tudnak kiegyezni a tervező kilétében sem, egyaránt vádolva Prónayt és Héjjast –, Sátori valóban zsidó származású volt: apja Sátori Ernő, a rimamurányi részvénytársaság kikeresztelkedett elnöke volt. Prónay egyébként 1924-ben a nyugat-magyarországi eseményekre utalva maga sem tagadta: „mindenki azt várta, hogy a zsidókérdés pogrommal lesz elintézve", majd hozzátette, „én rajtam nem múlott, hogy ez nem így történt".[303] Exhumálásuk során annyi derült ki, hogy Sátorit szemből, míg két társát hátulról lőtték le.[304] Az ügyben utólag nem lehet teljes igazságot tenni, ám annyi bizonyos, hogy a magyar sajtó úgy számolt be Sátori haláláról, mintha a harcokban esett volna el.[305] Amikor Prónay egy 1924-es perében felmerült az ügyészség részéről Sátori ügye, a tárgyalásvezető nem engedte feltenni a kérdést.[306] Az *Imposztorok* című filmben a Laj-

tabánság fennállása alatt végzik ki Apostolics Béla joghallgatót, akinek zsidó származására utalnak. Ez a valóságban Sátori személyével azonosítaná a karaktert, őt azonban nem a Lajtabánság idején végezték ki, hanem még szeptemberben.[307]

Mint már utaltunk rá, az antiszemitizmus jelen volt a soproni népszavazás idején is. Hegedűs altábornagy eleve azzal érvelt az antant előtt a magyar rendvédelem városban maradása mellett, hogy őrség nélkül a felkelők kifosztanák a gazdag soproni zsidókat.[308] Mindez annak dacára állította, hogy a helyi zsidóság döntő többsége magyar érzelmű volt. A soproni zsidóság soraiban még az egyébként disszimilációt hirdető cionisták is a revízió pártján álltak: „Ha megtörténik az átcsatolás, csinálunk egy zsidó hetilapot, *magyar* hetilapot. Megtartjuk Nyugat-Magyarország zsidóságát a magyar nyelvnek, a magyar kultúrának is, hiszen nem tarthat ez az állapot örökké" – fogadkozott Lantos Jakab soproni cionista vezető a *Zsidó Szemle* riporterének még az osztrák bevonulási kísérlet előtt.[309] A népszavazás során a magyar oldal melletti agitációból Bánffy személyes kérésére kivette a részét Mezey Ferenc neológ és Korein Dezső ortodox zsidó vezető is. Korein azzal érvelt beszédében, hogy a kurzus antiszemitizmusa enyhülni látszik, Bangha – korábban általunk is tárgyalt – pálfordulása „az idők jele". „Magyarok vagyunk, és magyarok maradunk" – fogadkozott a huszonhárom évvel később Auschwitzban meggyilkolt zsidó vezető. Hozzá hasonlóan a Magyarországhoz tartozás mellett érvelt Schiff Ödön hitközségi elnök és Spiegel Szigfrid, a soproni iparkamara tagja – egyben mind a ketten 1919-ben a kommün által túszul ejtett vagyonos polgárok – is.[310] Ha abban reménykedtek, hogy a rendszer szélsőségei ezt értékelni fogják, tévedtek: sajtóforrások szerint Ágfalvát a szavazást követően birtokba vevő magyar csendőrök inzultálták a helyi zsidóságot, és fosztogattak is.[311] Erre utalhatott Vázsonyi Vilmos liberális politikus, amikor egy hónappal később a soproni népszavazásról szólva kijelentette: „A győzelem megvolt, de a győzelmi babérból hiába vártunk egyetlen levelet is."[312] Ironikus módon az osztrák nacionalisták eközben a felkelőket zsidózták: mivel Krausz Simon konzervatív magyar-zsidó bankárt feltételezték a felkelők mögött – akit Zadravecz megkörnyékezett a felkelés támogatásának ötletével, ám nem világos, hogy valóban juttatott-e anyagiakat az ügynek –, ezért „zsidó-magyar" felkelőknek nevezték őket, de az osztrák nemzetgyűlésben még olyan felszólalás is elhangzott, hogy a zsidók miatt veszett el Sopron.[313] Az antiszemitizmus a kitartó, „második felkelést" tervezők között is jelen volt. A zsidó sajtó szerint 1922 augusztusában egy a Sopron vármegyei Beledre igyekvő zsidó kereskedőt kidobtak felkelők a vonatból a következő szavak kíséretében: „Röpülsz zsidó, megdöglesz", „nyugatra jött Orgovány".[314]

Az erőszak értékelésénél meg kell vizsgálni a kérdést: menynyire *érdekelte* mindez a korabeli magyar embereket? A fehérterror híreivel szembesülő polgár álláspontját remekül szemlélteti Milotay István, aki 1921. július 17-ei cikkében ironizálva utalt az ekkor súlyos pogromot elszenvedő Izsákra, ahol „minden második homokbucka alatt meggyilkolt emberek holttestei porladnak", „kriminálszociológiai cikkeknek" nevezve a fehérterrorról szóló sajtóhíreket.[315] A fehérterrorról tudósító cikkekben természetesen lehettek tévedések vagy hamis információk, ám az izsáki pogromról éppenséggel a korabeli közigazgatás jelentéseiből is tudunk.[316] Milotay cikkével azonos napon Lendvai is írt a témában: szerinte Francia Kiss, Héjjas és Prónay nem bűnösök, mert „az igazságosztás eszköze, az állami hóhér sehol sem rablógyilkos".[317] Ugyanő később azt írta Héjjasról, hogy „holtomig büszke leszek, hogy kezet foghattam vele".[318] A *Magyarság* is így fogalmazott 1925-ben: „Ha voltak is szeplők, a magyar társadalom örökké hálás lehet annak az alig kétezernyi szegény lerongyolódott fiúnak, kik ott csatangoltak három őszi hónapon át a hegyes-völgyes osztrák végeken."[319] A jobboldal – és talán a szélesebb közvélemény – hozzáállását remekül szemlél-

teti annak a Kovács Zsigmond nyugat-magyarországi esperesnek a hálaadó misén mondott prédikációja, aki Sopron visszatértét követően arról beszélt, hogy Dávid király is bűnös volt, mégis Isten akaratát teljesítette.[320] Hasonlóan lehetne idézni az *Egyenlőség*et szerkesztő Szabolcsi Lajos levelét, aki egy külföldi zsidó jogvédő felvetésére, miszerint írnia kéne a lapnak a nyugat-magyarországi eseményekről, úgy felelt, hogy „a körülményeket figyelembe véve" ez nem aktuális.[321] Az *Egyenlőség* – és általában a zsidó sajtó, amely egyébként részletesen és bátran foglalkozott a fehérterrorral – nem írt a nyugat-magyarországi eseményekről.

A fenti idézetek mind egy irányba mutatnak: az atrocitásokról, bár közszereplők, újságírók és szerkesztők is egyaránt tudtak róluk, nem beszéltek, ugyanis Nyugat-Magyarország egyes részeinek visszaszerzése olyan kollektív nemzeti ügy volt, amely esetében a kritikát méltatlannak vagy hátráltatónak érezték. A nyugat-magyarországi felkelés feloldhatatlan ellentmondása, hogy a korszakban egységesen pozitív nemzeti célként látott tetteket a magyar történelem legsötétebb figurái hajtották végre. Korábban idéztük már Zadravecz találó sorait Prónayról, akit a páter „rémnek" nevezett, de – mint írta – „e rémnek sokat, nagyon sokat köszönhet a magyar nemzeti megújhodás".[322] Ítélete valamelyest az egész felkelésre igaz lehet. Szintúgy fontos, hogy noha a magyar vezetés tudott az atrocitásokról és nyilvánosan el is ítélte őket – illetve néhány bűnös felkelőt le is tartóztatott a Lajtabánság területén –, ténylegesen nem lépett fel ellenük, és a felkelést követően kollektív amnesztiában részesítette a felkelőket. Ráadásul minden elítélés kétes értékű, hiszen eleve a kormány küldte a felkelőket a régióba. Bár Bánffy egyszer bevallotta, hogy a Trianon utáni Magyarországon azt az elvet követték, miszerint a nemzeti cél eléréséért még az „apagyilkosoknak" is meg kell bocsátani,[323] kétségkívül visszás, hogy az eseteket nem vizsgálták ki, vagy eltussolták – mint Sátori halálát –, a kevés kivizsgált eset pedig felmentéssel végződött – például Illés jegyző gyilkosainak ügye.

A fentiek alapján egy igen szövevényes, ellentmondásos és belső konfliktusoktól sem mentes felkelés képe bontakozik ki, így nem különösebben meglepő, hogy az események értékelésének is megannyi tradíciója létezik. A felkelők eredetileg nem Sopront, hanem az egész régiót akarták „megmenteni".[324] A teljes revízióért küzdő felkelők, a szuverenitásukat deklaráló lajtabánsági harcosok és a csakis Sopronban és környékén népszavazást akaró magyar külügy céljai nem voltak azonosak, noha ezt az eltérést az utókor nagyrészt elfeledte. Schober osztrák kancellár nem hazudott, amikor 1922 elején kijelentette: „Ausztria azzal, hogy a népszavazás által Magyarországnak juttatott Sopron-vidéki területekről Velencében lemondott, és ezzel a világtörténelemben páratlan áldozatot hozott, jogot szerzett Burgenland fennmaradó részének osztatlan és zavartalan birtoklására."[325] Ezt a felkelők is így látták, és a tény, hogy a magyar kormány átengedte a Sopronon kívüli területek döntő többségét, hatalmas csalódást és haragot szült köztük, hiszen ők nem csak a várost, hanem az egész régiót megszerezték.

Itt mindjárt érdemes utalni arra, hogy még a felkelők manapság leginkább ismert neve – a „Rongyos Gárda" – is egy utólagos, ügyes konstrukció. Bár a kifejezést állítólag már a nyugat-magyarországi események előtt is használták Héjjas kecskeméti különítményére,[326] a névnek van egy sokkal valószínűbb forrása is. A szókapcsolat Jókai Mór *Szeretve mind a vérpadig* című 1882-es regényében fordul elő először, amely II. Rákóczi Ferenc kuruclázadásáról szól, majd Komáromi János felvidéki regény- és újságíró 1920-ban adott ki könyvet *Rongyos gárda* címen, ismét Rákóczi kurucairól. A nyugat-magyarországi harcosok képe, miszerint „mindenkitől elhagyott fölkelők" voltak, akik – bibliai hasonlattal élve – „a halál árnyékában jártak" „ócska rongyaikban", már a felkelés alatt kezdett kialakulni – igaz, Komáromi tolla e formálódásnál is jelen volt, hiszen az író a *Magyarság* riporteréként végig követte az eseményeket.[327] A kifejezés kialakulásának primer forrása is akad, hiszen Lendvai barátjának, Komárominak írt leve-

lében még utal is rá 1923-ban: „Miért e név: *rongyos*? Miért nem lehetne bátor, árva?"[328] Egy 1926-os győri emlékezés – amelyen egyébként németül is felszólaltak, és „burgenlandiaknak" nevezték a nyugat-magyarországi lakosokat – még idézőjelben utalt a „rongyos gárdára", jelezve a kifejezés újszerű hatását,[329] ám amikor 1940-ben kiadták *A Rongyos Gárda harcai* című kötetet, már senki sem vitatta a kifejezés legitimitását. Komáromi tudósításának elemei, a *mindenkitől* – ideértve a magyar kormányt – való elhagyottság, a rongyos megjelenés és a veneráció, olyan részletek voltak, amelyek a későbbi emlékezésben is megjelentek. Friedrich ezt úgy fogalmazta meg, hogy „üldözték [a felkelőket] minden oldalról", és azt is hozzátette, hogy azok „csodát műveltek".[330] Ez még visszafogott megfogalmazásnak számított, hiszen *A Nép* a felkelőket egyenesen „szenteknek" nevezte.[331] A felkelés emlékezetének ápolói azonban nem csak szentekként, de meg nem értett mártírokként is utaltak a felkelőkre.

Az akkorra már merőben ellenzéki *Magyarság* 1925-ben úgy vélte, hogy „soha nemzeti mozgalmat még nem csúfoltak s nem kicsinyeltek le úgy, mint a nyugat-magyarországi fölkelést. Mikor három hónapi küzdelem után [...] hazatértek, a magyar társadalom szinte ellenérzéssel fogadta őket, ez az ellenérzés lassacskán az egész mozgalomra átterjedt. A sajtó egy része valósággal bűncselekménynek, sötét bűnözések halmazának állította be az egészet. A közéletnek és politikának soha nem volt egy köszönő szava a fölkelés vezetőihez [...] [pedig] ez a három, napsütéssel és aranysárga fénnyel teli őszi hónap egyik legromantikusabb lapja utolsó éveink történelmének."[332] Érdekes megfigyelni, hogy a felkelők közemlékezetből való kirekedésével párhuzamosan hogyan változott meg a felkelés természeti körülményeinek felidézése is: míg a *Magyarság* meleg időről írt, és Maderspach szerint a harcok „rekkentő hőségben" zajlottak, addig Prónay 1931-ben már hideg, télies időre emlékezett vissza.[333] A kormányhoz közel állók részéről valóban érkeztek gúnyos hozzászólások is: gróf Teleki Sándor

százados, a vezérkari főnök szárnysegédje, aki az EX küldöttjeként próbálta lebeszélni Prónayt a Lajtabánság fenntartásáról, 1924-ben nyilvánosan „komikusnak" hívta a kikiáltott államot, annak miniszteireivel együtt.[334]

Ám a gúnynál is fájdalmasabb volt a hallgatás. Lévay Ferenc, a Lajtabánság volt külügyminisztere 1929-ben elpanaszolta, hogy „a mai rendszer nem ismeri el a volt nyugat-magyarországi felkelők érdemeit".[335] Tény, hogy a Sopronban évente tartott megemlékezést decemberre – a népszavazás évfordulójára – időzítették, nem pedig augusztusra, a felkelőket pedig 1931-ig meg sem hívták az ünnepségekre. Igaz, felesleges is lett volna: amikor a tízéves évfordulóra meginvitálták Prónayt, ő a fajvédő sajtóban nyilvánosan utasította el a részvételt.[336] Noha ez mai szemmel – amikor az eltérő események, egyének és célok már összemosódnak – érthetetlennek tűnik, akkor még nagyon is jól tudták a kortárs résztvevők, hogy a felkelés, a Lajtabánság, a teljes revízió és a népszavazás nem voltak egészen azonosak. Prónay a tizedik évfordulót meg sem várva 1929 júniusában a Lajtabánság egykori fővezéreként rendeletet (!) adott ki, amelyben saját költségére egykori harcosainak és támogatóinak ezüst és bronz emlékérmeket veretett, rajta saját arcképével.[337] Egy ilyen érmét bizonyítékként vittek be a Ranzenberger–Prónay-perbe is, akárcsak Prónay egy 1922. februári iratát, amelyet „lajtb. fővezérként" írt alá.[338] Az utóbbi mozzanatnál kevés dolog illusztrálta jobban a felkelők és a Bethlen-kormány közti marakodást az emlékezet birtoklásáért.

A harmincas évek végére megindult ugyan egy, a kormánypárti sajtóban is támogatott emlékezés, ez azonban a második világháború miatt nem bontakozhatott ki, hiszen akkoriban is létezett egy szintúgy Rongyos Gárda néven működő, lengyelbarát fajvédő milícia, ami nem illett a németbarát jobboldali magyar lapok hasábjaira, ráadásul az egész felkelés kínos kérdéssé vált az Anschlusst – és Burgenland náci Németországhoz kerülését – követően. A nyugat-magyarországi felkelőket a magyar állam sosem tüntette ki, ellen-

tétben Ausztriával, ahol a karintiai harcok résztvevőinek nemcsak kitüntetéseket juttattak, de megélhetésüket is biztosították. Azt is szükséges látni, hogy a felkelésben ténylegesen részt vállaló vezetők közül *senki* sem került bele az ország közéletének elitjébe, sőt később akár még igen sanyarú sorsuk is volt.[339] Az egyetlen fontosabb figura, aki nem nyomorogva vagy emigrációban hunyt el, a muszlim harcosokat vezető bosnyák Durics volt, aki köztiszteletben álló budai imámként fejezte be életét.

A gárda címmel Lendvai 1929-ben verset közölt, amelyet Héjjasnak dedikált, ám hagyatéka szerint a kézirat már jóval korábban készen volt. Bár maga Lendvai saját bevallása szerint egyszer sem látogatott el a területre a felkelés során, hiszen idejét lekötötte a Bangha páter elleni „vendettája" Budapesten, utólag „felkelővé avatta magát", annak okán, hogy apai felmenői Mosonból származtak.[340] Versében számos emlékezettörténeti szempontból érdekes gondolat olvasható: azt, hogy „Isten" lett volna a „generálisa" a nyugat-magyarországi felkelőknek, talán maga sem gondolta teljesen komolyan, tekintve a megannyi atrocitást és erőszakos mozzanatot, amelyet fentebb is bemutattunk. Valószínűleg ennek tudatában tette hozzá a sort, miszerint „vérbe', sárba' ment[ek]" a harcosok. Abban igaza volt, hogy a lázadókat „verte börtön és halál is", hiszen a felkelőknek számos esetben erőszakos vagy sanyarú sors jutott osztályrészül. Egy kérése azonban nem vált valóra: „Unokák, ha sírunkat futják, ne is köszönjék [tetteiket]". A nyugat-magyarországi felkelés napjainkra a jobboldal egyetemes múltképébe emelt epizóddá vált, amelyet a polgári oldaltól a nemzeti radikálisokig egyaránt felvállalnak. A 2014. évi CIII. törvény („A hűség falvairól") óta törvénybe iktatva szerepel a felkelés méltatása. Lendvai itt idézett sorait pedig a Kárpátia zenekar tette vidéki koncerttermek slágerévé 2008-as albumán, fiatalok ezreivel ismertetve meg az események egyik – rózsás – olvasatát.

7. „ŐSI MAGYAR TÖRTÉNET" – LEGITIMIZMUS, KIRÁLYPUCCSOK ÉS POLITIKAI KONSZOLIDÁCIÓ

Ebben a fejezetben az 1921. áprilisi és októberi két Habsburg-restaurációs kísérletet tárgyaljuk, illetve az ezek körül kialakult belpolitikai, fegyveres konfliktust. Tárgyévünkben az országot súlyos belső feszültség jellemezte: a két tábort lényegében azok alkották, akik IV. Habsburg Károlyt akarták visszahozni a magyar trónra, illetve azok, akik távol akarták tartani őt ettől. Utóbbi tábor számos részből állt össze: voltak, akik a király nélküli királyságot akarták fenntartani, mások Horthyt akarták református királlyá tenni, megint mások Habsburg József vagy Albrecht főhercegre gondoltak, de voltak hívei annak is, hogy brit vagy román uralkodót hívjanak meg a magyar trónra.[1] A IV. Károlyt támogatókat tehát nem lehet „királyságpártinak" nevezni, hiszen Horthy és köre is királyságot akart – csak király nélkül. IV. Károly táborát azonban nevezték – többé-kevésbé pontosan – karlistának, királypártinak és *legitimistának* is: itt a továbbiakban az utóbbi kifejezéssel fogunk élni.

A legitimisták fő érve az volt, hogy IV. Károly 1918. november 13-án, az eckartsaui nyilatkozatban pusztán felfüggesztette ural-

kodói jogainak gyakorlását, formálisan azonban nem mondott le, azaz hatalma továbbra is legitim. Szó szerint: „Ennélfogva minden részvételről az államügyek vitelében lemondok, és már eleve elismerem azt a döntést, mellyel Magyarország jövendő államformáját megállapítja."[2] A Magyar Nemzeti Tanács három nappal később ugyan köztársaságnak deklarálta Magyarországot, ám a király nyilatkozatát nem ellenjegyezte a nemzetgyűlés – amely eleve össze sem ült –, a Horthy-rendszer pedig nem hivatkozhatott a Károlyi-féle törvényhozás – a Magyar Nemzeti Tanács – legitimációjára, hiszen a köztársaságot bűnben fogant entitásként kezelte, és lényegében egy kalap alá vette a kommunizmussal. Az 1920-ban választott nemzetgyűlés visszatért a királyság formájához, és az októberi forradalom minden intézkedését semmissé nyilvánította. Az 1920. évi I. törvénycikk a király személyéről csupán annyit deklarált, hogy a „királyi hatalom gyakorlása" „megszűnt", és hogy az ebből fakadó „következményeket" a nemzetgyűlés majd később állapítja meg. Mindez kellőképpen bonyolult, ám ellentmondásosnak nem nevezhető helyzetet teremtett: IV. Károly egyszer sem *mondott le* uralkodói jogairól, *felfüggesztési* nyilatkozatát pedig a törvényes magyar nemzetgyűlés egyszer sem fogadta el. Következésképpen IV. Károly Magyarország törvényes uralkodója volt 1921-ben.

Az ellentábort a továbbiakban *szabad királyválasztóknak* fogjuk nevezni, tudatában annak a ténynek, hogy ez a tábor közel sem volt egységes a király személyét illetően, illetve sokan nagyon is boldogok voltak a király nélküli állapottal. Fő érvük az volt, hogy az 1722–1723-as országgyűlés által elfogadott Pragmatica Sanctio, amely rendelkezett a magyar trón Habsburg-ház általi, leányági betöltéséről, érvényét vesztette, amikor felbomlott a Monarchia. Ez igen gyenge érvelés volt, hiszen a Monarchia felbomlása után egyetlen más törvény érvényességét sem vitatták, arról nem is beszélve, hogy az 1920-as Magyarország kimondott jogfolytonosságot vállalt a történelmi Magyarországgal. (Ezzel szemben az Osztrák Köztársaság új, a korábbi Ausztriával semmilyen jogfolytonosságot nem vállaló államnak nevezte magát, dacára annak, hogy a nemzetközi szerződésekben természetesen jogutódként kezelte az antant.[3]) Még lényegesebb azonban, hogy a kérdést – mint látni fogjuk – a két sikertelen királypuccs után detronizációval döntötte el a nemzetgyűlés. Erre nem lett volna szükség, ha a Pragmatica Sanctio érvényét vesztette volna, hiszen detronizálni csak azt lehet, aki trónon van.

Szükséges továbbá arra is utalni, hogy a korabeli sajtó Károly visszatérési kísérleteit „királypuccsnak" nevezte el. Ezt a legitimista körök rosszindulatú és téves szófordulatnak tartották (és számos mai történész továbbra is annak tartja), noha magát a kifejezést legkorábban a legitimista Friedrich használta, aki 1920 júliusában arról beszélt, hogy „puccsszerűen" kell visszahozni Károly királyt. Zárt körű beszéde Sréter István akkori honvédelmi miniszter asztalán landolt, aki be is mutatta azt a frissen megalakult Teleki-kormánynak – innen a kifejezés. Rubinek Gyula – ekkor kereskedelmi miniszter – Friedrich letartóztatását javasolta, és a legitimista hatalomátvétel veszélyéről kijelentette, hogy „ma ugyanott vagyunk, mint a Károlyi-forradalom előtt", a legitimistákat pedig a kommunisták „trójai falovának" nevezte.[4] A továbbiakban mi is élünk a köznyelv által használt *királypuccs* kifejezéssel, nem feledkezve meg ugyanakkor arról a tényről, hogy Magyarország törvényes királya továbbra is IV. Habsburg Károly volt, így „puccsot" vajmi kevéssé tudott elkövetni.

Friedrichet végül nem tartóztatták le, sőt számos más legitimista pozíciót is kapott Horthytól: Sigray Antalt megerősítették nyugat-magyarországi kormánybiztosságában, Lehár Antalt pedig szombathelyi körletparancsoki vezetőségében. Egyes vélemények szerint Horthy így akarta pacifikálni a legitimistákat, Lehár viszont azt feltételezte, hogy Horthy azért tett így, mert ha Nyugat-Magyarországot tényleg megszerzi Ausztria, akkor őket lehetett okolni ezért.[5] A kormányzó döntése vakmerő volt, és mint látni fogjuk, majdnem a vesztébe is került. Kevesen voltak ugyanis olyan éles-

látók, mint a kisgazda Rubinek Gyula, aki 1920 februárjában kijelentette: ha nem detronizálja a nemzetgyűlés a Habsburgokat, „úgy egy polgárháború magvát hintjük el, és kezdődik a régi ősi magyar történet az ellenkirályokkal".[6]

Ottó Ferenc főherceg fia, Károly 1887-ben született, kisgyerekként Sopronban is élt, és már korán megismerkedett a magyar nyelvvel. Mivel Ferenc József császár elsőszülött fia, Rudolf trónörökös 1889-ben elhunyt, Ferenc Ferdinánd főherceg pedig rangon alul házasodott – maga pedig 1914-ben Szarajevóban merénylet áldozata lett –, Ferenc József 1916. novemberi 21-ei halálát követően a trón Károlyra szállt. IV. Károlyt 1916. december 30-án koronázták meg Budapesten. Bár hívei előszeretettel terjesztették, hogy a király rendkívüli módon szerette a magyarokat, a magyarországi restaurációs kísérlet inkább azért volt politikailag kézenfekvő, mert míg Ausztriában a politika szociáldemokrata és nagynémet vonala is egyaránt Habsburg-ellenes – köztársaságpárti vagy az Anschlussra váró – volt, addig Magyarországon egészpályás konzervatív politika dominált, erős monarchista tényezőkkel. Magyarországon a köztársasági gondolat 1918–1919 eseményei után jóformán szitokszóvá vált.[7] Nem teljesen véletlen, hogy míg az első királypuccs után hazatérő Károly vonatát Magyarországon tömegek éljenezték, addig Ausztriában az ellene tartott tüntetések miatt megakadt a szerelvény.[8]

Károly magyarsággal való kapcsolatát jól szemlélteti a tény, hogy gúnyneve „Rögvest" volt, a király ugyanis előszeretettel, de általában rosszul használta ezt a magyar kifejezést.[9] A magyarokkal kapcsolatos ismeretei felületesek, idealizáltak voltak. Rendszeresen beszélt az őt szerető, hazaváró országról – ami természetesen legfeljebb is csak félig volt igaz. Magyarellenességgel azonban igazságtalanul vádolták. Athelstan-Johnson hallott egy pletykát, miszerint Károly svájci szobájának falán festmények lógtak, amelyek osztrák csapatok magyar erők feletti történelmi győzelmeit

ábrázolták. A brit diplomata azt javasolta, hogy ezt a híresztelést terjeszteni kellene Budapesten.[10] Legitimista források szerint azonban a svájci emigrációban a királyi pár hálószobájának falán a Szent Család egyiptomi menekülésének képe lógott, rajta az evangéliumi idézettel: „Boldogok vagytok, ha miattam gyaláznak és üldöznek benneteket, és hazudozva minden rosszat fognak rátok énmiattam. Örüljetek és ujjongjatok, mert nagy lesz a mennyben a jutalmatok." (Mt 5, 11.) Ebből is jól látszik, hogy Károly gondolkodását a nemzeti szimpátiák helyett sokkal inkább a katolikus világkép határozta meg, uralkodását transzcendentális feladatnak, „szent kötelességnek" tartotta, királyságának restaurálását pedig „töviskoronának".[11] Hitbuzgalmának híre már életében elterjedt, és jelleme ilyen értelemben merőben más jegyeket mutatott, mint Horthy Miklósé.

Horthy személyiségének és szerepének megértése kulcskérdés az 1921-es év eseményeihez. A későbbi kormányzó az osztrák–magyar haditengerészet tisztje, 1909–1914 között pedig Ferenc József szárnysegédje volt, később altengernagyként a Monarchia flottájának utolsó főparancsnoka. Tengerészévei meghatározók voltak számára: emlékiratában közel negyven oldalt szentelt leírásuknak, magáról pedig előszeretettel terjesztette, hogy állva is tud aludni, amely képességét még tengerészévei során szerezte meg.[12] Ezen időszaka alatt szerzett sárkányos tetoválása, illetve a saját maga által tekert, szörnyen büdös török cigarettái legendásak voltak. Állítása szerint szárnysegédi korszakából hasonlóan sokat merített. Kritikusai gyakorta vádolták azzal, hogy német akcentusa van, illetve hogy sokszor németül beszél az embereivel, és bár előbbiekre főleg a Horthyval ellenséges források utalnak, annyi bizonyos, hogy néha saját beszédtervezetébe is németül írt megjegyzéseket.[13] Állítása szerint kissé kegyeletsértőnek találta, hogy Ferenc József koronázási ajándékát, a gödöllői Grassalkovich-kastélyt választotta pihenőhelyéül, mert ott minden a volt császárra emlékeztette.[14] Emlékiratában kijelen-

tette, hogy Ferenc József vezetési módszereit hasznosította kormányzósága alatt is.[15]

A kormányzóról a korabeli forrásokban széleskörűen élt a kép – és ezt még a legfrissebb szakirodalom is átveszi –, hogy öreg, szenilis, befolyásolható báb volt, minimális politikai érzékkel. Üdítő kivételként kell említeni Ormos Mária történész 1998-as sorait, aki megállapította, hogy Horthy nem buta katona volt, hanem ösztönös politikus. Mint a történész rámutatott, Horthy 1919-ben tudatosan vonult erőivel Siófokra, ott ugyanis nem volt sem román, sem pedig kommunista ellenállás, azaz nem katonai konfrontációt keresett, hanem politikusként gondolkodott.[16] Nem tűnik túlzónak a megállapítás, hogy Horthy inkább politikusként volt sikeres, mintsem katonaként, hiszen végül előbbi pályáján jutott a csúcsra.

A kormányzó ügyesen manipulálta a közvéleményt. Alkalmanként a „faj nemesítésének" fontosságáról beszélt,[17] máskor viszont a zsidó közösség vezetőit fogadta audencián. „Két lépés előre, egy lépés oldalt, aztán hátra" – jellemezte Horthy retorikáját éleslátóan Kádár Lehel, aki elégedetlen volt azzal, hogy a kormányzó hol a nagytőkének és a zsidóságnak, hol pedig a fajvédőknek tesz gesztusokat.[18] A fehér ló (amelynek beszerzésére Horthy maga adott utasítást) és az azon való 1919-es diadalmas bevonulás (amely a „felszabadítást" és a „megváltást" sugallta) az erős vezető felé húzó néplélek egészen mély megértéséről tanúskodott. Ahogyan Friedrich A. Hayek írta: „A nép szívesebben látja a saját fajtájából való despotát, [...] mint az idegen liberális kormányt."[19] A kormányzó egy alkalommal még a magyar korona értékének romlását is a *Cion bölcseinek jegyzőkönyvei* című antiszemita pamflettel magyarázta meg, ami arról tanúskodik, hogy politikusként előszeretettel játszott rá arra félelemre, amely a modernitás és a kapitalista fejlődés kapcsán az átlagemberben kialakult.[20]

Ennek tükrében kell megvizsgálni azokat a forrásokat, amelyek Horthyt gyenge képességű emberként jellemezték. A Horthyval szembeni sértettséget tükröző megannyi hazai memoár- és naplóforrást – például Prónay, Kozma vagy Zadrevecz feljegyzéseit – nem érdemes részletesebben elemezni azok elfogultsága okán, elég annyit megjegyeznünk, hogy az ilyen-olyan okból sértett szerzők ostoba, manipulálható emberként írták le őt. Független forrásként tekinthetünk azonban a nyugati követek jelentéseire. Ezek első látszatra a szerény intellektuális képességek vádját támasztják alá. A brit Athelstan-Johnson arra jutott, miután beszélgetett Horthyval annak gödöllői birtokán, hogy a kormányzó „ügyetlen és buta", „ám úriember".[21] Ugyanebből az időszakból lehetne idézni az amerikai misszió jelentéseit, amelyekben Horthyt a vele tárgyaló diplomaták „szeretetre méltó", „tisztességes" emberként jellemezték, ám egyben „nagy képességekkel nem rendelkező", „eléggé stupid" politikusként is.[22]

A fenti források első ránézésre egy irányba mutatnak a Horthyról alkotott vélemények terén, ám a követek jelentéseiben ennél érdekesebb részletek is olvashatók. Egyes tárgyalópartnereivel képes volt elhitetni, hogy szocialista lapokat olvas, és hogy a szabad sajtó és a Nyugat nagy barátja.[23] Másokat meggyőzött arról, hogy nem antiszemita, és nem érdekli, ki zsidó származású.[24] Grant-Smith amerikai misszióvezető előtt Horthy ki is jelentette, hogy „itt nincs semmiféle »fehérterror«". Az amerikai diplomata válaszában elfogadta, hogy Horthy szerint tényleg nincsenek atrocitások.[25] Hans Cnobloch budapesti osztrák követ maga is elhitte 1922 eleji (!) jelentésében, hogy Horthy „becsületes", amikor azt mondja: semmi köze nem volt a nyugat-magyarországi felkeléshez. Cnobloch gyengekezű politikusként jellemezte a kormányzót, aki nem tudott fellépni a különítmények ellen.[26] Athelstan-Johnson feljegyezte, hogy Horthyval való beszélgetései során „nem tudtam nem megjegyezni, hogy a kormányzó milyen gyakran használja a »becsület« kifejezést. Magyarország aláírta a [trianoni] szerződést, úgyhogy *becsületbeli* kötelessége ratifikálni azt, de vajon az antant *becsületesen* bánik-e majd Magyarországgal? [...] Úgy éreztem, hogy nem lehet elé tenni a tényeket, mint üzleti javaslatokat, hanem olyan emberrel

beszélek, aki a dolgokat magasabb szintre helyezi, mint az a gyakorlati politikában lehetséges." A brit diplomata aggódva hagyta el Horthy társaságát: „Bármilyen erős úszó, kérdés: nem fogják-e aláhúzni a küzdelem hullámai, amelyek tartásának külsőleg törhetetlen falait verik?"[27] Cnobloch hasonlóan aggódó sorokat fogalmazott meg Horthy jövője kapcsán.

Összefoglalva: a kormányzó, aki másodlagos források szerint személyesen rendelte el a *Népszava* szerkesztőinek meggyilkolását,[28] és akinek 1921-es kegyelme okán szüntették meg a nyomozást a gyilkosság ügyében, aki privát levelezésében leírta, hogy antiszemita,[29] és aki személyesen vett részt a trianoni szerződést áthágó nyugat-magyarországi eseményekben, elhitette tárgyalópartnereivel, hogy semmi köze a fehérterrorhoz, szocialista lapokat olvas, nem antiszemita, és „becsületesen" betartja a békeszerződés feltételeit. Sőt, az általa átvert követek – profi diplomaták, akikkel idegen nyelven társalgott – még aggódtak is érte!

Ennek tudatában kezelendők Horthynak a királykérdésről és az államformáról megfogalmazott állításai is. Horthynak 1920-ban és 1921 elején számos olyan nyilvános megszólalása volt, amelyben egyértelműen Károlyt nevezte meg az ország törvényes királyaként. Ő „a legitim királyunk" – szólt például 1921 márciusi nyilatkozata.[30] A kezdetekben a Horthy iránti rajongás és a legitimista nézetek nem is zárták ki egymást. Slachta Margit és apácatársai legitimistaként is a legnagyobb lelkesedéssel varrták a nemzeti lobogókat és fűzték a virágokat Horthy budapesti bevonulására várva 1919 novemberében.[31] Ugyanakkor Horthy valószínűleg nem felejtette el: bevonulásakor egyesek olyan kiáltásokkal fogadták a főváros utcáin, hogy „éljen a király!"[32]

Zárt ajtók mögött azonban Horthy gyakran egészen másképp nyilatkozott. Amikor 1920 elején a brit követségen arról beszélt, hogy bár ő maga nem akar diktátor lenni, a Habsburg-restauráció fenyegető veszélye megkövetelné a diktatúrát, kiválóan játszott rá a brit diplomaták félelmeire a Habsburgok visszatérte kapcsán.

(Bár a brit külügy egyáltalán nem képviselt agresszív álláspontot, a diplomatákat természetesen az elutasító üzenetekre instruálták.) Korábban hasonlóan indokolta amerikai diplomaták számára írt memorandumában a diktatúra szükségességét, akkor azonban a kommunista veszélyt emelte ki.[33] A kettős kommunikáció természetesen itt is érvényesült. 1921 szeptemberében már úgy nyilatkozott egy amerikai magyar lapnak, hogy „liberális érzelmű vagyok, s tartom magam olyan demokratának, mint bárki, mert az én házam tájékáról sohasem engedtem el üres kézzel a szegény embert, és bizony nem kérdeztem, nem néztem, hogy milyen vallású".[34] Hogy privát nézetei megváltoztak volna a két dátum között, elvethetjük, hiszen 1922 januárjában már ismét arról beszélt Cnobloch osztrák követnek, hogy a demokrácia és a parlament csak akadályozzák az általa preferált felvilágosult abszolutizmust.[35] A kormányzó tehát a kommunista, illetve a Habsburg-hatalomátvétellel riogatott, magát az antant által befolyásolható tisztként és a stabilitás tényezőjeként állítva be, miközben nyilvános szavaiban demokratának tüntette fel magát.

A kormányzó legitimista tárgyalópartnerei előtt értelemszerűen nyilvános nyilatkozataihoz tartotta magát, amely – mint láttuk – élesen szemben állt a fent említett, valós álláspontal. Nem árt összehasonlítani az ellentmondásos forrásokat: Sigray előtt 1920 szeptemberében „elkötelezett legitimistának" nevezte magát,[36] alig két hónappal később pedig közölte a brit követség alkalmazottjával, hogy sosem támogatná a Habsburg-restaurációt.[37] Mind a két tárgyalópartnerét meggyőzte. Lehár 1920. november 1-jei naplóbejegyzése szerint Horthy közölte vele, hogy Károly *feloldotta őt* a neki tett katonai esküje alól.[38] Athelstan-Johnson hat nappal későbbi jelentése szerint Horthy azt mondta neki, hogy Károly *nem oldotta fel őt* az esküje alól.[39] Egyik tárgyalópartnere sem jegyzett fel kételyeket állításával kapcsolatban. Az – ekkor – helyettes brit követ szerint beszélgetésük során Horthy – szokásához híven – az asztalt csapkodva bizonygatta, hogy addig marad

a helyén, amíg nem jön valaki, aki meg tudja védeni az országot. És hogy ki képes erre? Önmagán kívül egyetlen ilyen embert sem ismert.[40] A fehérterrorral, királykérdéssel és revízióval kapcsolatos megannyi hazugság, megtévesztés és játszma között talán ez volt az egyetlen pont, amikor Horthy igazat mondott.

A kormányzó brutális, kíméletlen és a hatalomhoz a végsőkig ragaszkodó ember volt. A politika Machiavelli szerint nem más, mint a hatalom megszerzésének, megtartásának és sikeres gyakorlásának művészete. Ha Horthyt szembeállítjuk IV. Károllyal – aki morálisan már-már feddhetetlen ember, ám a fenti definíció szerint csapnivaló politikus volt –, nem meglepő, hogy kettejük konfliktusából a kormányzó került ki győztesen. Mindössze a szerencse és a – politikailag – remek tanácsadók eredménye, hogy Károlynak egyáltalán esélye nyílt a hatalom megszerzésére. A történészi irodalom jelentős része azt találgatja, mennyire volt szenilis, döntésképtelen ember Horthy 1944-ben, ám a fentiek tükrében nem képezheti vita tárgyát, hogy a húszas évek elején még szellemi képességeinek csúcsán álló, ravasz politikus volt. Sietve hozzá kell tenni: ez a megállapítás nem vizsgálja a morális és jogi kérdéseket, amelyekben természetesen súlyosan negatív ítélet kell, hogy szülessen tetteiről. A kormányzó emlékiratában utalt rá, hogy mindig is érdekelte a művészet – „a tengerész szeme nemcsak a távolság becslésére alkalmas"[41] –, és bár Horthy itt főleg a festészetre gondolt, bizonyos, hogy remek színészi tehetséggel is rendelkezett. Kettős játék volt ez a javából, és ekkoriban senki más sem játszott olyan ügyesen, mint Horthy Miklós.

A legitimista–szabad királyválasztó ellentét társadalmi bázisa nagy vonalakban a következőképp írható le: Nyugat-Magyarország és a Dunántúl legitimista, míg a főváros, a Duna–Tisza köze és Kelet-Magyarország szabad királyválasztó volt. Persze a legitimista táboron belül is egészen eltérő motivációkból voltak jelen egyesek. Gratz Gusztáv – korábban a polgári radikális *Huszadik Század* szerkesztőségében Jászi kollégája, később pénzügyminiszter, majd bécsi követ – demokratikus megfontolásokból volt a legitimista tábor tagja. Mint érvelt, a gondolat magyar ága teljesen ellentétes volt a tradicionalista francia legitimizmussal: míg a francia vonal „az Isten kegyelméből való királyság álláspontján állt", addig a magyar szerint a nemzet saját szabad akaratából kötelezte el magát a király mellett, így az uralkodó a szuverenitás alapján, nem pedig önnön jogából lett király.[42] Nagyon más szempontból volt a tábor híve a kitért zsidó jogtudós Reiner János, aki 1921-ben azt írta, hogy a legitimizmus kizárja a demokráciát, mert nem lehet az, hogy „nálunk a nép, a nemzet, mint egyetlen szuverén, szerződést kössön a királlyal".[43]

A katolikus klérus és a zsidóság általában legitimista álláspontot képviselt, ami nem kerülte el a szabad királyválasztók figyelmét. Az „ébredő" propaganda a legkevésbé sem titkolta, hogy a legitimistákat az „idegenvérű" arisztokrácia, a főpapság és a „milliárdos konstruktív zsidók" szövetségének tartotta. „A nagybirtok és a nagytőke fogott itt össze abból a célból, hogy IV. Károly volt királyt visszaállítsa királyi hatalmába" – szónokolt egy „ébredő".[44] Zsilinszky, bár tisztázta, hogy „szentség előttünk a Szent Korona", a legitimizmust elutasította, lapja pedig gyanakodva tekintett Vázsonyi legitimista mozgalomban betöltött szerepére, mondván: a zsidó támogatás nem jár ingyen, kell lennie valami „sötét összeesküvésnek" a háttérben.[45] A legitimista *Uj Nemzedék* és a szabad királyválasztó *Szózat* már 1920 decemberében összeveszett, mivel előbbi szerint a szabad királyválasztók voltak zsidók, míg utóbbi felemlegette, hogy a legitimisták soraiban ott van a zsidó Vázsonyi, a kitért zsidó Szterényi József báró, valamint Beniczky Ödön kitért zsidó neje, Blum Stefánia. A cionista *Zsidó Szemle* így gúnyolódott a két lap marakodásán: „Szóval a királykérdés még ki sem bontakozott a maga teljességében, s máris kisült: mindenki zsidó!"[46] Ezek a vádak széles körben terjedhettek, a brit követségen ugyanis még az a különös elképzelés is megfogant, hogy a legitimisták a „zsidó-szocialista osztályokkal" szövetkezve törnek Horthy ellen.[47]

Gyakori kritika volt a szabad királyválasztók részéről a legitimisták vélt osztrákbarátsága, és a vádakat nyilván nem ellensúlyozta, amikor gróf Mikes János szombathelyi püspök egy külföldi interjújában „kettős", osztrák–magyar lelkéről és a Monarchia visszaállításának reményéről beszélt 1920 tavaszán.[48] Igaz, egyes magyar legitimisták azon az álláspontón voltak, hogy Károly csak úgy foglalhatja el a magyar trónt, ha közben lemond az osztrákról.[49] Szemben a katolikus papsággal, a protestáns egyházak hívei és vezetői – általában, de nem mindig – szabad királyválasztók voltak. Raffay evangélikus püspök úgy fogalmazta meg véleményét, hogy „nemzeti királyt" akar, nem pedig „a négyszáz éves Habsburg zaklatás folytatását".[50] Cserébe katolikus részről a Habsburg-ellenességet fogalmazták meg kritikaként a protestánsokkal szemben: a protestáns „százesztendős cikornyákkal szidja Bécset és a Habsburgokat", „vitéz-kötéses, sujtásos kuruc-szólamokat ereget ki a csutorája mellől" – vélte a korábban már bemutatott Czapik Gyula.[51] A hazai katolikus egyház első számú főpapja, Csernoch János hercegprímás is bevallottan legitimista volt.[52]

1921 februárjában a legitimista Apponyi Albert úgy érvelt, hogy a vita tárgya „a jogfolytonosság vagy a forradalom", mivel „az élő és le nem mondott koronás király mellőzése forradalmi tény".[53] Erre válaszul Balla Aladár – volt újvidéki főispán, szabad királyválasztó kisgazdapárti képviselő, később az Országos Habsburg Ellenes Liga tagja – arról beszélt, hogy „az egész magyar nemzet nem azt kérdezi, hogy kinek van ún. joga a magyar trónhoz, hanem azt, hogy kinek a kiválasztása lenne a legszerencsésebb dolog az ország számára. A magyar nemzetnek ugyanis van kényszerítő oka arra a lépésre, hogy örökre szakítson a Habsburgokkal. [...] Jogi szőrszálhasogatásoknak ebben a kérdésben nincsen helye. A jog a nemzet akarata, a nemzet pedig nem akarja a Habsburgokat."[54]

Ám az, hogy a nemzet kit is akart, talán mégsem volt annyira egyértelmű. Bibó István egy helyütt azt írta, hogy a közjogi vita olyan volt, „mintha a holdban és a hold lakóinak mondották volna",[55] és ezt a narratívát vette át a múlt rendszer történetírása is, amelynek érdekében állt a királykérdést olyan, az uralkodó osztályokon belül folyó hatalmi vetélkedésként leírni, amelyet „a magyar nép [...] teljes közönnyel kísért".[56] Igazság szerint azonban a királykérdés a korabeli közélet legfontosabb kérdése volt, amely maga mögé utasította a „zsidókérdést", a szociális kérdést, de még a revízió ügyét is. Nem létezik Horthy-kor 1921 októbere nélkül: ha IV. Károly sikeresen tér vissza, Horthy és rendszere csak egyike lett volna a gyorsan forgó átmeneti évek múló epizódjainak, és napjaink iskolásai éppen olyan nehezen idéznék fel a nevét, mint Huszár Károlyét, Friedrich Istvánét vagy Habsburg József főhercegét.

A magyar lakosságot – ideértve a magyarság milliós vidéki tömegeit – napi szinten foglalkoztatta a közjogi kérdés. Mariano Fábregas y Sotelo spanyol konzul okkal írta Magyarországról szóló jelentésében, hogy „ez a nép teljesen monarchikus érzelmű",[57] ahogyan Athelstan-Johnson sem alaptalanul jegyezte meg a legitimizmus kapcsán, hogy „a magyaroknak különös, jogászkodó elméjük van".[58] A külföldi szemlélők megfigyeléseit alátámasztotta Bánffy is, aki szerint az összeomlást követő éveket „jogászkodó és patvarkodó szellem" kísérte.[59] A brit követség úgy vélte, hogy a lakosság „99 százaléka" királyt akar – még a szocialisták is –, ráadásul forrásaik szerint sokan egyenesen angol herceget akartak látni a magyar trónon.[60] Ugyanekkor a magyar belső elhárítás arra jutott, hogy Somogy vármegye kistelepülésein is élénk vita zajlik a lakosok között arról, hogy angol herceg vagy Horthy lépjen a magyar trónra.[61] Az angol herceg meghívásának ötlete olyannyira elterjedt volt, hogy a brit külügy még belső állásfoglalást is adott a követség számára az ügyben.[62] A kaposvári körletparancsnokság 1921. februári jelentése szerint „mindenki" a királyság pártján állt.[63] Hasonló jelentések érkeztek Tolna vármegyéből is, ahol a parasztságot – és a zsidóságot – királypártinak vélték.[64] Drozdy Győző, a korszak egyik fontos ellenzéki politikusa még azt is feljegyezte emlékiratában, hogy egyes „ébredők" az „indiai királyt"

akarták meghívni, mert annak „akkora gyémántjai vannak, mint a Koh-i-Noor".[65] A legitimista érzelmek központja kétségtelenül Nyugat-Magyarország volt. „A [nyugat-magyarországi] kocsmákban még csak nem is a felfordulás, hanem egyedül a király személyének kérdése [...] a fő beszédtéma, minden beszédtémák királya" – írta Komáromi János a nyugat-magyarországi felkelés során, érzékeltetve, hogy még a megélt háborús helyzetet is képes volt felülírni a közjogi vita.[66] Windischgrätz Lajos emlékirata szerint az első királypuccs során a Veszprém vármegyei Nagyvázsonyban a helyiek, miután megtudták, hogy a király embere, a vállukon vitték a kocsmába, és mindenki kezet akart rázni vele.[67] A második puccs során pedig a debreceni Ecsedi István a következőket írta a naplójába: „Az intelligencia és a zsidóság rögtön karlista lesz", a katolikus papok gomblyukukba K betűt tűzve járnak.[68] A király támogatása tehát még Kelet-Magyarországon is megfigyelhető volt. Persze nem minden katolikus püspök állt a legitimisták oldalán: Prohászka például a második királypuccsot követően azt jegyezte fel naplójába, hogy a király „[bár] inkább otthon maradt volna kápolnájában".[69] A források alapján a magyar lakosság mindenütt élénk érdeklődést tanúsított a királykérdés iránt. Azt, hogy a legitimista vagy a szabad királyválasztó tábornak volt-e többsége, nehéz lenne megállapítani – a kisgazda Nagyatádi Szabó István a brit követséggel való egyeztetése során utalt rá, hogy szavazóinak többsége véleménye szerint Károlyt támogatja –, ám annyi bizonyos, hogy a lakosság cseppet sem volt közömbös a kérdés iránt.

A tengerészeti hasonlatokat igencsak kedvelő Horthy a királykérdésről a következőket mondta 1920 decemberében: „Viharral küzdő hajó a mi országunk, és legénységének fegyelmét nem szabad jelszavakkal megbontatni."[70] Prónay egyik – a királypuccsok után született – beszédéből még az is kiolvasható, hogy az antiszemitizmus megannyi egyéb jellegzetessége mellett a királykérdésben megosztott közbeszédet tematizáló politikai termékként is működött: „Ne feszegessük a királykérdést. Csak egy kérdést

ismerünk: a zsidókérdést".[71] Zsilinszky hasonlóan azt bizonygatta, hogy „a kérdések kérdése még mindig a zsidókérdés", de ezt ő maga sem gondolhatta komolyan.[72]

Nem véletlen, hogy Teleki az 1921 elején felerősödő királyvitára annyit reagált, hogy az ügyet le kéne venni a napirendről, ám nem volt hajlandó deklarálni, hogy ő maga szabad királyválasztó lenne.[73] A királykérdés folyamatos válságot jelentett a kormány számára, 1920 december elején a kabinet le is mondott, ám végül két hét múlva ismét Teleki alakított kormányt. Teleki sportszerető, ám beteges, ráadásul sokat dohányzó férfi volt, és hajlamos volt olyan tevékenységeket végezni, amelyekre alkatilag nem volt képes. Maga szerint sem volt politikusnak való, állítólag miniszterelnöksége alatt rendszeresen Bethlent követelte maga helyett a kormányzónál.[74] Depresszióra való hajlamára már korai források is utalnak, érdekes módon 1926-ban a nemzetközi sajtó meg is írta – tévesen –, hogy öngyilkos lett.[75] Kevés dolog jellemezte jobban a politikust, mint hogy 1941-es öngyilkosságakor lemondási levelet is írt, ha esetleg nem járna sikerrel.[76] Horthy emlékiratában úgy vélte, hogy Teleki tragédiája, hogy „túl későn született".[77] Teleki köztes álláspontot próbált képviselni a királykérdésben. 1920 novemberében azt bizonygatta a brit követség alkalmazottjainak, hogy szerencsére több királyjelölt van, ezért a különböző táborok híveit tervezi kijátszani egymás ellen.[78]

1920–1921 fordulóján a budapesti járdákon gyakorta lehetett látni kettőskeresztes firkákat a következő felirattal: „Várjuk a királyt!" (Alkalmanként arra járók alá is firkantották, hogy „várja a halál".[79]) A korszak sajátos közjogi helyzetét remekül szemlélteti az a bírósági irat, amelynek nyomtatott fejlécén az szerepelt, hogy „Őfelsége, a király nevében!" – a fejléc első három szavát áthúzták, és odaírták, hogy „A magyar állam" nevében.[80] A királypuccsokig terjedő időszakban a legitimisták és a szabad királyválasztók konfliktusa fokozatosan élesedett. Ez több téren is megmutatkozott: a legitimista propaganda felerősödésében, a legitimisták kormány-

és kormányzókritikájában, illetve a legitimistákat a hatalom részéről érő vegzálásban. A helyzet odáig fajult, hogy Zala vármegye közgyűlése 1920 végén deklarálta: nem fogad el utasításokat a nemzetgyűléstől, Székesfehérvár főispánja pedig leváltási kísérletekor közölte, hogy őt a király nevezte ki, ezért a helyén marad.[81] Vas és Moson vármegye törvényhatósági bizottságai rendeletet hoztak 1919 decemberében és 1920 februárjában, hogy a királyságot restaurálni kell.[82] Dorog község képviselő-testülete hasonlóan azt felelte az esztergomi főispánnak, hogy „csak magyar királyságot, magyar szent koronát ismer", és „egyetlen miniszternek sem ismeri el a jogát", hogy községeket utasítsanak.[83]

A legitimista nézetek alkalmanként a kormány, sőt, akár még Horthy kritikájával is párosultak. A honvédség 1920 tavaszán legitimista röpcédulákat foglalt le, amelyek Horthyt „szerencsétlen" vezetőnek nevezték. A katonaság soraiban ekkor tiltották a legitimista – és általában: a nem nacionalista – propagandát, és egy ezzel kapcsolatos utasításhoz csatolt melléklet részletezte is a „felforgató jelképeket", amelyekre a szemfüles honvédoknak ügyelniük kellett: a kommunista, zsidó és szabadkőműves szimbólumok mellett a Szent Korona és a kettőskereszt is szerepelt köztük.[84] Legitimista képviselők már Beniczky Ödön volt belügyminiszter 1925-ös, Horthy fehérterrorban való szerepét leleplező akciója előtt is élesen kritizálták mind a kormányzói jogköröket, mind pedig a fehérterror jelenségét. Szilágyi Lajos – egyike a kevés protestáns legitimista közszereplőknek – 1921 májusában azt fájlalta, hogy a nemzetgyűlést kihagyták az első királypuccs rendezéséből, az év decemberében pedig Horthy hadúri jogait sokallotta. A mérsékelt legitimista Ereky Károly egyenesen „maffiának" nevezte a kurzust, majd arról beszélt, hogy Magyarországon „tömeggyilkosságok történnek".[85] Horthy a „kotnyeleskedő" legitimistákat – például ifjabb Andrássy Gyulát – Lehár szerint már 1920 őszén internáltatni akarta, Szilágyi képviselőt pedig „agyon akarta ütni".[86] A tiszti karban különösen sok volt a legitimista, és nemcsak a közös hadseregben töltött évek tapasztalatai miatt, hanem mert a legtöbb tiszt 1916-ban egységesen letette az esküt az akkor trónra lépő Károly királyra.

Athelstan-Johnson ugyan nem volt a legélesebb politikai látással rendelkező brit diplomata, ám 1920 novemberében lényegre törő megállapítást tett felettesei számára: „Senki se vádoljon meg azzal, hogy nem figyelmeztettem Őfelsége kormányát: egy szép reggel majd arra ébredhetnek, hogy egy karlista *»fait accompli«* történt az éjszaka során."[87] A helyzet éleződését mutatja, hogy 1921 januárjában a budapesti városparancsnokság listát készített a parlament legitimista képviselőiről.[88] Zadravecz naplójában megörökítette az állítólag a honvédség berkeiben terjedő frappáns mondást, miszerint azt, hogy mennyi karlista van a seregben, „akkor tudjuk meg igazán, ha a király őfelsége bevonul a várba".[89]

Károly király mélyen vallásos emberként szándékosan a húsvétot, a feltámadás ünnepét választotta első visszatérésének időpontjául. Horthy emlékirataiban részletesen felidézte ezt a napot: „Húsvét vasárnapja ragyogva köszöntött ránk. A fák virágzása bontogatta már a tavasz pompáját, és az újjáéledő természet felpezsdítő hangulatában egész Magyarország, város és falu együtt ünnepelte az Úr feltámadását. Szívében hála ébredt, mert a jelek arra vallottak, hogy a magyar nép számára is eljön a megújhodás."[90] A feltámadás helyett azonban 1921 húsvétja majdnem a bukást hozta el Horthy számára.

Nem teljességgel világos, hogy Károly milyen megfontolásból indult útnak első puccskísérlete során, ám Zita királyné később azt állította, hogy Aristide Briand francia miniszterelnök közvetítők útján komoly ígéreteket tett neki a *sikeres* puccs támogatására.[91] Ezt a szakirodalom megkérdőjelezi ugyan, de a szóbeli ígéretek már csak ilyenek: nincs nyomuk. Annyi azonban tény, hogy a berni francia követség még 1921 januárjában is fogadta Károly embereit, Praznovszky Iván párizsi magyar követ szerint pedig a francia kül-

ügyben erős lobbierőt képeztek azok a hangok, amelyek a Habsburg-restaurációban látták az Anschluss elkerülésének zálogát.[92] A szakirodalom szerint a brit és a francia diplomácia Habsburg-ellenessége mérsékelt volt, valószínűleg csak a szomszédos államok miatt foglaltak el tiltakozó pozíciót, és a legkevésbé sem tekintettek háborús okként a restaurációs kísérletekre. Bizonyos, hogy a brit kormány például előre értesült a puccskísérletről, mégsem tett semmit ellene.[93] A terv nem volt teljesen előzmény nélküli: az antantellenes I. Konstantin görög király 1920-ban népszavazás útján tért vissza a hatalomba, ami feldühítette ugyan az angol és a francia diplomáciát, ám végül elfogadták az eredményt.[94]

Károly 1921. március 24-én hagyta el a svájci Pranginst. Számos verzió maradt fenn arról, hogyan jutott el Svájcból Magyarországra: gróf Erdődy Tamás verziója szerint embercsempészek segítségével hegyi ösvényeken hagyta el az alpesi országot, majd Bécsbe utazott vonaton. Francia rendőrségi források szerint viszont Erdődy kíséretében ment Bázelbe, onnan hamis papírokkal, festett hajjal és bajusszal utazott Strasbourgig francia területen, majd átszállt a Párizs–Bécs–Konstantinápoly-expresszre.[95] (Valószínűleg ez utóbbi verzió és Erdődy társasága a pontos.) Bécsből már bizonyosan Erdődy társaságában érkezett Pinkafőre, majd Nagyszentmihályra, és onnan a már említett Schey Hermann fogatán Szombathelyre.

Szombathelyen első útja Mikes püspökhöz vezetett, illetve tárgyalt az éppen ott tartózkodó Vass József vallás- és közoktatásügyi miniszterrel, Lehár Antallal és Lingauer Albin legitimista lapszerkesztővel is. Bánffy meg volt róla győződve, hogy a legitimista politikusok mind tudtak Károly hazatérésének tervéről,[96] ám semmi nyoma annak, hogy egy egészen szűk körön kívül – a szombathelyi legitimistákat ide nem értve – bárki tudott volna szándékairól Magyarországon. Vass tudta, hogy Teleki a közeli Iváncon, Sigray birtokán tartózkodik, ezért érte küldetett: a miniszterelnök állítólag azt hitte, merénylet történt Horthy ellen, és ezért

rángatják oda késő éjjel. Bánffy emlékirata szerint – noha ő maga nem találkozott Károllyal – a király németül kérdezgette Telekit, Vasst és Mikes püspököt, hogy mivel nyerje meg Horthyt: tegye-e herceggé, vagy adja-e neki a Mária Terézia-rend nagykeresztjét.[97] Amennyiben ez igaz, úgy megdöbbentő naivitásról árulkodik a feltételezés, hogy egy olyan férfi, mint Horthy, feladta volna az ország legfontosabb pozícióját holmi nagykeresztért. A hatalom Károly számára veleszületett teher volt, amelyet keresztként viselt; Horthy számára erővel szerzett privilégium, amelyet nem tervezett kiadni a kezéből.

Teleki Vass kíséretében indult Budapestre, ám útközben – állításuk szerint – lerobbant az autójuk, így Károly hamarabb ért a Várba. A király és a kormányzó legutóbb akkor találkoztak, amikor Horthy két és fél évvel korábban felmentését kérte Károlytól az osztrák–magyar flottaparancsnoki tisztsége alól. Károly és Horthy tárgyalásáról több verzió maradt fenn olyan elbeszélőktől, akiknek Horthy személyesen számolt be az eseményekről: egyes változatokban a király és kormányzó megállapodott arról, hogy amennyiben az antant követeli, Károly távozik az országból; más elbeszélések szerint Károly valóban felajánlotta Horthynak a Mária Terézia-rend nagykeresztjét; bizonyos beszámolókban Horthy egyedül, másokban Khuen-Héderváry Sándor és Teleki társaságában beszélt a királlyal. Horthy azt állította emlékiratában, hogy Károly kinevezte őt Otranto és Szeged hercegévé, ám ezt nem fogadta el. Abban minden verzió megegyezik, hogy Horthy azzal fenyegetőzött: ha Károly visszatér, az országot megszállják a szomszédos államok. Emlékirata szerint azt is kijelentette, hogy ha helytartói feladatait elvégzettnek tekintené, átadná a helyét Károlynak.[98] Prónay naplójában azt az ironikus megjegyzést tette Horthy Károlynak tett ígéreteiről, hogy Othello „talán így magyarázhatta szerelmét Desdemonának".[99] Károly a Várból visszautazott Szombathelyre, és minden jel szerint nem tájékoztatta a kormányzót arról, hogy egyelőre nem tervezi elhagyni az országot.

A tárgyalások ekkor még tovább folytatódtak, ám ezeknek menetéről máig keveset tudunk. A király szombathelyi tartózkodása során megerősített őrizetet kapott, mert pletykák keringtek arról, hogy a kormány meg akarja gyilkoltatni.[100] (Erre semmilyen bizonyíték nem volt, ám mint látni fogjuk, a híresztelés a második puccs során is előkerült.) Beniczky Ödön állítása szerint Teleki Szombathelyről azt táviratozta Horthynak, hogy Károly elutasította Horthy ajánlatát, miszerint a trónért cserébe nevezze ki a kormányzót a hadsereg főparancsnokának.[101] Erről az ajánlatról vagy annak feltételeiről semmit sem tudunk, és kérdés, hogy egyáltalán valós-e ez az információ, amely Horthy sértett ellenfelétől származott. Amennyiben igaz – márpedig ez erősen kétséges –, az is csak Horthy már ismertetett politikai zsenijének bizonyítéka: támasztott egy nyilvánvalóan tarthatatlan feltételt – a hadsereg irányításának megtartását –, hogy aztán a király elutasító nyilatkozatát felhasználhassa. Mivel azonban ez utóbbira nem került sor, az egész irat tartalma vitatható, dacára annak, hogy a híresztelésnek a múlt rendszer történetírása teljes mértékben hitelt adott. Windischgrätz saját emlékiratában ezzel szemben azt állította, hogy Horthy akkor lett volna hajlandó átadni a hatalmat, ha Károly elfoglalja Bécset – ez azonban szintén kétséggel kezelendő.[102] A két, legitimista oldalról terjedő pletyka azt a célt szolgálhatta, hogy Horthyt ingadozó, ám döntését végül mégiscsak saját elgondolásaiból meghozó – azaz felségáruló –, nem pedig a külső nyomás alatt megtörő egyénként mutassák be.

De volt-e külső nyomás? A legnagyobb fenyegetést a környező államok jelentették, hiszen, mint azt Lehár találóan mondta Károlynak Szombathelyen, Magyarország a nagyantant egyik országával sem volt határos, így az ország általuk való megszállása nem volt reális forgatókönyv.[103] Károly arra számított, hogy a szomszédos államok passzívak maradnak, és ebben nem is tévedett.[104] Ferdinánd román király és felesége, Mária a Habsburg-restauráció híveiként voltak ismertek – amennyiben persze Károly lemond Erdély visszaszerzéséről.[105] Románia az első puccsra hivatalosan annyit reagált, hogy az esemény Románia érdekeivel ellentétes.[106] A szerb–horvát–szlovén kormány belső kommunikációjában a Habsburg-restaurációt a központi hatalmak restaurációjával és egy újabb világháború rémképével kötötte össze, ám érdemi lépést nem tettek.[107] Csehszlovákia azt javasolta Romániának és a Szerb–Horvát–Szlovén Királyságnak, hogy kezdjenek katonai erődemonstrációba, ha a magyar fél nem utasítja ki Károlyt, ám a javaslatban az is szerepelt, hogy ehhez engedélyt kell kérni az antanttól.[108] A román kormány és az olaszok egyáltalán nem hagyták jóvá a mozgósítási tervet, és azt végül át sem adták az antantnak.[109] Hans van Rosenberg bécsi német követ értesülése szerint a bécsi francia követ kijelentette svájci kollégája előtt, hogy a szomszédos államok fenyegetése nem több blöffnél, és biztosan tudta, hogy Magyarországot egyik szomszédja sem fogja megszállni – még akkor sem, ha Károly Budapesten marad.[110] Mindez egyébként a britek korábbi, puccs előtt elképzelt forgatókönyveinek megfelelően történt. A belgrádi brit követség szerint a szomszédos államok álláspontja már 1920 december végén is az volt, hogy tiltakoznának a Habsburg-restauráció esetén, de nem támadnák meg Magyarországot.[111]

Ami a nagyhatalmakat illeti, az Egyesült Államok az első királypuccsal kapcsolatban távolságtartó álláspontra helyezkedett.[112] A budapesti nagyantant külképviseletek március 28-án – Károly fővárosból való távozása után – értesültek a királylátogatásról. Horthyval végül csak Hohler találkozott, akitől a kormányzó menlevelet kért a király számára. Érdemes jelezni, hogy Károly ekkor még Magyarországon tartózkodott, és a tárgyalások még folytak közte és a kormány között, így elmondható, hogy Horthy valószínűleg nem akarhatott semmilyen eredményre jutni, ha a tárgyalások lezárásra előtt már a király eltávolításának részletein ügyködött. A nagyantanthatalmak egyébiránt nem jelezték, hogy közbeavatkoznának. Fouchet francia főmegbízott arról jelentett, hogy Horthy kért tőle egy nagyhatalmi állásfoglalást a restau-

ráció ellen, amelyet Andrássy és Bethlen aztán megmutathatnak Károlynak Szombathelyen. A francia kormány április 3-án követelte, hogy Károlyt távolítsák el az országból.[113] Bánffy emlékiratában rosszindulatúan megjegyezte, hogy szerinte Károly azért nem utazott el rögtön Szombathelyről, mert „félt attól a jelenettől, amit a felesége fog rendezni, ha így szégyenszemre hazatér. [...] Zita királyné, ha méregbe jött, olyan volt, mint egy sárkány."[114] Sokkal valószínűbb persze, hogy a király kételkedett az antantnyomás valósságában, és végül a francia állásfoglalás – de nem fenyegetés – hatására április 6-án visszatért Svájcba.

A puccs legnyilvánvalóbb hatása a Teleki-kormány bukása volt. Horthy szerint Teleki „korainak" tartotta a király visszatérését,[115] ez azonban nem bizonyult elég markáns állásfoglalásnak. Az első királypuccs alatti magatartásával Teleki magára haragította a szabad királyválasztó tábort, Gömbös több levélben próbálta a legitimizmus vádjával befeketíteni Telekit Bethlen előtt.[116] Lemondásakor Hohler úgy vélte, hogy „Teleki gróf addig táncolt a magyar politikai élet vékony kötelén, míg meg nem untatta közönségét", és hozzátette, hogy szerinte egész Európa tartozik neki azért, mert harcolt Károly király és a kommunisták ellen.[117] A puccs egyéb konklúziókat is tartogatott: többek között szikrát adott a kisantant megalakulásának, az 1920-as szerb–csehszlovák védelmi szerződést román–csehszlovák, majd román–szerb szerződés követte 1921 tavaszán–nyarán. Emellett belpolitikailag nyilvánvalóvá vált, hogy Horthy semmilyen körülmények között nem akarja átadni a hatalmat, és az antanthoz is előbb fordul segítségért saját hatalmának megtartása érdekében. A puccs eseményei azt is megmutatták, hogy a hatalom akár törvénytelenül is kész fellépni a legitimisták ellen, hiszen a Szombathelyre igyekvő Beniczky Ödönt és Szmrecsányi Györgyöt mentelmi joguk ellenére internálták. Windischgrätz szerint ugyanakkor a király az első puccsot követően úgy vélte, hogy egy apró klikktől eltekintve Magyarországon „mindenki" az ő oldalán van. Károly a híveinek megígérte:

„Most, hogy már egyszer visszatértem, másodszor, harmadszor, negyedszer, ötödször és tizedszer is visszatérek."[118]

A már korábban bemutatott Szabó József felkelővezér 1924-es levelében gonoszul szúrta oda a legitimistáknak, hogy „olyanforma [náluk] a hangulat, mint nehéz időkben a zsidók messiásvárása", „mindenki Ottó-messiástól [Habsburg Ottótól] várja a csudát",[119] ám ítélete igaz volt a korábbi évekre és IV. Károlyra is. Egy 1920-as legitimista pamflet egyenesen azzal biztatta követőit, hogy a király úgy fog visszatérni, mint az „éjjeli tolvaj".[120] (Szent Pál a thesszalonikaiakhoz írt első levelében jövendöli így a messiás eljövetelét). 1921 nyarán és kora őszén azonban a legitimisták feladták a messiásvárást, és úgy döntöttek, maguk hozzák el a remélt megváltást, és szerzik vissza a hatalmat a trónbitorlónak vélt Horthytól.

Az első puccsot követően Károly nagyobb titoktartás közepette és legitimista híveinek egy részét bevonva kezdte tervezni újabb visszatérését. Ennek ellenére természetesen a magyar kormányhoz is eljutottak a hírek a készülő eseményekről. Gömbös például nyugat-magyarországi ténykedése során nyíltan figyelmeztette Bethlent, hogy a legitimisták a fegyverek és erők nyugaton való összpontosítását puccsista tervekre használhatják fel.[121] A második puccs elsősorban valóban Lehár, Sigray és Ostenburg-Moravek fegyveres hatalmára épített. Nem minden legitimista volt ugyanakkor a puccsban részt vevő, kalandozó természetű politikus: Apponyit és Vázsonyit például egyik puccs szervezésébe és kivitelezésébe sem vonták be. A puccs időpontja tekintetében valószínűleg nem elhanyagolható szempont, hogy Horthy a velencei tárgyalások után állítólag fel akarta oszlatni az Ostenburg-Moravek-féle különítményt. (Ostenburg-Moravek legitimista nézetei ismertek voltak: egy szóbeszéd szerint korábban embereit Horthy Miklós helyett gúnyosan „Horváth" Miklósra eskette fel, máshol „Horovitznak" nevezte a kormányzót.[122]) A legitimista politikus, Rakovszky István naplójára hivatkozva Gratz Gusztáv is a puccs

kiváltó okai között jelölte meg a fenti híresztelést, és ezt Boroviczény Aladár, a király titkárának vallomása is alátámasztja.[123] Amennyire lehetséges, a feszültségek csak tovább nőttek az első puccsot követően. Ekkoriban érte atrocitás Lehárt, Beniczkyt, Rakovszkyt és Vázsonyit is.[124] Október 15-én – még a második királypuccs előtt – Héjjas szabad királyválasztó felkelői megtámadták a nyugat-magyarországi Fertőfehéregyházánál (Donnerskirchen) Friedrich királypárti embereit.[125]

A legitimista felkelők perirata szerint Lehár már július 5-én felkérte Alexay András pilótát, hogy vezesse IV. Károly gépét. A tervek szerint először Ercsiben, majd Szombathelyen akarták letenni a gépet, végül Dénesfa mellett döntöttek.[126] A királyi pár október 20-án érkezett Magyarországra repülőgépen. „Nagyon izgalmas volt" – emlékezett vissza az akkor két hónapos terhes Zita a repülőútra –, ám nagyon hideg is, ugyanis 3500 méter magasan repültek, nyári ruhában.[127] A király leszállását számos tényező zavarta: a landolás helyét Ostenburg-Moravek emberei jelezték volna tüzekkel, de a Fertő tónál sok pásztortűz égett, ráadásul nagy köd is volt. Végül a Dénesfán túli erdőnél szálltak le, sok helyi paraszt és lakos figyelmét felkeltve.[128] Gratz és Rakovszky október 20-án Sopronba sietett, és éjjel csatlakoztak a királyhoz, egyesülve Ostenburg-Moravekkel és embereivel, ideértve a nagymartoni és kismartoni legitimista felkelőket. Ekkor a kormány még semmit sem tudott az eseményekről, a puccsistáknak még legalább 32 órájuk volt arra, hogy a fővárosba érjenek és átvegyék a hatalmat.

Itt kezdődnek a második királypuccs máig megválaszolatlan kérdései: miért zajlott olyan lassan Károly király Budapestre érkezése? A kormányerők is megdöbbentek rajta, hogy a felkelők október 22-én délután 14 óra 50 perckor „még csak Komáromig jutottak, holott sehol vasúti akadályra nem bukkantak, sem ellenállásra nem találtak". Annyi bizonyos, hogy királyi pár az első soproni napját villásreggelizéssel és népviseletbe öltözött lányokkal való fotózkodással töltötte, és csak 21-én késő este indult el

Budapest felé. Ez még nem is lett volna katasztrófa a puccs szempontjából, hiszen 21-én Sigray elzárta a telefon- és távíróvonalakat Nyugat-Magyarországon. Bár érkeztek homályos hírek Budapestre a király visszatértéről, a kormány, amelyet 22-én hajnalban informáltak a puccsról, aznap reggelig nem ült össze megvitatni a kérdést, hiszen Bethlen nem is tartózkodott a fővárosban. A király 22-én reggelre kényelmesen befuthatott volna Budapestre csapataival, amelyek túlerőben voltak a budapesti helyőrséggel szemben. 22-én reggel 9 óra 30 perckor azonban még csak Győrbe érkezett meg, azaz kb. 80 kilométert 10 óra alatt sikerült megtennie. Bethlen ugyanennyi idő alatt – valójában másfél órával gyorsabban – megtette a Pécs–Budapest távolságot. A király ezt követően órákon át vesztegelt Győrben, felesketve a helyőrséget.[129]

A legkülönösebb dolog, hogy a megdöbbentő lassúságra a puccsisták és köreik még csak nem is reflektáltak emlékirataikban. Rendelkezünk visszaemlékezésekkel vagy feljegyzésekkel Gratztól, Lehártól, részben Rakovszkytól és ifj. Andrássy nejétől is, illetve interjúk készültek a királyi párral, nem is beszélve arról, hogy az összes fő puccsistát kihallgatták lázadási perükben. Egyedül Zita utalt interjújában arra, hogy a termények esedékes betakarítása miatt foglaltak voltak a vasúti sínek,[130] ez azonban nem lehetett igaz, hiszen Ostenburg-Moravek – oldalán Maderspachhal – előrement harcosaival vonaton, és 22-ére meg is szállták a Budapestre vezető útvonalat egészen Budaörsig. Nehéz elképzelni, hogy a királyi pár számára megoldhatatlan lett volna egy feladat, amelyet Ostenburg-Moravek sikerrel abszolvált. Bethlen maga is megállapította, hogy a király 9 óra 40 perckor indult el Győrből, így délutánra Budapestre kellett *volna* érnie.[131]

A kormányoldal számára azonban így is súlyos csapás volt, hogy a király mellett letette a hűségesküt a soproni, a komáromi, a győri és a szombathelyi helyőrség is. A felkelők a Nyugat-Magyarországról már ismert taktikával, a blöffel éltek: a szombathelyi helyőrséggel közölték, hogy a király már rég elfoglalta Budapes-

tet, Győrött pedig Maderspach kijelentette, hogy „mögötte 4-5000 katona van".[132] Egyes kormányhű helyőrségek erősítést kértek Budapesttől, mire sokatmondó választ kaptak: kérésük nem teljesíthető, mert „csapatok elegendő mennyiségben még Budapest védelmére sem álltak ezen időben rendelkezésre". Ezzel kapcsolatban komolyan beszéltek: a Vár védelmére a karhatalom alá helyezett budapesti rendőröket vezényelték ki[133] – a fővárosi rendőrök városvédelemre való kivezénylése legközelebb 1944-ben, a német megszállás alatt merült csak fel. Horthy Prónayt is Budapestre rendelte, ám a – talán a nyugat-magyarországi események miatt sértődött – különítményes vezető azt felelte, hogy bár a kormányhoz lojális, több nap, mire a fővárosba ér.[134] A király ezzel szemben kipróbált, komoly erőkkel közeledett – ha lassan is – a főváros felé, ahol még csak tervezgetni kezdték a védekezést. Ha Ostenburg-Moravek tovább nyomul a Várba, könnyen véget vethetett volna a Horthy-rendszernek, hiszen eredetileg megbeszélt feladata az volt, hogy Budapesten letartóztassa az „alkalmatlan egyéneket".[135]

A puccs első 24 órája után tehát – amint azt a kormányoldal is belátta – a puccsisták álltak nyerésre.[136] Újabb problémát okozott, hogy sokan nem vállalták a király elleni fellépést: a hadsereg ekkori főparancsnoka, Willerding Rezső báró gyalogsági tábornok nem akart harcolni, lemondott, helyére Nagy Pál került.[137] Mások, mint Kurtz Géza ezredes részegnek tettették magukat, hogy leváltsák őket.[138] Kormányoldalon további gondokat okozott, hogy a berendelt tartalékosok késlekedtek, egyes átadott parancsokat pedig – például a sínek felszedését – szabotálták. Máriássy László huszárszázados azt az utasítást kapta, hogy robbantsa fel a biatorbágyi vasúti hidat – amelyet szinte pontosan tíz évvel később Matuska Szilveszter meg is tett –, ő azonban megtagadta a parancsot.[139] Október 23-án reggelre a katonai helyzet olyan előnytelenné vált a szabad királyválasztók számára, hogy Hohler azt jelentette Londonba: a király be fog vonulni.[140] A budapesti első vegyesdandár, amelyet Károly esetleges kelenföldi megérkezéséhez vezényeltek

ki, arra kapott utasítást, hogy tisztelegjen a királynak, és szólítsa fel őt a távozásra. A parancs arra nem tért ki, hogy mit tegyenek, ha ezt visszautasítja.[141]

Bánffy emlékiratában okkal számolt be a kormánykörökben eluralkodó félelemről. Hohler felajánlotta neki, hogy a brit követségen kaphat védelmet, ha a legitimisták bántani akarnák, majd egyeztetésüket követően a biztonság kedvéért örökre elbúcsúzott tőle.[142] Milotay úgy emlékezett vissza, hogy aznap találkozott Tormayval: az írónő a Várból jött, ahol szerinte „szörnyű a pánik, nem tudják, mit kezdjenek".[143] A puccsal kapcsolatban számos komikus anekdota is elterjedt, bár nem teljesen világos, hogy ezeknek mennyi a valóságalapjuk. A várbeli Kapisztrán-templomban állítólag gyorsan bajuszt festettek az egyik freskón megjelenő Horthynak, hogy Károly királynak tűnjön.[144] Kánya Kálmán azt hitte, hogy le fogják tartóztatni a legitimisták, ezért összekészített bőrönddel és olvasnivalóval aludt.[145] Hohler távirata szerint felmerült Horthy evakuálása is, ám ezt végül a kormányzó nem akarta, inkább a fővárosban maradt.[146] A babonás Bánffy a sorsfordító 22-ei nap jelentős részét egy macska hajkurászásával töltötte: az állat valahogy beszabadult a rezidenciájára, és átszaladt előtte, de a külügyminiszter arra már nem emlékezett, hogy szürke volt-e, vagy fekete. A személyzet az ágy alatt is kereste, de nem akadtak a nyomára.[147] Ám minden babonássága ellenére ő és a magyar kormány nem a szerencséjében bízott, hanem – inkább az amerikai tradíciót, mintsem a Zrínyi Miklós óta a „jó szerencsében" bízó magyar hagyományokat követve – „megcsinálta a szerencséjét".

Bethlen csak 22-én reggel értesült az eseményekről, amikor kora reggel a Kelenföldi pályaudvarra érkezett Pécsről. A viszonylag frissen visszacsatolt városban pótválasztásokra készültek, és a miniszterelnököt korábbi legitimista szövetségesei – ekkor már ellenfelei – rávették, hogy mondjon egy beszédet, amely gesztusokat tesz a legitimistáknak. Mindez éppen a királypuccs napjára időzítve igen kellemetlenül érintette Bethlent; kevesen mondhat-

ták el magukról, hogy átverték Bethlen Istvánt, de ifj. Andrássy Gyula ezen kevesek közé tartozott. A miniszterelnök aznap délelőtt tájékoztatta a kormányt az eseményekről: „Az ország végtelen kárára ismét akadtak hitvány, lelkiismeretlen emberek, akik a királyt félrevezetve úgy állították be a helyzetet, hogy ez ma az alkalmas időpont arra, hogy a király Magyarországra jöjjön, és a kormányzást ismét átvegye." Mint kifejtette, a kormány álláspontja a királykérdésben nem változott. Közvetkező mondataiban már előre megfogalmazta a kormány narratíváját az eseményekről: a kistantant fegyveres bevonulásának veszélye fenyeget, az országot ki fogják rabolni, nagy lesz a nyomor tél előtt, és a megmaradt csonka hazát is feldarabolják.[148]

Bethlen utalt rá, hogy a budapesti körletparancsnokság vezetője, Sárkány Jenő tábornok utasítást kapott a védekezésre, illetve hogy megfigyelik a főváros legitimistáit és kommunistáit. Ez is a későbbi magyarázatba illeszkedett, hiszen a kormánypropaganda a puccsot nyíltan összekötötte a kommunista veszéllyel. Bethlen tisztában volt a politikai narratíva megalkotásának fontosságával: a kérdés nem csak az volt, hogy katonailag megtartják-e a hatalmukat, hanem az is, hogy a tömegek által támogatott király elűzését meg tudják-e majd magyarázni. Károlyt nem érhette vád, hiszen ez kontraproduktív lett volna, így szükség volt a külső nyomás történetére, ehhez pedig a kormány legmegbízhatóbb szövetségeseihez, a nagyhatalmak budapesti követeihez fordult.

Október 22-én Bánffy egyeztetésre hívta az antanthatalmak követeit. Hohler Bánffy emlékirata szerint beteg volt, egy hálókötösre húzott barna japán kimonóban jelent meg. A brit követ Londonba küldött távirata szerint a külügyminiszter ekkor az antant korábbi tiltakozásának megismétlését kérte, ami meg is történt.[149] Hegedűs Pál altábornagy, a soproni helyőrség parancsnoka 23-án tárgyalt Hohlerrel, aki szerinte „azonnali hadüzenettel" fenyegette meg a királyt – a kistantant részéről.[150] Hohler saját távirata szerint azonban nem adott semmiféle ultimátumot – nem

is fenyegethette volna háborúval Magyarországot mások nevében –, amiképpen a kisantant követei sem. A román király egyenesen személyes garanciát vállalt a bukaresti magyar követ előtt, hogy a kistantant nem fog fellépni Magyarország ellen. Egyedül a prágai magyar követségről jelentette Tahy László, hogy Beneš – ekkor már csehszlovák miniszterelnök – egy sikeres puccs esetén ultimátumot adna a magyar kormánynak, és katonai megszállással fenyegetőzik. Ezt később maga Beneš tagadta, és a magyar kormány által 1939-ben kiadott diplomáciai iratok válogatásában is cáfolták. Tahyt viszont 1924-ben ankarai követnek nevezték ki – kétségkívül hálából, amiért a kormánynak megfelelő hangnemű álinformációkat gyártott.[151] Horthy emlékirata szerint Beneš körtáviratot küldött a csehszlovák követségeknek, miszerint a második restaurációs kísérlet „casus belli" Magyarországgal szemben, ám ez az idézet csak Horthy emlékiratában szerepel, semmi nyoma annak, hogy valóban elhangzott volna.[152]

Annyi bizonyos, hogy amikor Hohler Horthyval beszélt, a kormányzó voltaképpen örömét fejezte ki, hogy az ügyet végre lezárhatja, és az antant segítségét kérte a királlyal való szembeszálláshoz. Mint kifejtette, ha nem ő – azaz Horthy – lenne hatalmon, akkor a bolsevizmus jönne. Egy brit távirat azonban még ennél is meszszebb ment, ebben ugyanis arra utaltak, hogy Bethlen 22-én este egyenesen fegyveres segítséget kért a király ellen. Hohler táviratai szerint Horthy és Bethlen már a budaörsi csata előtt ötleteket várt az antant részéről, hogy hová lehetne száműzni IV. Károlyt.[153] Mindez kevéssé támasztja alá Horthy emlékiratát, amelyben arról ír, hogy fájó szívvel adott parancsot az ellenállásra, és hogy a király iránti hűségből a lemondását fontolgatta.[154]

Horthy levelet is írt a királynak, amelyben kifejtette, hogy az áprilisi királypuccs óta a helyzet nem változott. Sorai, miszerint „ha Felséged fegyveres erővel bevonulna Budapestre, Magyarország örökre megszűnt létezni", a tények ismeretében egyenesen komikusak: még ha megszállják is, hogyan *szűnt volna meg*

az ország – ráadásul *örökre*? A levelet IV. Károly sosem vette át, és valószínűleg nem is tette rosszul: lényegi tartalomról nem maradt le, és az összezavaró üzenetet is elkerülte.[155] Bánffy emlékiratában még tovább ment: itt már arról írt, hogy Beneš Budapestből kis városi köztársaságot akart csinálni, és az ország maradékát szétosztotta volna szomszédjai között.[156] A kisantant közbeavatkozásának legendája olyan makacs volt, hogy még az egyébként mérsékelt legitimista Zadravecz is feljegyezte: Károly király majdnem olyanná vált, mint a bibliai Izrael királya, Zimri, aki a trónkövetelő Omri hadainak láttán magára gyújtotta a királyi palotát.[157] És bár Bethlenék október 23-án MTI-közlönyt adtak ki arról, hogy „a magyar kormány nem túlozza a veszedelmeket",[158] a fentiek tükrében egyértelmű, hogy a veszélyek sosem voltak valósak, ráadásul a mérsékelt felszólítások is csak a magyar kormány kérésére születtek meg.

Ostenburg-Moravek csapatai 23-án reggel 7-kor megszállták a budaörsi vasútállomást és Törökugratót, utóbbin bekerítve a kormánycsapatokat. A budaörsi csata néhány perccel nyolc előtt kezdődött, a király katonáival szemben felfegyverzett főiskolások és szabad királyválasztó aktivisták – a MOVE és az ÉME tagjai – álltak. Legitimista oldalon két zászlóalj és két üteg, kormánypárti oldalon néhány száz egyetemista és aktivista vehetett részt. A csatáról készült honvédelmi minisztériumi jelentés szerint Ostenburg-Moravek emberei erős tűzzel könnyen megfutamították a vasúti töltés felé szaladó egyetemistákat, a sebesülteket pedig brutálisan agyonverték. (Természetesen a kormányoldal sem bánta az erőszakot: amikor a – végül ellenállást nem tanúsító – tatai helyőrség távbeszélőn jelentette Budapestnek, hogy nem akarnak „vérontást" a legitimistákkal szemben, azt az utasítást kapták, hogy igenis „cselekedjenek".[159])

A kormánypárti erők visszavonulásra kényszerültek. Bánffy emlékiratában azt az információt jegyezte fel, hogy az elesettek többségét közelharcban ölték meg. A hivatalos adatok szerint 62

sebesülttel, illetve legitimista oldalon 5 fő, kormánypárti oldalon pedig 14 fő veszteséggel zárult a csata, noha az ellentmondásos számokra még visszatérünk. Ezt követően fegyverszüneti tárgyalások kezdődtek a legitimista oldal kezdeményezésére, miután Károly állítólag kijelentette: „Királyságom visszaszerzése nem ér meg egyetlen csepp ártatlanul kiontott magyar vért [sem]."[160] A tárgyalások Törökbálinttól északra zajlottak egy pusztán: kormányrészről Sárkány tábornok és Kánya Kálmán, legitimista részről pedig Gratz Gusztáv és Lehár Antal voltak jelen. A kormányoldal azonban teljesen elfogadhatatlan feltételeket támasztott (nincs amnesztia a vezetőknek, a király lemond és emigrál), és nem adott engedélyt arra, hogy várjanak Károly válaszára. A tárgyalások alatt a kormánypárti erők már megkezdték az előrenyomulást, mire a tapasztalt katonai vezetők – Lehár és Ostenburg-Moravek – azonnal menekülőre fogták a dolgot. A király vonata megkísérelt visszavonulni, ám Héjjas az embereivel – részben szabad királyválasztó nyugat-magyarországi felkelőivel – felszedte a síneket Komáromnál, így végül Tatára, Esterházy Ferenc kastélyába indultak.[161] Egy Ostenburg-Moravek-század – részben a volt felkelőkből – hátramaradt Sopron védelmére, ezt a királypuccs összeomlását követően, október 25-én Budaházy Miklós emberei fegyverezték le. A szabad királyválasztó felkelők egy része – a Ranzenberger-féle csendőr zászlóalj – majdnem ostrom alá is vette a királyhoz pártolt Szombathelyt, amelyet az ottani tüzérosztály és a kőszegi 5/III. zászlóalj védett. Végül inkább Budapest felmentésére vonultak, majd Körmenden értesülve a királypuccs végéről, hazatértek.[162]

Egy emigráns lap szerint a budaörsi csata után az ország „legkomolyabb órája következett", de ebben tévedett: az már akkor elmúlt, amikor Károly nyugat-magyarországi városokban vesztegelt ahelyett, hogy Budapestre sietett volna.[163] Kérdéses, hogy menynyire gondolhatta komolyan puccskísérletét Károly, amennyiben egyetlen csepp vér nélkül akarta végrehajtani azt; illetve miért nem sietett jobban, ha valóban arra törekedett, hogy minél kevesebb

áldozat legyen. Egy amerikai újságíró lehetőséget kapott, hogy interjút készítsen Károllyal a tatai Esterházy-kastélyban, ennek szövegét a bécsi emigráns sajtó szemlézte. E szerint „lehet, hogy a világ közvéleménye engem tesz felelőssé a polgárháborúért. Arra azonban, hogy népem útját állja bevonulásomnak, *nem voltam felkészülve.* Remélem, ma már mindenki tudja, hogy Budapestet nem akartam fegyverrel elfoglalni, hiszen ellenkezőleg, *parancsot* adtam csapataimnak – akik testőrség és nem hódító hadsereg gyanánt vonultak fel velem –, hogy *ne lőjenek.* Mikor Ostenburg ezredes azt jelentette, hogy ha előbbre akarunk jutni, küzdenünk kell, én azt a parancsot adtam, hogy *vonuljanak vissza.* Csak az elpusztult embereket és a sebesülteket sajnálom."[164] A kétbalkezes puccskísérlet miatt nem kevés sértettség maradt a legitimista hívekben. Milotay például utólag duzzogva írta: „azt, hogy [Károly] irtózik-e a vértől vagy sem, nem Budaörsnél, hanem Sopronban kellett volna eldöntenie".[165]

A kormány utasítására ifj. Andrássyt és Rakovszkyt, illetve később Gratzot is Budapestre vitték, a királyt pedig Tihanyba szállították. Erre a király csak annak fejében volt hajlandó, ha Ostenburg-Moravek-féle tisztek testőri társaságában hagyhatja el Tatát. Újsághírek szerint Károly attól félt, hogy az orosz cári család sorsára jut.[166] Mint azt említettük, mind az első, mind a második királypuccs során felmerült a pletyka, hogy a kormányerők meg akarják ölni a királyt. Zadravecz azt állította naplójában, hogy Kőváry Ottó főhadnagy volt megbízva a király megölésével, mások az egyébként legitimista Friedrich Istvánt nevezték meg kinevezett gyilkosként, ám erre semmilyen bizonyítékkal nem szolgáltak.[167] Prónay szintúgy meggyőződésesen állította naplójában, hogy létezett terv kormányoldalról a király meggyilkolására, Rácz Kálmán százados nevét is említve, ám ezt érdemi bizonyíték nem támasztja alá.[168] A fentiek minden bizonnyal csak legendák, hiszen a király testőrségét végül egyetemisták lefegyverezték Tatán, Károlynak mégsem esett bántódása Tihanyban.[169]

Károlynak felajánlották a trónról való lemondást is, erre azonban csak a nagy- és kisantant vonatkozó követelésének megtekintését követően lett volna hajlandó, amelyet Horthy és Bethlen – ilyen jegyzék hiányában – értelemszerűen megtagadtak.[170] Végül október 28-án a magyar kormány kérésére jegyzéket nyújtottak be az antanthatalmak képviselői, amelyben azt követelték, hogy Károlyt adják át a brit flottának, Budapesten pedig mondják ki a Habsburg-ház trónfosztását. Károly azonban ennek hatására sem mondott le. Végül a királyt november 1-jén Bajánál adták át a briteknek, igaz, előtte órákon át kerestek a környéken áldozópapot a király számára. (A történetet a katolikus hitéleti sajtó is megosztotta annak ürügyén, hogy bár a katolikus teológia szerint csak különleges helyzetben szabad szentmisén kívül áldozni, Károly ekkor „ellenségei kezében" volt, és sorsa „bizonytalanná" vált. Ravasz megoldás volt ez arra, hogy a lap ellenségnek nevezze a magyar kormányt, és kétségeket ébresszen Károly eljövendő sorsával kapcsolatban.[171]) A király úti célja a portugáliai Madeira szigete volt. Egy jelen lévő újságíró szerint Károlyt helyi parasztok virágokkal akarták búcsúztatni, de híveit nem engedték hozzá; egyikőjük, egy aggastyán juhász pedig azt hitte, hogy a hajón Ferenc József utazik. „Néhány kurta angol parancsszó hallatszott. A csendőr sisakjához emelte a kezét, a detektív levette keménykalapját, és az öreg juhász úgy rázta feje fölött összekulcsolt kezeit, mint az udvarias kínaiak szokták, így szinte egyedül kívánt jó utat a szerencsétlen uralkodónak."[172] Károly tihanyi fogságának emlékére 1928 nyarán kálváriát, 1931 nyarán pedig Golgota-szoborcsoportot szenteltek fel a bencés monostorban, mindkettő Siklódy Lőrinc alkotása.[173] Előbbit 1960-ban lebontották, ma restaurálva látható, utóbbi a sümegi temetőbe került.

A kormánypárti elesetteket október 29-én, szombaton temették el a Kerepesi úti temetőben, nagyszabású ceremónia keretében. A gyászszertartás a Nemzeti Múzeum előtt kezdődött: jelen volt

Bethlen és kormánya, Horthy és kísérete – Soós Károly altábornagy, Belitska Sándor honvédelmi miniszter, Nádosy Imre rendőrfőkapitány és József főherceg –, illetve a főváros képviseletében Sipőcz Jenő. A múzeum oszlopait fekete kárpit borította, középen egy nagy fehér kereszttel. Riporterek szerint csípős októberi szél süvített, teljes volt a némaság, csak a lovak patáinak kopogása és a tömeg halk mozgolódása volt hallható. A temetési menetet díszruhás lovas rendőrök nyitották meg, utánuk Sárkány tábornok vezetésével két huszárszázad, majd a gyalogezredek díszszázadai következtek. A szertartást katolikus részről az egyébként mérsékelt legitimista Zadravecz páter végezte. Jelenlétét később azzal magyarázta, hogy a kormány átverte: azt ígérte neki, hogy a legitimista halottak is dísztemetést kapnak, de végül azokat külön, csendben temették el. „Szomorú őszi lombos fák, színevesztett tájak. Néhány napja csak, [hogy] erre járt a koronás király, és trónját, koronáját, hazáját kereste – és népe, saját népe kényszerült neki ellent állni, reá fegyvert fogni, mert az ellenséges népek így kívánták. Útját magyar vér festette pirosra. Magyar kéz tette őt magát fogollyá. [...] Ilyen borzasztó napot még nem írt meg az ezeréves magyar história!" – írta naplójába.[174] Bejegyzéséből nem csak az esemény teológiai vonzata olvasható ki, amellyel Zadravecz tisztában volt, de a szabad királyválasztó narratíva széles körű terjedése is, hiszen a jó kapcsolatokkal rendelkező, informált páter is elhitte: Horthy a külföld nyomására állt ellen Károlynak.

A reformátusokat Pálfi Károly, az evangélikusokat Taubinger Rezső tábori lelkész búcsúztatta, az egyetlen zsidó halottat pedig Székely Ferenc pesti hitközségi elnök. A ravatalon Nagy János közvitéz, Ohaba Károly alhadnagy, Sipos Mihály százados, Kiss János önkéntes, Mátray Ferenc hadapródjelölt, Deák László, Vince Sándor és Molnár Gábor, a tudományegyetem zászlóaljának katonái, Klausz Imre, a 14. gyalogezred közvitéze, valamint egy ismeretlen katona feküdt. A szél szétfújta a tömjénfüstöt a hallgatóság sorai között; a papok mártírokról, vértanúkról, hősi halottakról és a haza megvédéséről beszéltek. Mivel szombat volt, a többi halottól eltérően Klauszt a nap végén nem temették el, csak beszédet tartottak koporsójánál: Székely a megértés virágainak nevezte a fiatal sírjára – a zsidó tradíciónak ellentmondóan – elhelyezett csokrokat. A szertartás végén tovább indult a tömeg a temetőbe, Horthy vezetésével. A temetést követően a kormányzó a felesége és a lánya kíséretében meglátogatta a budaörsi csata sebesültjeit a 17-es helyőrségi kórházban, a média pedig készségesen beszámolt az eseményről.[175]

Mint látható, kevesebb embert temettek el, mint az elesettek hivatalos száma, és ezt az ellentmondást nem is oldották fel. A ceremónia bizonyos vonásoktól eltekintve – így a legitimista halottak kihagyása – méltóságteljes és fennkölt volt. A kormány és képviselői nem gyalázkodtak és nem támadták Károlyt, hiszen kéznél voltak az alantas sajtótermékek és publicisták, akik ezt a munkát elvégezték helyettük. Budaváry László a lehető legegyszerűbb megközelítését adta az eseményeknek, amikor arról beszélt, hogy „nem hibáztatom annyira azokat, akik a koronás király vonatára adtak le lövéseket, mint azokat, akik a koronás királyt ebbe a szerencsétlen és félszeg helyzetbe hozták".[176] A narratíva készen állt; a király semmiért nem hibás, még kevésbé hibásak azok, akik elűzték; viszont el kellett űzni, mert különben jönnek a kommunisták és a csehek: a valódi bűnösök a legitimisták.

Mint láttuk, a kormánypropaganda lépten-nyomon arról beszélt, hogy a kisantant elfoglalta volna Magyarországot, ha nem űzik el Károly királyt. Ennél azonban még torzabb állítások is elterjedtek. A legendát, miszerint Károly cseh és osztrák csapatok oldalán érkezett Magyarországra, nagy sikerrel terjesztette a kormány. Apponyinak a detronizálási vitában is cáfolnia kellett a vádakat, amelyeket részben az MTI is terjesztett.[177] A kormányhű Kozma Miklós szoros ellenőrzése alatt álló távirati iroda október 22-én írta meg, hogy Károly „kíséretét alkotja" „két osztrák század", majd egy nappal később azt is hozzátette, hogy Károlyt „idegen

kalandorok" kísérik.[178] A parlamenti vita során bekiabáló ellenzéki képviselők „a Magyar Távirati Iroda hazugság[át]" kárhoztatták.[179] Igali Béla műegyetemi zászlóaljtag azt írta emlékiratában, hogy neki tényleg azt mondták: a csehek Esztergom felől megtámadták Magyarországot.[180] A dezinformálás olyan totális volt, hogy 1924-ben még bírósági ítélet is kimondta: bár Néveri László magánhivatalnok a puccs napjaiban valóban „rohadt cseh csirkefogónak" nevezte a királyt, mégsem ítélhető el királysértésért, ugyanis „a kérdéses időben IV. Károly fegyveres csapatokkal jött az országba, és ezek között valóban csehek és osztrákok is voltak".[181] A kormánypropaganda még azt is elterjesztette, hogy Horthy személyesen jelen volt a budaörsi csatatéren.[182]

A két vád, miszerint a kisantant hadat akart üzenni Magyarországnak Károly felelőtlen vállalkozása miatt, illetve hogy az uralkodó cseh és osztrák csapatokkal érkezett az országba, kizárták egymást, de ez nem zavarta a korabeli propagandát, amely remekül érzett rá, hogy az átlagos állampolgár nem keres logikai kapcsolatot a különböző állítások között. A legitimista politikusok egyszerre váltak a klérus és a zsidók támogatóivá, a nagytőkések egyeduralmának és a kommunista hatalomátvételnek az előmozdítóivá, egy esetleges csehszlovák megszállás kiprovokálóivá és a csehszlovák zsoldosok vezetőivé. Károly személyes integritását nem vitatták, maximum naivnak és alkalmatlannak írták le, olyan embernek, aki az országot akaratlanul is veszélybe sodorta. A harag a legnagyobb ellenzéki erő, a legitimisták ellen irányult: ők voltak azok, akik ilyen helyzetbe hozták a szegény királyt, a kormány pedig cselekedett a külföldi nyomás alatt.

Ez az olvasat természetesen a kormánypropagandán kívül is létezett. Az ekkorra már ellenzéki Szabó Dezső *Három mese, egy ember* című elbeszélésében örökítette meg a budaörsi csata történetét: ennél szentségtörőbb, cinikusabb és népiesebb feldolgozása valószínűleg sosem született az eseménynek. Szabó hőse Magyar Misi, akit társai – a többi Magyar Misi – ellen uszít gróf Addide

Zsolt (vélhetően Andrássy, aki a mesében szaracén–magyar keverék), Trajcigfricig Frigyes (minden bizonnyal Gratz) és Punkarek Janó (valószínűleg Rakovszky) néhány hazafias lózunggal („Oh, Kossuth apám! Hej, Rákóczi, Bercsényi! Eb ura fakó! Kárpátoktól az Adriáig!"). A puccs nem sikerül; Addide, Trajcigfricig és Punkarek hideg vacsorát eszik a harcmezőn, amelyet a lovagias győztes biztosít. Addide egyszer csak rálép az egyik Magyar Misi testére, amitől véres lesz a nadrágja, és a felhergelt gróf így szól: „A fene a marháját egye meg!"[183]

Szabó írásából jóformán egyedül az antiszemitizmus hiányzott, pedig a kormánypropaganda kíméletlenül kihasználta a zsidóság legitimista érzelmeit is a legitimisták diszkreditálásában. Prónay Lajtabánságában egyetlen számot élt meg az az államalakulattal azonos nevű „politikai és szépirodalmi lap", amely rögtön terjeszteni kezdte a szó legmodernebb értelmében vett álhírt: a szombathelyi zsidó hitközség egymillió koronát adott Mikes katolikus püspöknek a királypuccs finanszírozására.[184] A szabad királyválasztó lapok gyakran terjesztették azt az interpretációt, hogy „a zsidók hozták be" Károlyt,[185] más sajtótermékek pedig azt is képesek voltak megírni, hogy Gratz, Lehár és Ostenburg-Moravek is zsidók. „Minden zsidó karlista" – idézte a vádakat az elképedt zsidó sajtó.[186] Az *Egyenlőség*nek tisztáznia is kellett, hogy „tisztelettel figyelmébe ajánljuk azoknak, akik most a zsidókon akarnak boszszút állni, hogy őfelsége a király nem zsidó".[187] A fentiek tükrében egyedül az a csoda, hogy a szabad királyválasztó sajtó nem tért ki Andrássy és Rakovszky szabadkőműves múltjára.[188]

A zsidó közösség egy része igyekezett asszimilálódni az új helyzethez. Az *Egyenlőség* – amely a pesti izraelita hitközséghez kötődött, és ilyen értelemben korábban inkább a legitimista oldalhoz állt közel – habozás nélkül részletes portrécikket közölt a szabad királyválasztó oldalon elesett zsidó katonáról, a 21 éves Klausz Imréről. Nem különösebben meglepő módon Klausz zsidó származását a jobboldali lapok vagy elhallgatták, vagy arra jutottak,

hogy azért ment ki a harcmezőre, mert élvezte, hogy „magyar gyilkolja a magyart".[189] A Klausznak adott állami tisztelet természetesen kétszínű volt. Amikor – az egyébként legitimista – Sándor Pál képviselő a numerus clausus kapcsán megemlítette Klauszt a parlamentben, Budaváry László kinevette.[190] Az *Egyenlőség* helyezkedésében valóban volt valami ideges és kapkodó attitűd. 1921 áprilisában a lap még azt ünnepelte, hogy Károly a korábban már említett Schey Hermann zsidó birtokos lovaival ment gróf Erdődy udvarába. Az asszimiláns lap megindító történetet kanyarintott Schey világháborúban elesett fiáról és a legitimista zsidó hívével szombati gyertyát gyújtó Habsburg királyról. Végül a *Zsidó Szemle* – az *Egyenlőség* cionista riválisa – írta meg a kiábrándító tényeket: Schey fia mindössze nyolcéves, a király pedig sabbat beállta után volt nála, amikor vallásos zsidó már nem gyújt gyertyát, de maga Schey amúgy is két éve katolizált.[191] Peterdi Andor zsidó költő és újságíró – Várnai Zseni férje – okkal írta meg a cionista *Mult és Jövő*ben, hogy „a tizedik koporsó" – Klausz koporsója – „amely most a javunkra íródik, igen könnyen a rovásunkra íródhatott volna".[192] A legkonzekvensebb a *Zsidó Szemle* volt, amely a második királypuccs hírére nagybetűs felhívást közölt a címlapján: „Zsidó polgártársak! Semlegességeteket minden körülmények között őrizzétek meg! A királykérdésben a magyar nemzet dönt!"[193] Mindez nemcsak a cionista disszimiláció tömör megfogalmazása volt – hiszen a szóhasználat szerint a zsidók nem részei a magyar nemzetnek –, de a neológia korábbi legitimista állásfoglalásaival is szembement.

Természetesen nem minden zsidó közszereplő adta fel legitimizmusát. Sándor Pál az év decemberében is arról beszélt a parlamentben, hogy „hajlandók vagyunk mindenkor mártírhalált halni a hazáért és királyért [...] hiszen Habsburg kezéből kaptuk az emancipációt, a recepciót és mi, zsidók, nem árulhatjuk el a kritikus időkben azt, aki a magyar koronát viseli". Beszédében azonban még egy fontos részletre utalt: arra a dilemmára, hogy

a legitimista mozgalomban egyes zsidók aktív antiszemitákkal voltak kénytelenek együttműködni. „Keserves feladat volt a számunkra, hogy azokkal kellett mennünk ebben a kérdésben, akikről tudtuk, hogy a mi fő üldözőink, és akik a legerősebben állanak azon az álláspontón, hogy a zsidó – faj. [...] Ezzel az oldallal mentünk, ez a mi részünkről áldozat volt" – vallotta be Sándor, majd azzal vágta ki magát, hogy „az élet megköveteli az áldozatokat, és csak az a férfi, aki az áldozatokat mindenkor elbírja".[194]

A kérdés, hogy miképp működtek együtt zsidó legitimisták a fehérterror legsötétebb figuráival, nem csupán azért érdekes számunkra, mert a politika elvtelenségére vagy a magyar–zsidó történelem érdekes pillanatára mutat rá. Bár a szakirodalom több ponton megfogalmazza a tételt, miszerint a korai húszas évek fő politikai és társadalmi kérdése az antiszemitizmus volt, ez a nézet téves: a fő kérdés, mint azt a fejezet bevezetésében is említettük, a királykérdés volt. A királykérdés minden egyéb szempontot felülíró jellegét mutatja az is, hogy Horthy a brit követség egyik alkalmazottjának azt bizonygatta: azért fogja megállítani a fehérterrort, mert nem akarja, hogy a zsidók Károlyt támogassák.[195] (Természetesen ezen szavainak elhangzásakor, 1920 novemberében még bőven nem ért véget a fehérterror.)

A legitimista történetírás ugyanakkor kézenfekvőnek veszi, hogy Károly többek között a fehérterror megfékezésének céljával is érkezett.[196] Ez ugyan kényelmes olvasata az eseményeknek, ám nem kerülhető meg a kérdés: helyes-e azon történészi interpretáció, miszerint Károly sikeres visszatérésével egy toleránsabb, liberálisabb rendszer épülhetett volna ki Magyarországon? Fontos megállapítani, hogy bár Károly király a korszak értékei szerint erősen filoszemita volt,[197] közvetlen köreiben meggyőződéses antiszemiták, katonai erejében pedig a fehérterror véreskezű elkövetői is jelen voltak. Lingauer Albin például szélsőségesen antiszemita cikkeket írt ekkoriban.[198] Bár Ereky Károly legitimista képviselő egyes atrocitásokat nyilvánosan kritizált, a bottörvény-

nyel már nem volt problémája, hiszen annak egyik első követelője volt, 1922-ben pedig már a zsidóság legyilkolásával riogatta egykori legitimista társát, Sándor Pált.[199] Rakovszkynak antiszemita pedigréjét nem kellett bizonygatnia, a Katolikus Néppárt prominens tagjaként ugyanis a magyar zsidóság polgári egyenlőségének régi kritikusa volt.[200] A mérsékelt legitimista Haller testvéreket és Wolffot – akik a puccs alatt passzívak maradtak – itt már nem kell bemutatni. Ifj. Andrássy pedig 1921 nyarán arról értekezett, hogy „ennek a fajnak [a zsidóságnak] térfoglalását korlátozni kell és visszaszorítani".[201]

Lehár és Sigray esetében vissza kell nyúlni egészen a Friedrich-kormányig, amely – megelőzve Horthy későbbi rendelkezését (voltaképpen megerősítését) – 1919 augusztusában Lehárt tette meg a szombathelyi katonai körlet parancsnokának, Sigrayt pedig Nyugat-Magyarország kormánybiztosának, így mindketten felelősek voltak a területeken történt atrocitásokért. Márpedig a fehérterror súlyos eseményei köthetők a Dunántúlhoz. A szakirodalom szerint Szombathelyen több zsidót is megöltek Lehár csapatainak bevonulását követően, a gyilkosságokat öngyilkosságnak álcázva.[202] Pogrom volt Zalaegerszegen, és zalaszentgróti zsidók házait is feldúlták.[203] 1919 nyarán Zalaegerszegen olyan keresztényeket internáltak, akik az antiszemitizmust ellenző falragaszokat tettek fel.[204] A vasi Celldömölkön szeptemberben zsidókat vertek meg, és meggyalázták a Tórát.[205] A szintúgy vasi Szentgotthárdon 1920 nyarán fogdostak össze különítményesek zsidókat, a pesti izraelita jogsegélyirodának több ember eltűnéséről is beszámoltak.[206] Ám a dunántúli fehérterror legbarbárabb eseményei az 1919 szeptemberi pogromok voltak Tapolcán és a ma hozzá tartozó Diszelen.[207] Igaz, ehhez az esethez köthető a fehérterrorral szembeni legmarkánsabb hatósági fellépés is Delhányi Ernő hadnagy és emberei részéről, akik egyébként Lehártól kapták a parancsot a közbelépésre.[208]

Lehár és Sigray álláspontja nem tűnt egyértelműnek a kérdésben. Sigray kormánybiztos a belügy sürgetésére rendeletet adott ki a pogromok ellen, ám ez is felemásra sikeredett, hiszen nem tagadta a zsidóság „bűnösségét" a kommünben. Sigray láthatóan antiszemita volt, mindössze kevésbé, mint beosztottjai.[209] Lehártól fennmaradt egy levél, amelyben Sigray kérdésére elpanaszolja, hogy Prónay emberei a körletparancsnokság területén atrocitásokat követtek el az ő tudomása nélkül; állítása szerint a randalírozókkal szemben fellépett.[210] Nem tudunk azonban arról, hogy valóban felelősségre vonta volna randalírozó embereit. Lehár naplójában elítélően írt az atrocitásokról, azoktól elhatárolódott, és említést is tett róla, hogy Prónay egyik emberét letartóztatta, akit aztán felső nyomásra el kellett engednie. Bár Nyugat-Magyarország kapcsán elítélően utal rá, hogy Héjjas és Prónay embereit „ráeresztették" a területre, Ostenburg-Moravekről vagy embereinek tetteiről nem tesz említést.[211]

Semmivel sem rendelkezik tisztább lappal ezen a területen Ostenburg-Moravek Gyula sem. Mint az közismert, az 1920. februári Somogyi–Bacsó-gyilkosság elkövetői az ő különítményének tisztjei voltak.[212] Ugyanez a különítmény Cegléden több tucat ártatlan zsidót letartóztatott, Törtelen pedig zsidókat és kitért zsidókat vertek össze 1920 tavaszán.[213] Szintúgy 1920 márciusában Ostenburg-Moravek emberei lőtték le Budapesten Müller Ernő zsidó ékszerészt.[214] 1921-es kismartoni szerepéről pedig már korábban írtunk. Futólag lehet utalni rá, hogy a fehérterrorista Salm Hermann és a nyugat-magyarországi zsidó vagyon fosztogatásában sajtóhírek szerint részt vállaló gróf Erdődy szintúgy legitimisták voltak – utóbbi Károly király személyes barátja is. A király le sem tagadhatta volna kapcsolatát ezekkel az emberekkel, hiszen Erdődy oldalán érkezett az országba az első puccs során, a második alkalmával pedig tábornokká nevezte ki Lehárt, Ostenburg-Moraveket pedig ezredessé. Erős hittel kellett hinniük a neológ vezetőknek Károlyban, ha azt gondolták, hogy Ostenburg-Moravekkel demokráciát lehet építeni.

Igaz, nem mindenki osztotta a legitimista zsidók azon elképzelését, hogy a Habsburg-restauráció a liberalizmus visszatértét

hozná el. Ruppert Rezső és Rassay Károly – két antibolsevista, egyben a fehérterror ellen is felszólaló polgári politikus – felsorolta a parlamentben a Habsburg-ház magyarellenes bűneit, és kifejtették, hogy csak akkor lesz demokratikus fejlődés az országban, ha kimondják a Habsburg-ház trónfosztását.[215] Ruppert még annak a véleményének is hangot adott, hogy nem a trónfosztást erőlteti idegen hatalom az országra, hanem a Habsburgok uralmát erőltették évszázadokkal korábban a magyarságra.[216]

Felszólalásaik a detronizálási vitában hangzottak el, ahol utoljára csapott össze – kiegyenlítetlen feltételek mellett, borítékolható eredménnyel – a kontinuitáspárti legitimista és a detronizálni kívánó szabad királyválasztó álláspont. Itt érdemes utalni rá, hogy az 1920. évi I. törvénycikk a királykérdés rendezését egyértelműen a nemzetgyűlés jogkörébe helyezte, Horthy azonban hadparancsában arról írt, hogy „IV. Károly Őfelségének a hatalmat csak az ország megválasztott kormányzója adhatja át". A vezérkari főnökség pedig egy nappal korábban azt írta, hogy a kérdést „a kormányzó és kormány" intézi majd el. Horthy és a kormány tehát ebben az esetben olyan jogokat vindikáltak a maguk részére, amelyek törvényileg is a nemzetgyűlésnél voltak.[217] A nemzetgyűlés így csak utólag asszisztálhatott egy döntéshez, amelyet helyette hoztak meg.

Bethlen a vitában úgy indokolta a trónfosztást, hogy azt „beavatkozás" és „kényszer" szülte. Mint állította, a csehszlovák diplomácia Magyarország további lefegyverzését követelte, és arra is utalt homályosan, hogy a velencei tárgyalások eredményei is veszélyben forogtak.[218] Utóbbira egyébként sem a szakirodalom, sem az általunk ismert diplomáciai források nem utalnak – nem is tűnik reálisnak a gondolat, hiszen a nagyantant érdeke a nyugatmagyarországi ügy megnyugtató rendezése, nem pedig felszítása volt. Haller István már egyenesen a teljes bűntelenség állapotába helyezte a kormányt: „imperialista hatalmak" használtak „kényszert" a kérdés eldöntésére, a királyt sirató ország pedig „Krisztus

Pilátus előtt", „vérző testtel, töviskoronával".[219] A már bemutatott Kováts J. István képviselő ezzel szemben arról beszélt, hogy „megvalósul Kossuth Lajosnak, a nemzet atyjának álma". Szavait a jegyzőkönyvek szerint nagy taps fogadta.[220]

Apponyi érvelése szerint – amelynek alapjait már az év elején lefektette, és amelyet fentebb bemutattunk – az 1920. évi I. törvénycikk a szükségjog alapján álló kisegítő törvény volt, amely nem írhatta felül az ezeréves alkotmányos tradíciót.[221] Az ülésvezető elnök – Gaál Gaszton kisgazda képviselő – ezt nem értékelte: kioktatta Apponyit, hogy a hivatkozott törvénycikk szerint „jelenleg a magyar nemzetnek egyetlen alkotmányos és törvényes, hivatott képviselete van, s ez a magyar nemzetgyűlés". Percekkel később a kormánypárti Dömötör Mihály közbekiáltásban „labancnak" titulálta Apponyit, és „császári bolsevizmusnak" nevezte a törvény megkérdőjelezését.[222] (Bár Apponyi nem vett részt a puccsban, hírneve megtépázódott: alig negyed évvel később Gömbös egy előadásában kritizálta az öreg politikust, mire a hallgatóság egy része így biztatta: „Le Apponyival!".[223]) A nap hívószava a szuverenitás volt: míg Apponyi azzal érvelt, hogy a külföldi nyomás alatt – vagy arra hivatkozva – hozott törvény semmibe veszi a magyar szuverenitást, addig Kószó István szegedi kisgazda politikus a „magyar nemzet szuverenitásának kifejezőjét" a nemzetgyűlésben határozta meg.[224] A nemzetgyűlés november 6-án végül nagy többséggel elfogadta a Habsburg-ház trónfosztásáról szóló 1921. évi XLVII. törvényt.

A legnagyobb visszhangot kiváltó felszólalást azonban már a detronizációs vita után tartotta Kiss Menyhért költő és független képviselő, az ÉME II. kerületi elnöke, amikor a nemzetgyűlés a puccsban részt vevő képviselők mentelmi jogának felfüggesztéséről vitázott december közepén. Kiss amellett érvelt, hogy a detronizáció nem volt „forradalmi" tett, és abban bizonyosan igaza volt, hogy 1620, 1707 és 1849 után ez volt a Habsburgok negyedik trónfosztása Magyarországon, azaz tradícióba illeszkedett. Amit

nem tett hozzá, az az volt, hogy ez 1921-es trónfosztás a magyar *forradalmi* tradícióba illeszkedett. Beszédében éles támadást intézett a néhai Ferenc József ellen, kiváltva számos konzervatív képviselőtársának haragját. Mint fogalmazott, a volt császár, „mint beszédeiből megállapítható, sohasem emelkedett feljebb egy őrmester műveltségének színvonalán", és „összedrótozott" birodalma „méltón" bukott el a világháborúban.

Drámai beszéd volt ez, hiszen Ferenc József uralma alig öt éve ért véget, birodalmának pedig természetesen Magyarország is része volt. A bekiabálások olyan hangossá váltak, hogy az ülésvezető elnöknek rendre kellett intenie – Kisst. A politikus ezt követően tapintatosabban ugyan, ám teljességgel egyértelműen lefektette az új Magyarország szakítását a régivel, az új jobboldal diadalát a legitimisták felett: „Nem felejtjük el azt, ami 1918 óta történt, a két forradalmat. [...] [N]em lehet azt mondani, hogy vissza kell menni 1918 novemberig, s az, ami azóta történt, nem számít, s újból ott kell megkezdeni a magyar jogélet folytatását, ahol akkor abbamaradt. Nekünk tanulnuk kell, és annak, ami történt, a tanulságát le kell vonnunk."[225] Bár Kisstől az ÉME később elhatárolódott, Gömbös a MOVE elnökeként szintúgy arról beszélt, hogy a királypuccs az egész „rendszert" meg akarta buktatni, és hogy a legitimista és szabad királyválasztó tábor harcában „győzött [...] az erősebb".[226]

Az üzenet félreérthetetlen volt a szabad királyválasztó társadalmi szervezetek vezetőitől. Az ellenforradalmi kígyó ezzel saját farkába harapott: ha ugyanis az ellenforradalom célja a Károlyi-forradalom, illetve az azzal egybemosott kommün „visszacsinálása" volt, és a Károlyi-forradalom vetett véget a monarchiának Magyarországon, akkor miért nem restaurálta a monarchiát az ellenforradalom? Nemhogy nem restaurálta, hanem egyenesen detronizált: ilyen radikálisan forradalmi lépésre pedig Károlyi, de még Kun Béla sem ragadtatta magát. Jászi bécsi lapja okkal írta meg vezércikkében, hogy „az *igazi* felségsértők" Horthy és

Bethlen, nem pedig ők.[227] A Jásziékkal köszönőviszonyban sem lévő jogtudós Reiner János hasonlóan kíméletlen ítéletet mondott a *Magyar Kultúra* hasábjain, miszerint a nemzetgyűlés forradalmivá vált, mivel a detronizáció eszközéhez nyúlt.[228] Értelemszerűen hasonló véleményen volt Vázsonyi Vilmos is, aki az elesett szabad királyválasztók ravatalozására utalva azt írta: „Ezen a temetésen szállt sírba minden, amiben hittünk. A korona sárba tiporva, pöknek rája. Szépen vagyunk: megszületett az »intranzigens jobboldali Magyarország«, felségárulás, *forradalom* és testvérgyilkosság közepette."[229]

Egy dologban azonban tévedett: egy temetés még hátravolt. Bár a legitimisták nem tettek le a Habsburg-restauráció ötletéről, terveiket – amint az az ember terveivel oly gyakran megesik – egy járvány húzta keresztül: 1922. április 1-jén spanyolnáthában elhunyt Madeira szigetén IV. Károly. Halálos ágyán, lázas álmában több zavaros mondat hagyta el a száját, de állítólag arról is beszélt, hogy „megkoronázott király vagyok, azt letagadni nem lehet".[230] Halálát követően fia, az ekkor tízéves Ottó lett a legitimisták új reménye. Zadravecz naplójában úgy vélte, hogy a király halálakor „dévaj öröm" volt a budai Várban.[231] Ezt biztosan nem tudhatjuk, de gyászmisét igenis tartottak a királyért, amin a kormányzó is megjelent. Milotay szerint Horthy percekig állt lehajtott fejjel Károly rekviemjén, „mintha bocsánatot, engesztelést imádkozott volna". A gondolatot azonban elvetette a lapszerkesztő: „Az ilyesmit ő különben se nagyon ismerte. Más fából faragták. Nem tartozott az érzékenykedő emberek közé."[232] Horthy korábban előszeretettel utalt magára úgy, mint őfelsége leghűségesebb katonájára, „aki szakadatlanul hordja a császár kabátját".[233] A kabát – Horthy monarchiabeli tengerésztiszti uniformisa, zubbonya karján a rangját jelző két aranycsíkkal – végül 1922 után is rajta maradt, és nem bizonyult egyébnek, mint előadása egyik kellékének, illetve a tenger iránti szerelme bizonyítékának. A gyászmisén imádkozó – vagy imát színlelő – kormányzó még nem tudhatta, hogy életét közel

35 évvel később majd ugyanabban az országban, az Atlanti-óceán partján – repülőgépen alig egy órára IV. Károly utolsó lakhelyétől – fogja befejezni, emigrációban.

1921 végén azonban Horthy és Károly még nagyon is élt, és amíg a detronizált király berendezkedett portugáliai emigrációjában, a kormányzó és választott miniszterelnöke a politikai leszámolással foglalkozott. A megbukott második királypuccs remekül jött Horthynak és Bethlennek. Bár Benešre és a nagyhatalmakra hivatkoztak, a valódi veszélyt természetesen a belpolitikai ellenfél – a legitimisták és Károly – jelentette, akiket végre félretolhattak. Beneš ebben a kérdésben a falra festett politikai ördög, a belpolitikai felhatalmazáshoz szükséges, hatalom által megalkotott külső ellenfél tökéletes példája volt. A brit külügy összefoglalást készített az egyes országok állásfoglalásairól: ebben is csupán az szerepelt, hogy a csehszlovákok Magyarország lefegyverzését követelték.[234] Alban Young belgrádi brit követ 1922 decemberében határozottan arról írt, hogy a kisantant Károly király második visszatérésekor „arról panaszkodott, hogy nem tud közbelépni".[235] Ugyanezt jegyezte fel 1922 nyarán Aretas Akers-Douglas bécsi brit követ – majd a húszas évek végén budapesti követ –, hozzátéve, hogy a nagyantant nem is hagyta volna, hogy a szomszédok megszállják Magyarországot a második királypuccs során.[236] Akers-Douglas ezzel kapcsolatos megjegyzései azonban még ennél is érdekesebbek, ugyanis jelentésében fontos kérdéseket vizsgáló elemzésbe kezdett saját szakállára: „Kérdéses, hogy Magyarország egyáltalán »nemzetközi kötelezettség« alatt áll-e a Népszövetség [által használt] értelemben, hogy ne legyen Habsburg uralkodója." Az antant ugyan valóban figyelmeztette Magyarországot, hogy ne engedjenek Habsburgot a trónra, ám amennyiben ezt mégis megtennék az után, hogy a Népszövetség tagjaivá váltak – Magyarország 1922. augusztus 22-én kérte felvételét –, „nehéz lenne megmondani, milyen lépést tennénk". Mint a követ rámutatott, az utódállamok

nem szállhatnák meg Magyarországot, hiszen az is a Népszövetség tagja, és Habsburg királyt hívni a trónra nem hadüzenet. Ellenkezőleg: a Népszövetség arra is juthatna, hogy éppen az utódállamok az agresszorok. A jelentésre adott brit külügyi állásfoglalás, amelynek szerzője Cecil Hurst, a külügy jogi osztályának vezetője volt, egyértelművé tette, hogy ha Magyarország a detronizálási törvény ellenére egy Habsburgot hívna a trónra, Nagy-Britannia akkor is visszatartaná a szomszédokat Magyarország megszállásától. Hurst egyenesen kifejtette, hogy Nagy-Britannia akár örülhetne is, ha egyszer Ottónak felkínálnák a magyar trónt, mert a szigetország végre befejezhetné a kellemetlen és elhúzódó üggyel való foglalkozást.[237]

Eközben Magyarország rendezte viszonyát az antanttal. „Magyarország [...] az antant szeretett gyermekévé vált" – jelentette a budapesti osztrák követ a királypuccs után.[238] Hohler utólag a Károllyal szembeni fellépéséért szuperlatívuszokban méltatta Horthyt: a brit követ emlékiratából ugyan kihagyta a Magyarországra vonatkozó részeket, ám egy angol cikkben felidézte a Budapesten töltött öt évét, és itt Horthyról úgy írt, mint aki „erős jellemével, foltot nem ismerő becsületével és teljes megbízhatóságával" elkerülte a „helyrehozhatatlan katasztrófát".[239] Szavait szükséges szembeállítani a legitimista kritikával, amelyben Horthy éppen szószegőként és felségárulóként jelent meg.[240]

A második királypuccsot követően a hadseregnél is tisztogatásba kezdtek, a karlista tiszteket eltávolították. Hegedűs altábornagyot leváltották, és nyugdíjazták, Sigrayt szintúgy felmentették, és le is tartóztatták.[241] Prónayt az EX belső fóruma vizsgálta meg, és 1922-ben arra jutott, hogy kormányhű viselkedést tanúsított a puccs alatt.[242] Ám ha Prónay azt hitte, hogy visszanyeri a kormány kegyeit, tévedett: őt is félretolták, mint lényegében az összes különítményes vezetőt, akik véres és becstelen munkájukkal megszilárdították az ellenforradalmi rendszer hatalmát. Prónay utólag dühösen nyilatkozgatta, hogy ha ő nem dönt úgy, hogy nem

áll Károly mellé, akkor a budaörsi csata sem úgy történt volna, ahogy történt. (Sorai furcsák, hiszen a budaörsi csatát nélküle is a legitimisták nyerték meg, de az üzenet lényege, hogy ha ő is Ostenburg-Moravekkel tart, akkor Horthy megbukott volna.[243]) Rakovszkyt, Sigrayt, ifj. Andrássyt és Gratzot tíz héten át tartották fogva lázadás vádjával, rossz körülmények között, majd szabadlábra helyezték őket, de a vádat csak évek múltán, 1924 nyarán, Horthy engedélyével ejtették.[244] Gratzék védelmében a jogi tanácsokat egyébként Vázsonyi adta.[245] A közigazgatásban is történt pár csere: Zsembery István soproni főispán nem sokáig élvezhette újonnan megerősített pozícióját, 1922 márciusára át kellett adnia helyét Fertsák Jenőnek.[246] A döntések despotikusnak tűnhetnek ugyan, ám fontos látni, hogy a kormánypropaganda széles körben sikeresen festette le veszélyes vállalkozásnak a királypuccsokat, és így a következmények sem maradhattak el. Még az ekkor már nagybeteg Burián István, az Osztrák–Magyar Monarchia utolsó, szerepét érdemben ellátó közös külügyminisztere is kritikus megjegyzéseket tett naplójában a királypuccsra: „őrült vállalat [vállalkozás]" – írta –, Károly „nem tanult és nem fejlődött", „borzasztó, ha sikerült volna".[247] Mindez annak a jele, hogy egy konzervatív gondolkodású, pályájának csúcsát a Monarchia alatt megélő politikus is kritikusan viszonyulhatott a visszatérési kísérlethez.

A lakosság egyes rétegeiben persze más reakció született. Kozma Miklós információi szerint a második királypuccs letörése kimondottan rossz visszhangot keltett egyes nyugat-magyarországi települések népességének körében.[248] Amikor 1922 januárjában Klebelsberg a visszatért – avagy soha el nem szakított – Sopronban tartott ünnepi beszédet, a tömegből többen Károly királyt éltették.[249] Ez a katolikus egyházzal való viszony megromlását is jelezte: a püspöki kar 1921 novemberi tanácskozásán imát rendelt el a híveknek, amelyben szerepelt a sor, hogy „ellenségeink lettek úrra felettünk [...] királyunkat számkivetésbe hurcolták". „A mélységből kiáltunk hozzád, Urunk!" – idézte nyitó soraiban

az ima a 130. zsoltárt.[250] Slachta Margit, a legitimista apáca sosem bocsátotta meg Horthynak a király elűzését: szerinte Magyarország katasztrófája Budaörsön kezdődött.[251]

A király kultusza nem volt egykönnyen kigyomlálható. Püspökkari jóváhagyásra már 1922-ben imaképek jelentek meg Károly arcával. Csernoch János okkal írta Zita királynénak férje halálát követően, hogy „a hűséges magyar nép valódi érzelmei e nagy fájdalom napjaiban most szabadon megmutatkozhattak. Nincs oly király, hatalmának legnagyobb teljében és fényében, akitől ilyen őszinte szívvel és könnyel búcsúztak volna, mint a mi elűzött királyunktól, aki Szent István koronájának és a mi szegény hazánknak a vértanúja. Az ország minden templomában elvégezték a gyászszertartásokat, és a nép ezeken nagy fájdalommal vett részt."[252] Még ironikusabb a tény, hogy a királysértés a Horthy-korban is bűncselekmény maradt, és amíg a király ellen fegyveresen fellépőket nem érte retorzió, ha egy lelkes Habsburg-ellenes szerző – például a fajvédő Gálócsy Árpád – túl erős hangon kritizálta Károly királyt, könnyen bíróság előtt találta magát.[253] Évekkel a budaörsi csata után is tartottak rekviemet az elesett legitimista katonákért, a Ludovika Akadémia dísztermében pedig még 1931-ben is Károly életnagyságú portréja díszelgett. A katolikus egyház és az állam viszonya később enyhült ugyan, ám a királygyilkos jelzőt a rendszer sosem mosta le magáról. Olyan legitimisták, mint az amúgy református Milotay, még az emigrációban is felemlegették Budaörsöt.

Bethlen a legitimistákkal való szakítást követően belépett Nagyatádi Szabó Kisgazdapártjába, amelyet egy korrupciós ügy megszellőztetésével megtört, és maga alá gyűrt. Létrehozta az Egységes Pártot, amely az 1922. februári választási győzelmét követően a következő kilenc évre meghatározta az ország sorsát. A közéletet ekkor már a szociáldemokrácia is tarkította: naplója szerint Kozma Miklós a második királypuccs alatt megbeszélést folytatott a szakszerve-

zetekkel, és ígéreteket tett a változásokra, amennyiben a kérdésben semlegesek maradnak. A szociáldemokraták betartották az ígéretüket, és ezt Bethlen az 1921. decemberi Bethlen–Peyer-paktummal hálálta meg. Peyer Károly szociáldemokrata vezető elfogadta a párt mérsékelt szervezési és ellenzéki működését, cserébe a szociáldemokraták visszatérhettek a nyilvános politikai életbe, korlátozott gyülekezési jogot és parlamenti képviseletet kaptak, biztosítva a párt politikai létét a német megszállásig – és egyben megnyomorított tengődésre ítélve azt. Bár az ország közélete demokratikusnak tűnhetett, valójában egyre jobban elveszítette ilyesfajta jellegét. Bethlen rövidesen a volt szegedi tiszteket, a nyugat-magyarországi felkelés és a királypuccsok alatt oly fontosnak bizonyuló különítményeseket és a fajvédőket is félretolta, komoly elégedetlenséget keltve ezzel korábbi szövetségesei között.[254]

Bár Teleki állítása szerint örömmel adta át posztját Bethlennek, a kevéssé szociális irányú jobboldali politikával szemben bizonyosan volt benne sértettség, hiszen 1922 február legvégén felszólalt az Egyesült Keresztény Nemzeti Liga gyűlésén – olyan radikálisok, mint Gömbös, Wolff és Tormay oldalán – a „megalkuvást" szidva, mondván, hogy „ez utóbbi év alatt igen sokat hallottam beszélni [sic!]. Mi magyarok szeretjük a beszédet – l'art pour l'art. De hány van az elmondott beszédek között, amelyeket nem nyelt el új események érdekessége? Kevés."[255] Horthy voltaképpen már Teleki előtt is Bethlent akarta miniszterelnöknek, ám mivel Bethlen ekkor még nem tudta volna saját embereit miniszteri pozíciókhoz juttatni, nem fogadta el a javaslatot.[256]

Míg Teleki sosem tanulta a politikát, Bethlen ösztönös politikus volt, és akárcsak Bánffy, a ravasz erdélyi politizálás tradícióját hozta magával. 1918 novemberében kész volt elfogadni Jászi Oszkár Erdélyre vonatkozó kantonjavaslatát, akárcsak a kolozsvári szociáldemokrata vezetők. 1919 januárjában viszont már 10-12 ezer fős antant haderő Budapestre vonását kérte a britektől, mivel Károlyi „teljességgel bolsevik". Újabb két hónappal később a Vix-

jegyzék hallatán – amely többek között Debrecen kiürítését is kérte a Berinkey-kormánytól – már azzal fenyegetőzött, hogy „a bolsevikokkal kötnek szövetséget". Az év nyarán ellenben már arra tett javaslatot, hogy a székely hadosztályt tagolják be a csehszlovák hadseregbe – a bolsevikok ellen. Az ellenforradalom hajnalán még arról adott ki sajtónyilatkozatot, hogy az ellenforradalom célja a demokrácia, a sajtó- és a szólásszabadság visszaállítása,[257] 1921 februárjában azonban már nevét adta egy szélsőjobboldali társadalmi szervezetek által Horthy elé terjesztett memorandumhoz, amelyben azt követelte, hogy a sajtószabadság „ocsmány, fertőzött" templomát „alabárdosokkal vétessék körül".[258] Alig két hónappal később ismét a sajtószabadság mellett kardoskodott nyilvános beszédében. Október 21-én még feltételes legitimista beszédet tartott Pécsett, alig 24 óra múlva pedig már a király fegyveres előzését szervezte. „Ez az igazi Bethlen!" – vélte Andrássy Gyuláné Zichy Eleonóra naplójában. „Mindenkinek igazat adni, és a végén mindenkit becsapni." Bethlen nem titkolta, hogy „az, amit mondok és csinálok, a kül- és belpolitika szükségszerűségének függvénye. Az én politikámat a körülmények irányítják."[259] Érdekes adalék, hogy a bethleni Bethlen család – megkülönböztetve azt az iktári Bethlen-ágtól – címerállata a kígyó volt. Bánffy – aki egyébként rokoni kapcsolatban volt Bethlennel – egy nem túl hízelgő hasonlata szerint Bethlen gyík volt, aki nem dinoszaurusszá, hanem *homo sapiens*sé fejlődött, mégpedig 1921-ben.[260] Jellemző, hogy Bethlen egyik kedvenc könyve Machiavelli életrajza volt.

Vezetése alatt Magyarország belpolitikailag konszolidálódott, ám teljes tévedés lenne azt képzelni, hogy Bethlen ettől még ne lett volna antiszemita, vagy a fehérterrorban érintett politikus, vagy hogy mintaértékű konzervatív demokráciát rendezett volna be az országban. Vallás- és közoktatásügyi minisztere, Klebelsberg Kuno 1926-os levelében kifejtette Bethlennek, hogy a numerus clausust nem azért kell módosítani, „hogy a zsidó egyetemi hallgatók ezreit megint nyakára bocsássuk a nemzetnek, hanem

azért, hogy bizonyos racionális enyhítéssel az intézmény lényegét megmentsünk".[261] Mindez csak akkor meglepő, ha nem tudjuk, hogy Bethlen 1913-ban *A Cél* című radikális antiszemita folyóirat szerkesztőségi tagja volt, a zsidókat „fajnak" nevezte, és elfogadta, hogy van „zsidókérdés".[262] Ügyelt rá, hogy kormányainak sose legyen zsidó minisztere, és amikor idősebb fia, András zsidó nőt vett feleségül – Viola (Feigelstock) Magdát –, Bethlen helytelenítette a házasságot, és – minden bizonnyal a menyasszony zsidó származása miatt – nem is ment el az esküvőre.[263] A csendőrség és a szabadcsapatok Nyugat-Magyarországon való bevetésének ötletét ő maga adta elő a minisztertanácson.[264] Az előző fejezetben részletezett helyi atrocitásokkal Bethlen is tisztában volt,[265] így természetesen a fehérterror késői eseményeiért is első számú felelősnek mondható, ráadásul az internálótáborokat csak 1924-ben oszlatta fel, és korábban sem tett azok színvonalának javulásáért.[266]

A Bethlen-érát, akárcsak a korábbi ellenforradalmi kormányokat, a legsúlyosabb korrupció és despotikus államvezetés jellemezte. A miniszterelnök nemcsak a szociáldemokráciát gyűrte maga alá, de saját házi fasiszta pártot is kreált Országos Magyar Nemzeti Szociálista Párt néven. A pártban kormányalkalmazottak – például Bencs Zoltán, a miniszterelnökség szociálpolitikai osztályának vezetője – is részt vettek, finanszírozásáról a kormányfő személyesen gondoskodott.[267] A párt elnöke, Pleyer Lajos 1922-ben antiszemita nagygyűlést tartott, amelyről a fajvédő sajtó lelkesen számolt be.[268] Bethlen nem is titkolta antidemokratikus és elitista politikáját. Az 1921 nyarán felszökő inflációt 1922-ben az alsóbb osztályokon csattanó adóreformmal rendezte, kormányában az arisztokrácia részvételi aránya a korábbi ellenforradalmi kormányokban tapasztalt 9 százalékról 63 százalékra (!) nőtt, beszédeiben pedig nyíltan a történelmi elit és a középosztály vezető szerepét, illetve a „kisgazdatársadalom" „vezetésre és irányításra szoruló" jellegét hangsúlyozta.[269]

A választási terror, a megvásárolt vagy kontrollált ellenzéki sajtó és szakszervezetek, a kereskedelmi érdekeltségek baráti köröknek való kijátszása nemhogy csökkent volna, hanem csak fokozódott Bethlen alatt.[270] Az 1925-ös frankhamisítási perben, amely a magyar közélet és rendvédelem maffiaszerű működését demonstrálta, Bethlen személyes érintettségét kisebbségi bírósági vélemény is kimondta.[271] Ismert továbbá, hogy az 1928. januári szentgotthárdi fegyvercsempészési botrány előtt, 1927 áprilisában Bethlen személyesen kérte Mussolinitől fegyverek titkos behozatalát Magyarországra, éppen olyan körülmények között, ahogyan az a botrány során kiderült.[272] Kevés dolog szemlélteti jobban a kormány mindennapi életbe való autoriter beleszólását, mint hogy 1925-ben Bethlen személyesen vitte a minisztertanács elé Kiss Kálmán pestszentlőrinci lakos ügyét, aki előző év decemberében azt mondta egy Budapestre tartó vonaton, hogy „a jelenlegi kormányban csalók vannak, ha a szegény ember három krumplit lop, becsukják, de ha a miniszter lop, eltussolják". Bethlen a minisztertanács felhatalmazását kérte, hogy az ügyészség eljárhasson a kormányról a vonaton csúnyát mondó egyszerű magyar ember ellen.[273]

Mindez egyébként a legkevésbé sem lenne kiemelkedő vagy súlyosan negatív a korszak európai vagy világpolitikájában, viszont kellőképpen szemlélteti, hogy nem lehet a Bethlen-érát a korábbi kormányokhoz képest a jogrend, a liberalizmus és a demokrácia helyreállításaként elkönyvelni – ilyen hazai modell a korszakban nem valósult meg. A Bethlen-kormány egyszerűen más pontokra helyezte a hangsúlyt: a belpolitikai kiszámíthatóságot, a jó nyugati kapcsolatokat és a gazdasági növekedést helyezte szem elé, a többi szempontot pedig a célért feláldozhatónak, sőt feláldozandónak tekintette. A Horthy-rendszer megszilárdulása történetének egyik legfontosabb tanulsága, hogy az erőszaktól és antiszemitizmustól mentes konzervatív tradíció (vizionálják ezt akár Bethlen, akár feltételes módon Károly kapcsán) mítosznak bizonyult: a polgári jogegyenlőséget ekkoriban nem képviselte egyetlen olyan jobbol-

dali tényező sem, amely a hatalom közelébe került. Ennek belátása nem volt nehéz Bethlen kritikusai számára, hiszen rendszerében kevés pozitívumot véltek felfedezni, az elítélés tehát teljes lehetett. A belátás sokkal nehezebb azok számára, akik az angolszász történetírásban meghatározott értékek makulátlan „magyar hordozóit" keresnék, hiszen az ilyen kísérlet hívei ikon vagy felvállalható történelmi szereplő nélkül maradnak. Száz évvel az események után talán eljött az ideje annak, hogy az önálló értékkeresés talaján állva, a korszellem és a korabeli viszonyok szem előtt tartásával és az akkori szereplők saját szempontjainak figyelembevételével ítéljük meg közös, huszadik századi magyar történelmünket.

8. ZÁRSZÓ

Ez a könyv a Horthy-rendszer megszilárdulásának történetét tárgyalta a sorsfordító 1921-es év eseményeinek bemutatásával. Ami a frissen kialakult rendszernek az őszirózsás forradalommal és a Tanácsköztársasággal való viszonyát illeti, rámutattunk, hogy egyetlen huszadik századi magyar rendszer sem volt képes leváltani a teljes közigazgatást, így az emberanyag valamekkora átvétele ezúttal is szükségesnek mutatkozott. Ennek ellenére zajlottak tisztogatások többek között a tanárok és a fővárosi alkalmazottak soraiban, ennek története pedig tartogatott anomáliákat. A maradók vagy újonnan csatlakozók azonban nem mind voltak köpönyegforgatók: az új rendszer hangadói közül sokan valóban el akarták törölni a dualizmus liberális-kapitalista viszonyait.

A Horthy-rendszer kialakulását a kezdetektől fogva a nacionalista retorika fellángolása kísérte. Ez természetesen nem volt előzmény nélküli, de jelentősége megnőtt az új rendszerben. Ehhez szervesen kapcsolódott a nyugat-európai kultúra kritikája, amely sok esetben nem a kultúra nem ismeretéből adódott, Nyugaton élt írók is részt vettek benne, emellett erőre kaptak a vulgárturanizmus hívei is. A nacionalista retorika fontos része volt az antiszemitizmus, amelynek új elemeként már nyíltan sem követelték meg az asszimilációt a zsidóságtól, inkább a disszimilációra biz-

tattak. Ezek a viták kihatottak az irodalmi életre is, elsősorban Ady Endre megítélése kapcsán.

A Horthy-kor kezdeti éveit keresztény belső feszültségek jellemezték. Az ellentétek elsősorban a két nagy protestáns egyház és a római katolikus egyház között feszültek, de alkalmanként saját berkeikben is fellángoltak a viták. Mint megállapítottuk, fontos téma volt a kitért zsidóság kérdése. Bangha Béla jezsuita páter, bár ő maga megrögzött antiszemita volt, megpróbált leszámolni a fajelmélettel a katolikus sajtóban. Az evangélikus egyház a rendszer kezdeti éveiben közelebb került a hatalomhoz, amiben nagy szerepe volt Raffay Sándor püspök együttműködő magatartásának. A legnagyobb viták Baltazár Dezső tiszántúli református püspök kapcsán robbantak ki, illetve ehhez köthető a korszak legdurvább protestánsellenes atrocitása, az 1921. január 22-i debreceni templomgyalázás is. A rendszer már korán hangoztatott keresztényi öndefiníciójának kapcsán kitértünk a prostitúció és az egykézés elleni fellépés kérdéseire is.

Az elmúlt rendszer történetírásának állításával ellentétben a Horthy-rendszert aktív társadalompolitika jellemezte. Az itt tárgyalt intézkedések részben az első Teleki-kormányhoz, részben a Bethlen-kormányzat első időszakához kötődnek. A szociális gondolkodás megnyilvánult a társadalmi egyenlőtlenségek azonosításában, a kapitalizmus jobboldali kritikájában, a szocialista öndefiníció felvállalásában, valamint aktív társadalompolitikai lépésekben is. Ugyanakkor fontos tisztázni, hogy ezek jelentős részben antiszemita indíttatású vagy gyakorlatú intézkedések voltak. Fő kedvezményezettjeik a hadirokkantak, kisebb részben pedig a menekültek voltak. A rendszer korán megmutatkozó korrupcióját a jobboldalról is erős kritika érte.

Az erőszak és a revízió kérdéseit elsősorban Pécs, Baja és a köztük lévő területek visszatérése, illetve a nyugat-magyarországi felkelés kapcsán tekintettük át. Az erőszak különböző elkövetőit, célpontjait és formáit vizsgálva megállapítottuk, hogy Baranyában

a szerb fél durva incidenseket követett el a helyi magyar lakosság ellen, ám a helyi szlávokat is érték atrocitások a magyar bevonulás után. Nyugat-Magyarországon szintúgy követtek el atrocitásokat az osztrák csendőri erők, ugyanakkor civilek elleni gyilkosságok csupán a magyar felkelőkhöz köthetők. Az elkövetők és áldozatok pontos azonosítását végig nehezítették a hiányos források és a sokszor téves híreket közlő sajtó. Az esetek mindenesetre bemutatják, hogy a fehérterrornak olykor nem csak antiszemita, de más politikai alapja is lehetett, például szláv- és németellenesség.

A revíziós sikerekben annak is része volt, hogy a nyugati erők részéről Magyarországgal szemben nem csupán antipátia mutatkozott meg. Mint megállapítottuk, Nagy-Britannia diplomáciai és katonai képviselői ekkor főként a magyar oldal érveit preferálták szinte minden kérdésben. A nyugat-magyarországi felkelők érdemei Sopron megtartásában elvitathatatlanok, de a Lajtabánság szerepe a korábban feltételezettnél jóval kisebb volt. Végül 1921 nyara és tele között alakultak ki azok a határok – kisebb eltérésektől eltekintve –, amelyekkel Magyarország ma is rendelkezik, hiszen a harmincas-negyvenes évek revíziós sikereit a nagyhatalmak már nem fogadták el a második világháború után.

A korszak fő belpolitikai konfliktusa egyértelműen a királykérdés volt. Mint rámutattunk, ez a kérdés maga mögé utasított minden egyéb problémát, ideértve a „zsidókérdést", a szociális kérdést és a revízió ügyét is. Nem létezik Horthy-kor 1921 októbere nélkül: ha IV. Károly sikeresen tér vissza, Horthy és rendszere csak egyike lett volna a gyorsan forgó átmeneti évek múló epizódjainak. Horthy és köre a második királypuccsot valódi krízishelyzetként élte meg, és a csapatmozgások tüzetes vizsgálata alapján erre jó okuk is volt. A megvizsgált diplomáciai iratok nem zárják ki egyértelműen annak a lehetőségét sem, hogy a Nyugat elfogadott volna egy kész helyzetet a Habsburg-restauráció terén. Horthy helyzetkezelésében ekkor komoly politikai tehetség mutatkozott meg, amely természetesen nem menti fel őt a morális értelemben

elítélendő lépései alól. A könyv egyik legfontosabb konklúziója, hogy bár az ismertnél komolyabb különbségek voltak Teleki Pál és Bethlen István politikájában, az 1921-ben kezdődő Bethlen-éra is erősen érintett volt a fehérterrorban és az antiszemita társadalompolitikában, így ma is kudarcra vannak ítélve azok a kísérletek, amelyek az angolszász értékek alapján álló „tiszta jobboldali tradíciót" keresik a korszak magyar jobboldali gondolkodásában.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Levéltárak, irattárak és hagyatékok

Budapest Főváros Levéltára (BFL)
Central Zionist Archives, Jeruzsálem (CZA)
Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára (RL)
ELTE Levéltár (ELTEL)
Esztergomi Prímási Levéltár (EPL)
Evangélikus Országos Levéltár (EOL)
Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Budapest Gyűjtemény (FSZEK BGy)
Hadtörténelmi Levéltár (HL)
Ifj. Ugron Gábor hagyatéka (UGH)
Imperial War Museum, London (IWM)
Jézus Társasága Magyarországi Rendtartomány Levéltára (JTMRL)
Joint Distribution Committee Archives, New York (JDCA)
Kádár Lehel hagyatéka (KLH)
Lendvai István hagyatéka (LIH)
London Metropolitan Archives, London (LMA)
Magyar Ferences Levéltár (MFL)
Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltára, Pécs, Rét utcai részleg (MNL BML)
Magyar Nemzeti Levéltár Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára (MNL GyMSM SL)
Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)
Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye (MTAKK)
Magyar Zsidó Levéltár (MZSL)
National Archives, Kew (NA)
Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár, Levelestár (OSZKKL)
Petőfi Irodalomi Múzeum (PIM)
Politikatörténeti Intézet Levéltára (PIL)
Szociális Missziótársulat Irattára (SZMI)
Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára, Debrecen (TtREL)
University College London, School of Slavonic and East European Studies Library, London (UCL S SEES L)
Wiener Library, London (WL)
Yivo Archives, New York (YA)

Forráskiadványok

A budapesti német főkonzulátus jelenti... Az 1918–1919-es forradalmak és az ellenforradalom német diplomáciai iratok tükrében. Szerkesztette Tokody Gyula. Budapest, Kossuth, 1989.

A Horthy-korszak rövid önéletrajza. Szerkesztette Ligeti Vilma. Budapest, Művelt Nép, 1953.

A munkásság és parasztság élete és mozgalmai Szabolcs-Szatmár megyében 1919–1944. Források és dokumentumok. Szerkesztette Gyarmathy Zsigmond. Nyíregyháza, Megyei Pártbizottság, 1982.

A vádlott: Babits Mihály. Dokumentumok 1915–1920. Szerkesztette Téglás János. Budapest, Universitas, 1996.

Az ellenforradalmi rendszer baloldali sajtójáról, 1919–1932. Szöveggyűjtemény. Összeállította Márkus László és Vásárhelyi Miklós. Budapest, MÚOSZ, 1975.

Babits Mihály levelezése, 1919–1921. Sajtó alá rendezte Majoros Gyöngyi és Tompa Zsófia. Budapest, Argumentum, 2012.

Dokumentumok a magyar forradalmi munkásmozgalom történetéből, 1919–1929. Szerkesztette Imre Mátyásné. Budapest, Kossuth, 1964.

Feljegyzések és levelek a Nyugatról. Szerkesztette Vezér Erzsébet. Budapest, Akadémiai, 1975.

Francia diplomáciai iratok a Kárpát-medence történetéről. „Trianon", 1920–1921. Összeállította és sajtó alá rendezte Ádám Magda és Ormos Mária. Budapest, Akadémiai, 2005, 264.

Iratok az ellenforradalom történetéhez 1919–1945. I. kötet: Az ellenforradalom hatalomrajutása és rémuralma Magyarországon. [IAET I.] Szerkesztette Nemes Dezső. Budapest, Szikra, 1956.

Iratok az ellenforradalom történetéhez 1919–1945. II. kötet: A fasiszta rendszer kiépítése és a népnyomor Magyarországon 1921–1924. [IAET II.] Szerkesztette Nemes Dezső. Budapest, Szikra, 1956.

Iratok az ellenforradalom történetéhez 1919–1945. III kötet: Az ellenforradalmi rendszer gazdasági helyzete és politikája Magyarországon 1924–1926. [IAET III.] Szerkesztette Nemes Dezső és Karsai Elek. Budapest, Kossuth, 1959.

Iratok az ellenforradalom történetéhez 1919–1945. IV. kötet: A magyar ellenforradalmi rendszer külpolitikája, 1927. január 11.–1931. augusztus 24. [IAET IV.] Szerkesztette Karsai Elek. Budapest, Kossuth, 1967.

Iratok az ellenforradalom történetéhez 1919–1945. V. kötet: A magyar ellenforradalmi rendszer belpolitikája és gazdasági helyzete 1927. január–1931. augusztus 24. [IAET V.] Szerkesztette Karsai Elek. Budapest, Kossuth, 1976.

Neveléspolitikai dokumentumok az ellenforradalmi rendszer időszakából, 1919–1931. Szerkesztette Simon Gyula. Budapest, Tankönyvkiadó, 1959.

Régi jó világ. A Horthy-korszak nagy panamáiból. Szerkesztette Horváth József [et al.]. Budapest, Kossuth, 1959.

Válogatott bibliográfia

IV. Károly visszatérési kísérletei. Budapest, Magyar Királyi Minisztérium, é. n. [1921].

A határban a Halál kaszál... Fejezetek Prónay Pál feljegyzéseiből. Szerkesztette Szabó Ágnes és Pamlényi Ervin. Budapest, Kossuth, 1963.

Ablonczy Balázs: *Teleki Pál. Egy politikai életrajz vázlata.* Budapest, Elektra, 2000.

Ablonczy Balázs: *Teleki Pál.* Budapest, Osiris, 2005.

Ablonczy Balázs: *Keletre, magyar! A magyar turanizmus története.* Budapest, Jaffa, 2016.

Ablonczy Balázs: *Az ismeretlen Trianon. Az összeomlás és a békeszerződés történetei, 1918–1921.* Budapest, Jaffa, 2020.

Ádám Magda: *A kisantant, 1920–1938.* Budapest, Kossuth, 1981.

Ady Lajos: *Ady Endre.* Budapest, Amicus, 1923.

Anderle Ádám: A magyar–spanyol diplomáciai kapcsolatok születése (1920–1922). *Századok,* 1997/6, 1402–1410.

Assmann, Aleida: History, Memory and the Genre of Testimony. *Poetics Today,* 2006/2, 261–263.

Balogh István: *Ecsedi István élete és munkássága.* Folklór és etnográfia 20. Debrecen, 1985.

Balogh István: Dr. Ecsedi István naplójegyzetei (1920. ápr. 10.–1928. febr. 15.) In: *A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1985.* Szerkesztette Gazda László. Debrecen, Debreceni Déri Múzeum, 1986, 191–206.

Bangha Béla: *Magyarország újjáépítése és a kereszténység.* Budapest, Szent István Társulat, 1920.

Bárány Ferenc: *Az antiszemitizmus szerepe a szélsőjobboldali diákmozgalomban, 1919–1921.* Tudományos Szocializmus Füzetek 8. Budapest, Művelődésügyi Minisztérium, 1971.

Baráth Béla Levente: *„Földbegyökerezés és égbe fogózás..." A Tiszántúli Református Egyházkerület története Baltazár Dezső püspöki tevékenységének tükrében (1911–1920).* Nemzet, egyház, művelődés 10. Sárospatak, Hernád Kiadó, 2014.

Báró Burián István naplói, 1907–1922. Szerkesztette Horváth Erzsébet és Tenke Sándor. Budapest, Magyarországi Református Egyház Zsinati Levéltára, 1999.

Batthyány Tivadar gróf: *Beszámolóm. II. kötet.* Budapest, Athenaeum, 1927.

Békés Márton: *A becsület politikája. Gróf Sigray Antal élete és kora.* Vasszilvágy, Magyar Nyugat, 2007a.

Békés Márton: A fegyveres revízió útja Nyugat-Magyarországon. Szabó József százados, felkelőparancsnok válogatott iratai elé. *Vasi Szemle,* 2007b/4, 405–428.

Békés Márton: A legitimisták és a legitimizmus: In: *A magyar jobboldali hagyomány, 1900–1948.* Szerkesztette Romsics Ignác. Budapest, Osiris, 2009, 214–242.

Békés Márton: Az Országos Habsburg-ellenes Liga. *Rubicon,* 2011/8, 44–45.

Benedek Marcell: *Naplómat olvasom.* Budapest, Szépirodalmi, 1985.

Benkéné Jenőffy Zsuzsanna: A győri egyházmegye papságának helyzete az Ausztriához csatolt területen 1918–1922 között. *Egyháztörténeti Szemle,* 2013/4, 60–83.

Bethlen István titkos iratai. [BITI] Sajtó alá rendezte Szinai Miklós és Szűcs László. Budapest, Kossuth, 1972.

Bibó István: Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem (1948). In: Uő.: *Válogatott tanulmányok. II. kötet.* Budapest, Magvető, 1986, 569–620.

Bihari Mór: *A szocialista tanítómozgalom Magyarországon, 1900–1920.* Budapest, Kossuth, 1958.

Bodó Béla: Militia Violence and State Power in Hungary, 1919–1922. *Hungarian Studies Review,* 2006/1–2, 121–156.

Bodó Béla: *The White Terror: Antisemitic and Political Violence in Hungary, 1919–1921.* Milton, Routledge, 2020.

Bódy Zsombor: Gyár és földbirtok a nagy háborúban és az összeomlásban. *Századok,* 2018/6, 1261–1292.

Bokor Zsuzsa: Nők a nemzetben, nemzet a nőkben. A Magyar Egyesület a Leánykereskedelem Ellen eugenikai olvasata. *socio.hu – Társadalomtudományi Szemle,* 2015. *https://socio.hu/uploads/files/2015_2/bokor.pdf*

Bonhardt Attila: A magyar hadifoglyok hazaszállítása Kelet-Szibériából, 1919–1921. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1985/3, 578–615.
Bonhardt Attila: A magyar hadifoglyok hazatelepítése az I. világháború után. A magyarországi leszerelő táborok, 1919–1923. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1994/3, 19–56.
Boronkai Szabolcs: A *Der Freie Burgenländer* című újság propagandatevékenysége a soproni népszavazás idején. In: *„Magyarok maradtunk" 1921–1996. Konferencia a soproni népszavazásról.* Szerkesztette Turbuly Éva. Sopron, Soproni Szemle Alapítvány, 1997, 61–66.
Borsos Endre: A menekültek és vagonlakók (1924). In: *Így laktunk Pannóniában.* Szerkesztette Léderer Pál. Budapest, ELTE Szociológiai Intézet, 1992, 129–135.
Botlik József: A nyugat-magyarországi felkelés, 1921. augusztus 28.–október 4. II. rész. *Valóság*, 2007a/4, 39–57.
Botlik József: Szövetséges társállamból területkövetelő szomszéd. Ausztria és Nyugat-Magyarország (Westungarn) 1918–19-ben I–II. *Vasi Szemle*, 2007b/1–2, 24–42, illetve 139–154.
Botlik József: *Az őrvidéki magyarság sorsa, 1922–1945.* Vasszilvágy, Magyar Nyugat, 2011.
Botlik József: *The Fate of Western Hungary*, Buffalo, N. Y., Matthias Corvinus, 2012.
Böröcz Réka: *Hangyatelep. Egy bódéváros a budapesti agglomerációban a két világháború között (1924–1934).* Budapest, Pesterzsébeti Múzeum, 2009.
Brown, L. Carl: 1967: Israel, the War, and the Year That Transformed the Middle East. *Foreign Affairs*, 2007/5.
Buchmüller Péter: A kőszegi zsidóság reprezentációja a *Kőszeg és Vidéke* című hetilapban 1909 és 1939 között. *Médiakutató*, 2017/1–2, 97–108.
Cseh Géza – Szikszai Mihály: *Kenderes.* Budapest, Száz Magyar Falu Könyvesháza, 2002. Online: *https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/SzazMagyarFalu-szaz-magyar-falu-1/kenderes-7953/a-kormanyzo-faluja-7A14/* (Utolsó letöltés: 2021. június 10.).
Csóti Csaba: Hivatalos célok és magánindulatok. Az 1921–22. évi magyar–román határkijelölő bizottság tagjainak szemléletmódjáról. *Limes*, 2000/1, 27–40.
Dékány István: „Térítse meg nekünk a Magyar Kincstár..." Soproni menekültek 1920-as kártérítési igényei. *Múltunk*, 2012/4, 113–135.
Dénes Iván Zoltán: *A realitás illúziója. A historikus Szekfű Gyula pályafordulója.* Budapest, Akadémiai, 1976.
Dévavári Zoltán: Kék és vörös terror. Intézményes erőszak a Délvidéken (1919–1925). In: *Terror, 1918–1919. Forradalmárok, ellenforradalmárok, megszállók.* Szerkesztette Müller Rolf, Takács Tibor és Tulipán Éva. Budapest, Jaffa, 2019, 85–114.
Dombrády Lóránd – Tóth Sándor: *A magyar királyi honvédség, 1919–1945.* Budapest, Zrínyi, 1987.
Domonkos László: *A Héjjas-nyárfa árnyékában.* Budapest, Kairosz, 2018.
Doros Gábor – Melly József: *A nemi betegségek kérdése Budapesten. Második rész.* Budapesti Statisztikai Közlemények 61/2. Budapest, 1930.
Edelsheim-Gyulai Ilona: *Becsület és kötelesség, 1918–1944. I. kötet.* Budapest, Európa, 2001.
Elvett illúziók. Drozdy Győző emlékiratai. Szerkesztette Paksy Zoltán. Budapest, Kossuth, 2007.
Ernyes Mihály: Szerb impérium Baranyában, 1918–1921. *Rendvédelem-történeti Füzetek*, 2009/19, 18–50.
Fabiny Tibor: Az evangélikus egyház. In: *A magyar protestantizmus, 1918–1948. Tanulmányok.* Szerkesztette Lendvai Ferenc. Budapest, Kossuth, 1987, 128–170.

Fazekas Csaba: *Kisegyházak és szektakérdés a Horthy-korszakban.* Budapest, Látószög, 1996.
Fazekas Csaba: Prohászka Ottokár és az Ébredő Magyarok Egyesülete. In: *Tanulmányok a magyarországi zsidóság történetéből.* Szerkesztette Gecsényi Lajos. Budapest, Milton Friedman Egyetem, 2019, 140–163.
Ferch Magda: Ellenforradalmi szankciók budapesti iskolákban 1919 augusztusa után. *Pedagógiai Szemle*, 1976/5, 397–406.
Ferge Zsuzsa: A szociálpolitika értelmezése. In: *Szociálpolitika ma és holnap.* Szerkesztette Ferge Zsuzsa és Várnai Györgyi. Budapest, Kossuth, 1987, 15–25.
Ferge Zsuzsa: *Fejezetek a magyar szociálpolitika történetéből.* Budapest, Kávé, 1998.
Fiziker Róbert: Legitimista gondolkodók és a nagyvilág. A Lajtán (és az Óperenciás tengeren is) túl. *Múltunk*, 2013/3, 145–167.
Fogarassy László: Nyugat-magyarországi bandaharcok, 1921. augusztus 28.–november 4. *Vasi Szemle*, 1961/1, 39–49.
Fogarassy László: Páter Zadravecz titkos naplója. *Irodalmi Szemle*, 1968/2, 184–187.
Fogarassy László: A nyugat-magyarországi kérdés katonai története. I. rész. *Soproni Szemle*, 1971/4, 291–302.
Fogarassy László: A nyugat-magyarországi kérdés katonai története. II. rész. *Soproni Szemle*, 1972a/1, 23–39.
Fogarassy László: A nyugat-magyarországi kérdés katonai története. III. rész. *Soproni Szemle*, 1972b/2, 115–129.
Fogarassy László: Határmenti események Burgenland megalakulásától az új határvonal megállapításáig (1921. november–1923. március). *Soproni Szemle*, 1975/2, 139–157.
Fogarassy László: A Prónay–Ranzenberger pör (1930–1932). *Soproni Szemle*, 1978a/1, 23–40.
Fogarassy László: Maderspach Viktor felkelőparancsnok emlékiratai. I. rész. *Soproni Szemle*, 1978b/3, 225–244.
Fogarassy László: Maderspach Viktor felkelőparancsnok emlékiratai. II. rész. *Soproni Szemle*, 1978c/4, 321–340.
Fogarassy László: Maderspach Viktor felkelőparancsnok emlékiratai. III. rész. *Soproni Szemle*, 1979/1, 33–53.
Fogarassy László: A nyugat-magyarországi kérdés diplomáciai története. I. rész. *Soproni Szemle*, 1982a/1, 1–19.
Fogarassy László: A nyugat-magyarországi kérdés diplomáciai története. II. rész. *Soproni Szemle*, 1982b/2, 97–115.
Fogarassy László: A nyugat-magyarországi kérdés diplomáciai története. III. rész. *Soproni Szemle*, 1982c/3, 193–211.
Fogarassy László: Prónay Pál emlékezései az 1921. évi nyugat-magyarországi eseményekről. I. rész, *Soproni Szemle*, 1986a/1, 24–46.
Fogarassy László: Prónay Pál emlékezései az 1921. évi nyugat-magyarországi eseményekről. II. rész, *Soproni Szemle*, 1986b/2, 118–138.
Fogarassy László: Prónay Pál emlékezései az 1921. évi nyugat-magyarországi eseményekről. III. rész, *Soproni Szemle*, 1986c/3, 208–228.
Fogarassy László: Prónay Pál emlékezései az 1921. évi nyugat-magyarországi eseményekről. IV. rész. *Soproni Szemle*, 1986d/4, 304–323.
Fogarassy László: A magyar–délszláv kapcsolatok katonai története, 1918–1921. In: *Baranyai helytörténetírás. A Baranya Megyei Levéltár évkönyve 1985–1986.* Szerkesztette Szita László. Pécs, 1986e, 537–574.
Fogarassy László: Legitimista lett-e Prónay Pál a nyugat-magyarországi felkelés folyamán? *Soproni Szemle*, 1990a/1, 11–19.

Fogarassy László: Háború hadüzenet nélkül. Hadműveletek Magyarország területén a páduai fegyverszüneti egyezménytől a soproni népszavazásig. II. rész. *Soproni Szemle*, 1990b/4, 289–312.
Fogarassy László: A soproni népszavazás helye Európa korabeli diplomáciai történetében. *Soproni Szemle*, 1991/4, 289–315.
Fogarassy László: Nyugat-magyarországi vonatkozások Mailáth-Pokorny János alezredes emlékezéseiben. *Soproni Szemle*, 1992/4, 355–370.
Folkusházy Lajos – Bengyel Sándor: *Az 1921. évi októberi királylátogatás katonai műveleteinek leírása.* Budapest, Magyar Királyi Állami Nyomda, 1922.
Gergely Jenő: *A keresztényszocializmus Magyarországon, 1903–1923.* Budapest, Akadémiai, 1977.
Gergely Jenő: *Prohászka Ottokár. „A napbaöltözött ember".* Budapest, Gondolat, 1994.
Giczi Zsolt: *A katolikus–protestáns egyházi kapcsolatok fő vonásai a Horthy-korszak Magyarországán.* PhD-értekezés. Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, 2009.
Gratz Gusztáv: *Magyarország a két háború között.* Budapest, Osiris, 2001.
Gyáni Gábor: *Bérkaszárnya és nyomortelep. A budapesti munkáslakás múltja.* Budapest, Magvető, 1992.
Gyurgyák János: *Magyar fajvédők. Eszmetörténeti tanulmány.* Budapest, Osiris, 2012.
Hadirokkant írók anthológiája. Szerkesztette Hittig Gyula. Budapest, Hadirokkantak, Hadiözvegyek és Hadiárvák Országos Nemzeti Szövetsége, 1937.
Hanebrink, Paul: *In Defense of Christian Hungary: Religion, Nationalism, and Antisemitism, 1890–1944.* Ithaca, NY., Cornell University Press, 2009.
Hatos Pál: *Az elátkozott köztársaság. Az 1918-as összeomlás és az őszirózsás forradalom története.* Budapest, Jaffa, 2018.
Hatos Pál: *Szabadkőművesből református püspök. Ravasz László élete.* Budapest, Jaffa, 2016.
Hayek, Friedrich A.: *The Constitution of Liberty.* London–New York, Routledge, 2006.
Héjjas Jenő: *A nyugatmagyarországi felkelés.* Kecskemét, Első Kecskeméti Hírlapkiadó, 1929.
Herczeg Ferenc emlékezései. A várhegy. I. kötet. Budapest, Singer és Wolfner, 1940.
Hohler, Thomas Beaumont: *Diplomatic Petrel.* London, John Murray, 1942.
Hornyák Árpád: A Szerb–Horvát–Szlovén Királyság és IV. Károly első restaurációs kísérlete. *Századok*, 2001/5, 1183–1201.
Hornyák Árpád: A Baranya–bajai Szerb–Magyar Köztársaság. *Rubicon*, 2020/4, 26–33.
Horthy Miklós titkos iratai. [HMTI] Sajtó alá rendezte Szinai Miklós és Szűcs László. Budapest, Kossuth, 1972.
Horthy Miklós: *Emlékirataim.* Budapest, Európa, 1990.
Horthy-emlékalbum. Szerkesztette Mitterpacher Gusztáv. Szeged, szerzői kiadás, 1925.
Horváth János: *Aranytól Adyig. Irodalmunk és közönsége.* Budapest, Pallas, 1921.
Horváth Zoltán: Civitas Fidelissima. Út Velencétől a soproni népszavazás magyar sikeréig. In: *„Magyarok maradtunk" 1921–1996. Konferencia a soproni népszavazásról.* Szerkesztette Turbuly Éva. Sopron, Soproni Szemle Alapítvány, 1997, 19–52.
Igali Béla: *Egy műegyetemi zászlóaljtag naplója, 1919–1921.* Budapest, szerzői kiadás, 1942.
Jászi Oszkár naplója 1919–1923. Szerkesztette Litván György. Budapest, MTA TTI, 2001.
Kaposi Zoltán: Pécs gazdasági helyzete a szerb megszállás idején (1918–1921). *Pécsi Szemle*, 2011/2, 66–77.
Kardos József: *Legitimizmus. Legitimista politikusok Magyarországon a két világháború között.* Budapest, Korona, 1998.

Karsai Elek: Brit diplomáciai iratok az 1921. évi húsvéti királypuccs történetéhez. *Levéltári Közlemények*, 1968. 105–139.
Karsai Elek: *Számjeltávirat valamennyi magyar királyi követségnek.* Budapest, Táncsics, 1969.
Katona Attila: *Zsidóság és zsidókérdés Vas vármegyében.* PhD-értekezés. Pécs, Pécsi Egyetem Bölcsészettudományi Kar, 2009.
Kerekes Lajos: A Habsburg-restaurációs kísérletek és az osztrák–magyar viszony 1921-ben. *Századok*, 1976/1, 3–50.
Kerepeszki Róbert: *A Turul Szövetség országos és debreceni szervezete (1919–1945).* PhD-értekezés. Debrecen, Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar, 2009.
Kerepeszki Róbert: A budaörsi csata emlékezete és a királykérdés a két világháború közötti egyetemi ifjúsági mozgalmak politikai gondolkodásában. *Múltunk*, 2011a/3, 36–63.
Kerepeszki Róbert: Jelöltek és önjelöltek. A királykérdés megoldásának alternatívái. *Rubicon*, 2011b/8, 28–35.
Khaled A. László: *A magyarországi metodizmus története 1920–1948 között. Egy vallási alternatíva esélyei Trianontól a fordulat évéig.* PhD-értekezés. Pécs, Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, 2011.
Kiss Lajos: *Szegény emberek élete.* Budapest, Művelt Nép, 1955 (1939).
Klestenitz Tibor: Sajtó, felekezet, politika. A Központi Sajtóvállalat első évei (1919–1922). *Múltunk*, 2009/3. 171–201.
Kolnhoffer Vince: *A gradistyei horvátok és a magyar–osztrák határkijelölés.* PhD-értekezés. Pécs, Pécsi Tudományegyetem, 2008.
Komlós Aladár: *Magyar–zsidó szellemtörténet a reformkortól a Holocaustig. II. kötet.* Budapest, Múlt és Jövő, 1997.
Komoróczy Géza: *A zsidók története Magyarországon. II. kötet.* Pozsony, Kalligram, 2012.
Kormos László: A református egyház a magyar politikai életben. In: *Studia et acta ecclesiastica. Tanulmányok a magyarországi református egyház történetéből, 1867–1978.* Szerkesztette Bartha Tibor és Makkai László. Budapest, Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1983, 226–246.
Kovács Dávid: *Szabó Dezső nemzetszemlélete. A közösségi identitás változatai Szabó Dezső életművében.* Máriabesnyő, Attraktor, 2014.
Kovács Gergely: *Fogadd a koronát! Károly magyar király hitvalló élete.* Budapest, Új Ember, 2004.
Kovács M. Mária: *Törvénytől sújtva. A numerus clausus Magyarországon, 1920–1945.* Budapest, Napvilág, 2012.
Kőbányai János: *Szétszálazás és újraszövés. A* Mult és Jövő, *a* Nyugat, *és a modern magyar zsidó kultúra megteremtése.* Budapest, Osiris, 2014.
Kővágó László – Pintér István: *Munkássors – munkásgond 1919–1944.* Budapest, MTA Történettudományi Intézet, 1962.
Kubitsch Imre – Szekeres József: *A bányászok élete a Horthy-rendszerben, 1919–1944.* Budapest, Bányaipari Dolgozók Szakszervezeti Szövetsége, 1960.
Kun Béláné: *Kun Béla. Emlékezések.* Budapest, Magvető, 1969.
Kund Attila: Méhelÿ Lajos és a magyar fajbiológia kísérlete (1920–1931). *Múltunk*, 2012/4. 239–289.
Kurimay, Anita A.: *Sex in the „Pearl of the Danube". The History of Queer Life, Love, and its Regulation in Budapest, 1873–1941.* PhD-értekezés. New Brunswick, N. J., Rutgers University, 2012.
L. Nagy Zsuzsa: Amerikai diplomaták Horthy Miklósról, 1920–1944. *Történelmi Szemle*, 1990a/3–4, 173–196.

L. Nagy Zsuzsa: Amerikai diplomaták jelentései. *História*, 1990b/5–6, 20–21.
Laczkó Miklós: Szekfű Gyula és kortársai. In: *A két világháború közötti Magyarországról.* Szerkesztette Laczkó Miklós. Budapest, Kossuth, 1984, 375–402.
Ladányi Andor: *Az egyetemi ifjúság az ellenforradalom első éveiben, 1919–1921.* Budapest, Akadémiai, 1979.
Lehár Antal: Egy katonatiszt naplója. *História*, 1993/11 (teljes szám).
Lendvai István: *Köszöntő, 1918–1919.* Budapest, Táltos, 1920.
Lendvai István: *A harmadik Magyarország. Jóslatok és tanulságok.* Budapest, Pallas, 1921.
Lipthay Béla: The People of Burgenland Seek to Escape from Austrian Rule. *The Hungarian Nation*, 1923/4–5, 56–57.
Lukacs, John: *1945: Year Zero.* New York, Doubleday, 1978.
Lukacs, John: *Budapest 1900.* New York, Weidenfeld & Nicolson, 1988.
Makkai János: *Urambátyám országa: középosztályunk illemrendszerének és társadalmi viselkedésének szociográfiája.* Budapest, Singer és Wolfner, 1942.
Mályusz Elemér: *A vörös emigráció.* Máriabesnyő, Attraktor, 2006.
Mathey Éva: Az amerikai kormányzati körök és a magyar revízió kérdése a két világháború között. *Aetas*, 2014/3, 109–126.
McMeekin, Sean: *The Ottoman Endgame: War, Revolution, and the Making of the Modern Middle East, 1908–1923.* London, Penguin Books, 2016.
Milotay István: *Az ismeretlen Magyarország.* Budapest, Genius, 1930.
Milotay István: *Egy élet Magyarországért (ami Horthy emlékirataiból kimaradt).* Sydney, Hungarista Mozgalom, 1986.
Missuray-Krug Lajos: *A nyugat-magyarországi felkelés.* Sopron, Röttig–Romwalter, 1938.
Mollay Károly: A soproni népszavazás tanulságai. (1921. december. 14.–1991. december 14.). *Soproni Szemle*, 1992/2, 97–105.
Montgomery, John Flournoy: *Magyarország, a vonakodó csatlós.* Budapest, Zrínyi, 1993.
Nagy Iván: *Nyugatmagyarország Ausztriában.* Pécs, Taizs József, 1937.
Nagy József: *A Nagyatádi-féle földreform, 1920–1928.* Nyíregyháza, Bessenyei György Tanárképző Főiskola, 1993.
Nagy Péter: *Szabó Dezső az ellenforradalomban (1919–1923).* Budapest, Szépirodalmi, 1960.
Nánay Mihály: *Habsburg József főherceg. A katona és a politikus, 1914–1924.* Budapest, Unicus, 2018.
Oláh Gábor: *Naplók.* Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2002.
Ormos Mária: *„Soha, amíg élek!" Az utolsó koronás Habsburg puccskísérletei 1921-ben.* Budapest, Pannónia, 1990.
Ormos Mária: *Magyarország a két világháború korában, 1914–1945.* Budapest, Csokonai, 1998.
Ormos Mária: *Civitas fidelissima.* Szekszárd, IPF-Könyvek, 1999.
Ormos Mária: *Egy magyar médiavezér: Kozma Miklós. I. kötet.* Budapest, PolgArt, 2000.
Pál Csaba: Kenderes, a családi birtok. *História*, 1990/5–6, 12–13.
Pásztor Mihály: *A fehérterror néhány jelensége. Pest megye 1919–1920.* Pest Megyei Levéltári Füzetek 8. Budapest, 1985.
Pataki István: *Az ellenforradalom hadserege, 1919–1921.* Budapest, Zrínyi, 1973.
Páter Zadravecz titkos naplója. Szerkesztette Borsányi György. Budapest, Kossuth, 1967.
Pécs szerb megszállása egy szerb újságíró szemével. Milan Glibonjski visszaemlékezései. Szerkesztette Hornyák Árpád. Pécs, Pécs Története Alapítvány, 2006.
Petrichevich-Horváth Emil: *Jelentés az Országos Menekültügyi Hivatal négy évi működéséről.* Budapest, Pesti, 1924.
Petrovits Mihály: *A civilizáció és a franciák.* Budapest, szerzői kiadás, 1920.

Pritz Pál: *A relativizálás elfogadhatatlansága. Hazánk és a nagyvilág. Újabb tanulmányok.* Budapest, Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság, 2016.
Prohászka Ottokár: *Soliloquia. I–II. kötet.* Budapest, Szent István Társulat, 1929.
Prohászka Ottokár: *Napló. I–III. kötet.* Szerkesztette Felsővályi Ákos. Székesfehérvár, Prohászka Baráti Kör, 2011–2013. Online: *http://www.ppek.hu/konyvek/Prohaszka_Ottokar_Naplo_1.pdf* (Utolsó letöltés: 2021. június 10.)
Réti László: *Így látta az ellenség: adalékok a Magyar Tanácsköztársaság történetéhez a TAGYOB anyagából.* Budapest, Gondolat, 1969.
Róbert Péter: A vérontás után: vita a halottak számáról. *Új Élet*, 2011. március 1., 4.
Romsics Ignác: *A Duna–Tisza köze hatalmi-politikai viszonyai 1918–19-ben.* Budapest, Akadémiai, 1982.
Romsics Ignác: *Bethlen István. Politikai életrajz.* Budapest, Osiris, 1999a.
Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században.* Budapest, Osiris, 1999b.
Romsics Ignác: Horthy-képeink. *Mozgó Világ*, 2007/10, 3–32.
Romsics Ignác: Bethlen István antiszemitizmusa és a Horthy-korszak zsidópolitikája. In: *A magyar holokauszt hetven év múltán. Történelem és emlékezet.* Szerkesztette Kovács András és Randolph L. Braham. Budapest, Múlt és Jövő, 2015.
Sakmyster, Thomas: *Admirális fehér lovon. Horthy Miklós, 1918–1944.* Budapest, Helikon, 2001.
Salamon Konrád: *Nemzeti önpusztítás, 1918–1920. Forradalom – proletárdiktatúra – ellenforradalom.* Budapest, Korona, 2001.
Sarnyai Csaba Máté: Két ferences a katolikus autonómiáról 1919, március és 1920. In: *Újragondolt negyedszázad. Tanulmányok a Horthy-korszakról.* Szerkesztette Miklós Péter. Szeged, Belvedere, 2010, 181–197.
Sattler Jenő: *A hadirokkantak helyzete az Entente-államokban.* Budapest, Stephaneum, 1924.
Sauerwein, Jules: *Így láttam. A XX. század történelme egy újságíró emlékeiben.* Budapest, Athenaeum, 1937.
Schmidt Péter: A Burgenlandi Apostoli Adminisztráció keletkezése (1918–1922). A Győri Egyházmegyei Levéltár forrásai. In: *Omnis creatura significans. Tanulmányok Prokopp Mária 70. születésnapjára.* Szerkesztette Tüskés Anna. Esztergom, CentrArt, 2009, 407–410.
Schmidt Péter: *Die Entstehung der Apostolischen Administration Burgenland. Die Politik von Bischof Johannes Graf Mikes in der westungarischen Frage (1919–1922).* Ungarn Jahrbuch, Band 31. Regensburg, Verlag Ungarisches Institut, 2014.
Schmidt, Péter: *Die Entstehung der Apostolischen Administration Burgenland. Die kirchenrechtliche Regelung des Burgenlandes durch den Heiligen Stuhl 1918–1922.* PhD-értekezés. Bécs, Universität Wien, 2017.
Schuler Dezső: *A hajléktalanság kérdése a székesfővárosban.* Budapest, Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatala, 1935.
Schweitzer József: *A pécsi izraelita hitközség története.* Budapest, MIOK, 1966.
Sebestyen, Victor: *1946: The Making of the Modern World.* New York, Vintage Books, 2016.
Segev, Tom: *1949, the First Israelis.* New York, Henry Holt, 1998.
Segev, Tom: *1967: Israel, the War and the Year that Transformed the Middle East.* London, Little Brown, 2007.
Shvoy Kálmán titkos naplója és emlékirata, 1918–1945. Sajtó alá rendezte Perneki Mihály. Budapest, Kossuth, 1983.
Simon Géza Gábor: *Ha a budapesti jazzmozgalom naplót írt volna, 1919–1950.* Budapest, Jazz Oktatási és Kutatási Alapítvány, 2018.

Sipos Balázs: Az (ellen)propaganda. Rákosi Jenő és a „keresztény kurzus", 1919–1942. *Múltunk*, 2005/3, 3–38.
Sipos József: A Kisgazdapárt és a Bethlen-kormány kezdeti tevékenysége. *Századok*, 1984/4, 658–708.
Sipos Lajos: A *Nyugat* és a „forradalmak kora". In: *Nyugat népe. Tanulmányok a* Nyugat*ról és koráról.* Szerkesztette E. Csorba Csilla [et al.]. Budapest, Petőfi Irodalmi Múzeum, 2009, 280–288.
Sipos Péter: A kormányzó. *História*, 1990/5–6, 3–5.
Sipos Péter: „Hűséges szolgája az ő urának". *História*, 1993/11, 3–6.
Sipos Péter: A zsidóság viszonya a Horthy-rendszerhez (1919–1938). In: *Küzdelem az igazságért. Tanulmányok Randolph L. Braham 80. születésnapjára.* Szerkesztette Karsai László és Molnár Judit. Budapest, Mazsihisz, 2002, 627–642.
Soldos László: Budaörs, 1921. *História*, 1990/5–6, 14–15.
Spáczay Hedvig: A Honvédelmi Minisztérium szervezeti változásai a Horthy-korszakban. I. rész. *Levéltári Szemle*, 1971/1–3, 41–78.
Speidl Zoltán: A királykérdés és a sajtó (1919–1921). *Vasi Szemle*, 2008/4, 453–462.
Speidl Zoltán: *Végállomás: Madeira. Királykérdés Magyarországon, 1919–1921.* Budapest, Kairosz, 2012.
Szabó Dezső: *A forradalmas Ady.* Budapest, Táltos, 1919.
Szabó Dezső: *Ölj! És egyéb elbeszélések.* Budapest, Genius, 1921.
Szabó Dezső: *Az elsodort falu.* Szeged, Lazi, 2012.
Szabó István: A királyi trón betöltése körüli viták a két világháború közötti Magyarországon. *Iustum Aequum Salutare*, 2006/1–2, 171–189.
Szabolcs Ottó: Budapest tisztviselőrétegei az ellenforradalmi rendszer első évtizedében. In: *Tanulmányok Budapest múltjából XV.* Szerkesztette Gerevich László és Tarjányi Sándor. Budapest, Akadémiai, 1963, 599–636.
Szalai György: Barakklakók a Horthy-korszak Budapestjén. Történetszociográfiai áttekintés. Kézirat, 1963.
Szamuely Tibor: *Riadó. Válogatott cikkek és beszédek.* Budapest, Kossuth, 1957.
Székely Nándor: A felszabadult Pécs. *Mult és Jövő*, 1921. szeptember.
Szekeres József: *Budapesti városatyák panamái. Hogyan gazdagodtak meg az ellenforradalmi rendszer fővárosi vezetői a közüzemekből.* Budapest, Kossuth, 1962.
Szemerey Tamás: A főiskolások szerepe a nyugat-magyarországi felkelőharcokban és a népszavazásban. In: *„Magyarok maradtunk" 1921–1996. Konferencia a soproni népszavazásról.* Szerkesztette Turbuly Éva. Sopron, Soproni Szemle Alapítvány, 1997, 53–60.
Szepesi András [Milotay István]: *Mohácstól Budaörsig. Történelmi tanulmány.* Innsbruck, Komissionsverlag Eduard Denzel, 1954.
Szépvizi Balás Béla: *Kánaán pusztulása. Ókori regény.* Budapest, Nemzeti Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, 1921.
Szerafini Blanka [Bangha Béla]: *Lola naplója és egyéb elbeszélések.* Budapest, Központi Sajtóvállalat, 1920.
Szikra Dorottya: A szociálpolitika másik arca: fajvédelem és produktív szociálpolitika az 1940-es évek Magyarországán. *Századvég*, 2008/48, 35–75.
Szilágyi Zsófia: *Móricz Zsigmond.* Pozsony, Kalligram, 2013.
Szinai Miklós: A hetvenöt centiméter hosszú mogyorófa bot története. *Kritika*, 1992/3, 17–19.
Szűcs László: Osztrák diplomaták jelentései. *História*, 1990/5–6, 22–23.

Szűts István Gergely: A miskolci optánsok társadalomszerkezeti vizsgálata. In: *Politika és mindennapok.* Szerkesztette Czetz Balázs és Kunt Gergely. Miskolc, Miskolci Egyetem BTK, 2007, 143–164.
Szűts István Gergely: Vasutas vagonlakók és a MÁV menekültpolitikája, 1918–1924. *Múltunk*, 2012/4, 89–112.
Tálas Kolos István: *A második világháborús munkaszolgálat genezise. Munkásalakulatok Horthy Nemzeti Hadseregében, 1919–1921.* Clio Műhelytanulmányok, 2018/2.
Tápay-Szabó László: *Szegény ember gazdag élete. III. kötet.* Budapest, Athenaeum, 1928.
Tengely Adrienn: Egyházak a szerb megszállás alatt Baranyában. *Pécsi Szemle*, 2004/4, 56–61.
Tharaud, Jean – Tharaud, Jérôme: *Quand Israël est roi.* Paris, Plon, 1921.
The White Terror in Hungary. Report of the British Joint Labour Delegation to Hungary, May 1920. London, Trade Union Congress and the Labour Party, 1920.
Tokody Gyula: *Debrecen története, 1919–1944.* Debrecen, Megyei Városi Tanács, 1986.
Tomcsányi Lajos: *A katolikusok némely sérelmeinek orvoslása.* Budapest, Apostol Nyomda, 1920.
Tormay Cécile: *Bujdosó könyv.* Szeged, Lazi, 2009.
Tóth Endre: A csehszlovák diplomácia és Habsburg Károly első restaurációs kísérlete Magyarországon (1921. március 26.–április 5.). I–II. rész. *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, 2005/2. 3–26. és 2005/3. 15–26.
Tóth Imre: *Két Anschluss között. Nyugat-Magyarország és Burgenland Wilsontól Hitlerig.* Pécs, Kronosz, 2020.
Turbucz Dávid: *Horthy Miklós.* Budapest, Napvilág, 2011.
Udvardy Tamás: *A Szociális Missziótársulat alapításának előzményei és fejlődése eredeti forrásművek és folyóiratok tükrében.* PhD-értekezés. Budapest, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, 2014.
Ungvári Tamás: *Csalódások kora. A „zsidókérdés" magyarországi története.* Budapest, Scolar, 2010.
Ungváry Krisztián: *A Horthy-rendszer mérlege.* Jelenkor, 2013.
Ungváry Krisztián: *A Horthy-rendszer és antiszemitizmusának mérlege. Diszkrimináció és társadalompolitika Magyarországon, 1919–1944.* Jelenkor, 2017.
Vargyai Gyula: *Katonai közigazgatás és kormányzói jogkör, 1919–1921.* Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1971.
Vázsonyi Vilmos beszédei és írásai. II. kötet. Szerkesztette Csergő Hugó és Balassa József. Budapest, Vázsonyi Vilmos Emlékbizottság, 1927.
Veszprémy László Bernát: „Igaz barátja volt felekezetünknek". IV. Károly és a zsidók. *Szombat Online*, 2016. december 30. *https://www.szombat.org/tortenelem/igaz-baratja-volt-felekezetunknek-iv-karoly-es-a-zsidok* (Utolsó letöltés: 2021. június 10.)
Veszprémy László Bernát: Egy avítt jezsuita antijudaista. Bangha Béla SJ a zsidókérdés útvesztőiben. *Történelmi Szemle*, 2017/3, 439–462.
Veszprémy László Bernát: A numerus clausus fogadtatása a zsidó sajtóban. (Egyenlőség, Zsidó Szemle, Múlt és Jövő, Új Kelet, Zsidó Újság). In: *Trianon és a magyar felsőoktatás.* I. kötet. Szerkesztette Ujváry Gábor. Budapest, Veritas–Magyar Napló, 2018a, 129–158.
Veszprémy László Bernát: Adalékok a fajvédelem történetéhez. Levelek Lendvai István hagyatékából. In: *Hadi és más nevezetes történetek. Tanulmányok Veszprémy László tiszteletére.* Szerkesztette Kincses Katalin Mária. Budapest, HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2018b, 609–614.

Veszprémy László Bernát: Eszmék és győzedelmek. Ecsetvonások Kádár Lehel publicisztikai pályaképéhez és emlékezetéhez. In: *„A kultúra tarthatja meg és teheti ismét naggyá". Tanulmányok Ujváry Gábor hatvanadik születésnapja tiszteletére.* Szerk. Dubniczky Zsolt [et al.] Budapest, Ráció, 2020, 317–330.
Vonyó József: A Magyar Hiszekegy születése. *História,* 2002/1, 18–19.
Vrcan, Srđan: Transition, War and Religion. *Archives de sciences sociales des religions,* 1998/103, 153–172.
Kovačev, Vujica: Adalékok a baranyai magyar kommunista emigránsok jugoszláviai szervezkedéséről (1921–1922). *Párttörténeti Közlemények,* 1977/2, 103–121.
Windischgraetz Lajos: *My Adventures and Misadventures.* London, Barrie and Rockliff, 1966.
Wolff Károly élete, politikája, alkotásai. Szerkesztette Szigethy Endre. Budapest, Egyesült Keresztény Nemzeti Liga, 1943.
Zakar József: Fajvédők az 1920-as évek Magyarországán. In: *Tanulmányok a holokausztról. V. kötet.* Szerkesztette Randolph L. Braham. Budapest, Balassi, 2011, 52–111.
Zsiga Tibor: A nyugat-magyarországi fegyveres felkelés és Vas megye, 1921. In: *Savaria. A Vas Megyei Múzeum értesítője 15.* Szombathely, Vas megyei Múzeumok Igazgatósága, 1985, 409–452.
Zsiga Tibor: *Horthy ellen, a királyért.* Budapest, Gondolat, 1989.
Zsiga Tibor: *Burgenland vagy Nyugat-Magyarország?* Oberwart, BMK, 1991.
Zsiga Tibor: *„Communitas Fidelissima" Szentpéterfa – A magyar–osztrák határmegállapítás 1922/23.* Szombathely, Corn, 1993.

JEGYZETEK

1. Bevezető

[1] HL Personalia VII.186. 206.d. Horthy Miklós iratai. *Horthy-emlékalbum* 1925, 140–144, 165, 180–183, 192, 227.
[2] *Kecskeméti Közlöny,* 1920. szeptember 7., 1.
[3] *Horthy-emlékalbum* 1925, 263–269.
[4] Horthy 1990, 120.
[5] *Kecskeméti Közlöny,* 1920. szeptember 7., 1.
[6] *Világ,* 1920. augusztus 29., 2.
[7] *Budapesti Hírlap,* 1920. szeptember 1., 2.
[8] *Pesti Hírlap,* 1920. szeptember 1., 3.
[9] *Budapesti Hírlap,* 1920. szeptember 1., 2.
[10] *Budapesti Hírlap,* 1920. október 5., 2.
[11] *Páter Zadravecz titkos naplója* 1967, 250.
[12] *Nemzeti Ujság,* 1920. augusztus 31., 2.
[13] *Pesti Hírlap,* 1920. szeptember 1., 3.
[14] *Világ,* 1920. augusztus 29., 2.
[15] Edelsheim-Gyulai 2001, 208.
[16] *Pesti Hírlap,* 1920. szeptember 1., 3.
[17] *Magyar Jövő* (Miskolc), 1920. szeptember 8., 3.
[18] *Magyarország,* 1921. október 6., 2.
[19] *Budapesti Hírlap,* 1920. szeptember 1., 2.
[20] *Szegedi Friss Ujság,* 1922. december 15., 1.
[21] *Friss Ujság,* 1922. december 14., 2.; *Páter Zadravecz titkos naplója* 1967, 250–253.
[22] A *Népszava* cikkét idézi: *Jövő,* 1922. január 13.
[23] Assmann 2006, 263.
[24] A korszakhoz átfogóan lásd Hanebrink 2009.
[25] Ormos 1999.
[26] Ormos 1990.
[27] Romsics 1999a.
[28] Ablonczy 2005.
[29] Romsics 1982b.

[30] IAET I.
[31] Lukacs 1978.
[32] Lukacs 1988.
[33] Segev 1998.
[34] Segev 2007.
[35] Sebestyen 2016.
[36] Brown 2007.

2. „A régi Magyarországot akarjuk, de a régi Magyarország hibái nélkül" – Az új rendszer önmeghatározása és viszonya a forradalmakhoz

[1] *Az Est,* 1920. október 19., 3.
[2] Vrcan 1998, 157.
[3] *Evangélikusok Lapja,* 1920. december 20. (karácsonyi szám), 2–4.
[4] Réti 1969, 7.
[5] RL C/64-21. Ráday Gedeon hagyatéka. Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye rendkívüli bizottsági közgyűlésének jegyzőkönyve, 1921. május 19. Weicher Miklós felszólalása.
[6] HL HM ELN C 1921 50840.
[7] Horthy 1990, 78.
[8] UGH, olvashatatlan levele ifj. Ugronhoz, 1923. január 13.
[9] BFL VII.2.c.1921.36537.2953. 8.
[10] Tormay 2009, 187.
[11] Sorrendben: Tormay 2009, 191, 197, 201–202, 221, 236, 271.
[12] *Nemzetgyűlési irományok,* 1920. VII. kötet, 298.
[13] Batthyány 1927, 120–121, 138–141, 239, 146, 241, 141.; Gergely 1977, 87.
[14] Salamon 2001, 57, 77.; Dénes 1976, 149, 142.
[15] Kunné 1969, 373.
[16] Ablonczy 2005, 132–135.
[17] Sarnyai 2010, 182, 186.
[18] *Az Est,* 1919. május 8., 1.
[19] Hatos 2018, 367–368.
[20] *Wolff Károly élete* 1943, 63–64.; *Egyenlőség,* 1925. október 18.
[21] *Magyarság,* 1927. július 3–17-i számok.
[22] Ehhez lásd Kun Béla előszavát: Szamuely 1957, 39.
[23] Turbucz 2011, 66.
[24] Nagy Péter 1960, 32. Szabóhoz lásd általánosan: Kovács Dávid 2014.
[25] *Nemzeti Ujság,* 1919. szeptember 30., 7.
[26] *Fővárosi Közlöny,* 1920. április 16., 186.
[27] *Nevelréspolitikai dokumentumok* 1959, 14.
[28] Uo., 13.
[29] *Népszava,* 1921. december 25., 8.
[30] ELTEL 414/b. Méhelÿ Lajos anyaga. Vörösügyek, datálatlan jk.
[31] Kund 2012, 243–244.
[32] Ferch 1976, 398.
[33] Benedek 1985, 320.
[34] Bihari 1958, 176.
[35] Ladányi 1979, 33–35.
[36] Réti 1969, 5.
[37] *Wolff Károly élete* 1943, 191–192.

[38] *Néptanítók Lapja,* 1920/18–20.
[39] *Uj Nemzedék,* 1925. december 4., 3.; *Pesti Hírlap,* 1929. január 10., 15.
[40] Ferch 1976, 401.; *Esti Kurir,* 1925. szeptember 19., 4.
[41] Ferch 1976, 399, 401–402, 403–404.
[42] *Nemzeti Ujság,* 1920. december 15.
[43] *A Cél,* 1919/4, 216. *Átok Behemótra* című vers.
[44] *Az Ember,* 1919. március 23., 13–14.
[45] Ablonczy 2005, 169.; Gyurgyák 2012, 13.
[46] *Magyarság,* 1921. április 17.
[47] LIH, Lendvai cikkének kézirata, 1922.
[48] Lendvai 1921, 5, 141.
[49] *Hazánk,* 1921. április 10.
[50] *Előőrs,* 1928/2, 2.
[51] *Hazánk,* 1921. november 20.
[52] *Magyarság,* 1921. július 10.
[53] *Egyedül Vagyunk,* 1940/4–6.
[54] *Czeglédi Keresztény Hírlap,* 1922. november 12.
[55] *A Szív,* 1920. július 24., 1.
[56] *Szózat,* 1920. október 16.
[57] *Zsidó Szemle,* 1921. május 20.
[58] *Czeglédi Keresztény Hírlap,* 1922. július 30.
[59] *Czeglédi Keresztény Hírlap,* 1922. július 23.

3. „Eligazodni magunkon" – Nacionalizmus, antiszemitizmus és vívódó nemzeti önkép

[1] *Jövő,* 1921. január 5.
[2] *Hazánk,* 1921. május 1.
[3] Oláh 2002, 273.
[4] *Szózat,* 1920. október 26. és *Hazánk,* 1921. január 9.
[5] *Hazánk,* 1921. január 2. és *Az Est,* 1921. augusztus 9.
[6] *Jövő,* 1921. január 11.
[7] *Kálvinista Szemle,* 1920. május 16.
[8] EOL Raffay-hagyaték, 9. doboz. Petőfi-beszéd a ceglédi MANSZ előtt, 1922. szeptember 29.
[9] *Magyar Helikon,* 2 (1921), 558–561.
[10] Szabó Dezső 2012, 196.
[11] Petrovits 1920. Az idézetek a *Magyar Helikon* 1921-es évfolyamának 291–292. oldalairól származnak.
[12] *Nyugat,* 1921/6.
[13] NA FO 371/4859. 1921. június 22.
[14] NA FO 371/7635. 1922. december 22. Brit követség a külügynek.
[15] *Nyugat,* 1921/II.
[16] *Napkelet,* 1921. szeptember 1, 1016.
[17] *Uj Nemzedék,* 1921. december 4., 4.
[18] *A Horthy-korszak rövid önéletrajza* 1953, 125.
[19] *Szózat,* 1920. október 13.
[20] Prohászka 1929, 29.
[21] *Színházi Élet,* 1921/13, 24.; Simon 2018, 20.
[22] *Néptanítók Lapja,* 1920. május 13., 34–35.

[23] IAET I, 266.
[24] Karsai 1969, 273.
[25] YA RG 713. Box 34, Folder 775.
[26] *Társaság,* 1922/5.
[27] *Magyar Helikon,* 1921, 510–511.
[28] Mathey 2014, 119–120.
[29] Ungvári 2010, 241. A témában átfogóan lásd Ablonczy 2016.
[30] *Zsidó Szemle,* 1921. augusztus 12.
[31] *Hortobágy,* 1922. október 15.
[32] *Turán,* 1921, 1.
[33] *Turán,* 1921, 42.
[34] *Páter Zadravecz titkos naplója* 1967, 145.
[35] *Kálvinista Szemle,* 1921. december 10., 411. Idézi az *Őrálló* című lap november 27-i számát.
[36] Szépvizi Balás 1921, 218.
[37] Vonyó 2002, 18–19.
[38] Ferch 1976, 405.
[39] *Magyar Helikon,* 1921, 214.
[40] *A határban a Halál kaszál...* 1963, 56.
[41] Szabó Dezső 1919, 27.
[42] Prohászka 1929, II., 31–32.
[43] Prohászka 2011–2013, 392. A mondat hűlt helyéért lásd Prohászka 1929, I., 269.
[44] *Herczeg Ferenc emlékezései* 1940, 188–190.
[45] Makkai 1942, 141–142.
[46] *Világ,* 1921. február 16.
[47] HL Personalia VII.202. 147/b. Prónay anyaga. Prónay lovagias ügye Nagy Pállal.
[48] *Néptanítók Lapja,* 1920/29–31, 9. Benisch ezt a részt teljesen egyetértően idézi egy amerikai szerzőtől, a „négerekre" vonatkozó rész már saját hozzátoldása.
[49] *Magyar Helikon,* 1921, 594.
[50] *Új Ezredév,* 1922/2.
[51] Róbert 2011, 4.
[52] MZSL PIH-I-E. B10/3. Újfehértó jk.; *Esti Kurir,* 1925. augusztus 30., 7.
[53] *8 Órai Ujság,* 1921. október 13., 5.
[54] *Ébredő Magyarország,* 1919/4–5.
[55] Tharaud–Tharaud 1921, IX. fejezet.
[56] Komlós 1997, 341.
[57] Részletét közli *Nyugat,* 1921/13.
[58] Szilágyi 2013, 259.
[59] Komoróczy 2012, 404.
[60] Romsics 2015, 41.
[61] Szabó Dezső: Antiszemitizmus. *Virradat,* 1921. január 21., 1.
[62] Bárány 1971, 38.
[63] NA FO 371/4859. D. B. Aitken jelentése a magyar–román határ bejárásáról, 1920. augusztus 16.
[64] Veszprémy 2018a, 132.
[65] *Zsidó Szemle,* 1921. január 28.
[66] BFL VII.18.d.1923.05.1058. 4, 15, 63, 144–148.
[67] *Hazánk,* 1921. május 29.
[68] JTMRL VI. 9. Bangha Béla hagyatéka.
[69] Zakar 2011, 85.
[70] Oláh 2002, 243.

[71] LIH, újságkivágás.
[72] Oláh 2002, 277–278.
[73] *Hazánk,* 1921. október 16.
[74] *Nemzeti Ujság,* 1920. augusztus 1., 1.
[75] Veszprémy 2020, 321.
[76] *The White Terror in Hungary* 1920, 16–17.
[77] MZSL PIH-I-E. B10/3. Kerekegyháza című jegyzőkönyv.
[78] Laczkó 1984, 381.
[79] Romsics 1999b, 88.
[80] A *Nyugat*ot főleg Fenyő Miksa és Hatvany Lajos adakozásai, a *Napkelet*et pedig állami támogatás tartotta el. *Feljegyzések és levelek a Nyugatról* 1975, 112.; OSZKKL Tormay Cécile levelezése Klebelsberg Kunóval; LIH, Tormay levelezése Lendvaival. A *Nyugat*hoz lásd még: Kőbányai 2014.
[81] Veszprémy 2018b, 612.
[82] Szépvizi Balás 1921, 218.
[83] Ehhez lásd a reprint kiadások hátán szereplő idézeteket és Lendvai vonatkozó levelezését Szépvizivel a hagyatékában.
[84] *Egyenlőség,* 1921. január 15., 9.
[85] Sipos Lajos 2009, 285–286.; *A vádlott: Babits Mihály* 1996, 123.; *Babits Mihály levelezése* 2012, 7–9, 39, 167, 304.
[86] *Az ellenforradalmi rendszer baloldali sajtójáról* 1975, 74.
[87] PIM V.172. Gárdonyi Géza levele Mikes Lajosnak, 1921. február 27.
[88] *Gondolat,* 1920/28.
[89] *Egyenlőség,* 1921. november 26.
[90] *Mult és Jövő,* 1922. július 28.
[91] *Magyar Helikon,* 1921, 571.
[92] Salamon 2001, 72.; Ady 1923, 231–232.
[93] A teljes publicisztikájáért lásd: *http://mek.oszk.hu/00500/00583/00583.pdf* (Utolsó letöltés: 2021. június 10.).
[94] Horváth János 1921, 38, 47.
[95] *Magyarság,* 1921. március 27.
[96] PIM V.3230. Lendvai István levele Ady Lajos részére, 1920. október 6. A versért lásd: Lendvai 1920, 35.
[97] *Nyugat,* 1920/3–4.
[98] *Kálvinista Szemle,* 1920. április 4.

4. „A kultúrharc árnyéka" – Katolikus–protestáns ellentétek és közerkölcsök

[1] *Világ,* 1921. október 9.
[2] Veszprémy 2017, 444–445.
[3] KLH, újságkivágás (1921).
[4] Klestenitz 2009, 183.
[5] *A Szív,* 1921. május 7. 1.
[6] Idézi: *Hazánk,* 1921. november 6.
[7] *Magyar Kultúra,* 1921, 232.
[8] BFL VII.5.e.1950.235. 13.
[9] *Zsidó Szemle,* 1921. október 21., 12. Szabó egyébként emlékiratában tagadta, hogy zsidó lett volna. Lásd: Tápay-Szabó 1928, 157.

[10] OSZKKL Bangha levele Szabónak, 1919. november 14. és december 6.; *Világ*, 1921. március 24.
[11] *Bécsi Magyar Ujság*, 1921. szeptember 27. és október 16.
[12] LIH, Nyilatkozattervezet, 1921. október. A szöveget minimális eltérésekkel idézi: *Bécsi Magyar Ujság*, 1921. október 6., 4.
[13] OSZKKL Bangha levele Szabónak, 1921. október 15.
[14] *Bécsi Magyar Ujság*, 1921. október 6., 4.
[15] *Bécsi Magyar Ujság*, 1921. október 15., 3.
[16] *Mult és Jövő*, 1921. november 4.
[17] Az idézetekért lásd a *Hazánk* 1921. október 9-i, november 6-i és 13-i számait.
[18] *Kálvinista Szemle*, 1921. március 6., 74.
[19] EOL Zábori László: *Raffay Sándor politika nézetei* című kézirat (2006), 6–7, 13.; Csonkáné Szabó Magda: *Dr. Raffay Sándor élete és munkássága* (2006), 29–31.
[20] Idézi Fabiny 1987, 136.
[21] EOL Raffay Sándor: (Önéletrajzi) Feljegyzések, o. n.
[22] EOL Deák László: *Püspök, bibliafordító és nyakas ceglédi magyar* című kézirat (2006), 22.
[23] EOL Raffay-hagyaték. 9. doboz. Feljegyzések sora, d. n. (1920 után).
[24] *Nemzeti Ujság*, 1919. október 31., 6.
[25] *Budapesti Hírlap*, 1920. június 1., 3. és *Uj Nemzedék*, 1920. június 2., 3.
[26] *Kálvinista Szemle*, 1921. február 6., 42–43. (Kiemelés az eredetiben.)
[27] Fabiny 1987, 135.
[28] *Evangélikusok Lapja*, 1921. március 27., 1.
[29] *Harangszó*, 1922. szeptember 17., 295.
[30] *Nemzeti Ujság*, 1920. november 23., 2.
[31] *Evangélikusok Lapja*, 1920. december 12., 1–2. (eredetileg *Magyar Helikon*, 1920. november).
[32] *Szózat*, 1922. október 13., 2.
[33] *Evangélikusok Lapja*, 1920. december 19., 1.
[34] *Kálvinista Szemle*, 1920. május 23.; *Evangélikusok Lapja*, 1921. március 20., 1.; MFL XI. Zadravecz-hagyaték. 3. sz. mappa. *A felekezeti kérdésről* című feljegyzés, 1922.
[35] *Evangélikusok Lapja*, 1920. december 19., 2.
[36] *Magyar Kultúra*, 1921, 387–388.
[37] Szerafini [Bangha] 1920, 13.
[38] Tomcsányi 1920, 41–42, 48. (Kiemelés az eredetiben.)
[39] RL C/141. 4d. Ravasz László anyaga, Raffay levele Ravasznak és válasz, 1921. október 1.
[40] MFL XI. Zadravecz-hagyaték. 3. sz. mappa. Zsilinszky levele Zadravecznek, 1921. december 17. és válasz, december 20.
[41] *Kecskeméti Közlöny*, 1920. január 27., 1.; *Magyar Jövő*, 1920. április 15., 1.
[42] *Evangélikusok Lapja*, 1921. április 24., 3–4.
[43] *Kálvinista Szemle*, 1920. április 25.
[44] HL HM ELN C 1921 50216. Baltazár és Szabó Jenő levélváltása, 1921. április.
[45] Jellemző erre az a parlamenti szóváltás, amikor Baltazár debreceni riválisát, Hubert Ottót lekommunistázták, válaszképp pedig Baltazár királyfogadását hozták fel. *Nemzetgyűlési napló*, VIII. kötet (1920), 1921. március 11., 516.
[46] Baráth 2014, 13.
[47] *Egyenlőség*, 1921. január 22., 3.
[48] *Egyenlőség*, 1921. október 8., 6.
[49] *Kálvinista Szemle*, 1921. január 23., 1.
[50] *Lelkészegyesület*, 1920/38.
[51] *Magyarság*, 1921. március 27., 1.
[52] *Lelkészegyesület*, 1920/43., 47., 45. és 48. számok.

[53] *Bécsi Magyar Ujság*, 1922. január 10., 5.; *Egyenlőség*, 1926. szeptember 4.
[54] *Nemzetgyűlési napló*, VII. kötet (1920), 317. 1920. december 22.
[55] Uo.
[56] Balogh 1986, 200.
[57] *Nemzetgyűlési napló*, VII. kötet (1920), 317. 1920. december 22.
[58] *Nemzetgyűlési napló*, VII. kötet (1920), 321, 323. 1920. december 22.
[59] *Nemzetgyűlési napló*, VII. kötet (1920), 317–318. Orbók 1920. december 22-i felszólalásában felolvassa a teljes kérdéses nyilatkozatot, ezt Hubert sehol sem cáfolta.
[60] Balogh 1986, 197.
[61] TtREL I. 1. e. 25. doboz. 1920/1791 és 1792.; 1921/7.
[62] Kerepeszki 2009, 218, 629. sz. lj.
[63] *Új Kelet*, 1921. február 6., 2.
[64] TtREL I. 1. e. 25. doboz. 1921/123.
[65] *Lelkészegyesület*, 1921/4, 18–19. Lásd még: *Nemzetgyűlési napló*, VIII. kötet (1920), 515. 1921. március 11.; Balogh 1986, 196.
[66] Balogh 1986, 196–197. és *Egyetértés* (Debrecen), 1921. január 26., 2.
[67] *Debreczeni Ujság*, 1921. január 29., 2.; *Pesti Hírlap*, 1921. január 30.; *Egyetértés*, 1921. január 23., 2.
[68] *Lelkészegyesület*, 1921/10, 49., és 1921/11., 1.
[69] *Lelkészegyesület*, 1921/4, 18–19.; 1921/9, 38–39.; 1921/7, 29–30.
[70] *Új Kelet*, 1921. február 6., 2.
[71] Balogh 1986, 196–197.
[72] *Egyetértés*, 1921. február 10., 5. Helytörténészek szerint az ügyben nem is történt vádemelés: Balogh 1985, 33.; Tokody 1986, 195–196. Kerepeszki Róbert feltételezi, hogy a debreceni Turulhoz kötődhettek az elkövetők. Lásd: Kerepeszki 2009, 217–218. A vádlottakhoz lásd: *Debreczeni Ujság*, 1921. június 24., 2.; és 1921. június 25., 2.
[73] *Körösvidék*, 1921. január 30., 1.
[74] *Harangszó*, 1921. május 8., 146.
[75] *Debreczeni Ujság*, 1921. január 23., 2.
[76] TtREL I. 8. d. 72. Révész Imre I. 1921/18.
[77] Bár a szakirodalom szerint a katonai közigazgatást elméletben 1920 tavaszától megszüntették, katonai nyomozásokról és rendőrségi feladatok ellátásáról még bőven találhatók későbbi iratok. 1920. július 21-én Sréter István honvédelmi miniszter a friss megszüntetés felfüggesztését kérte „bolsevik szervezkedések" elleni nyomozás céljából, amire Ferdinandy Gyula belügyminiszter azt a homályos választ adta, hogy a „hatályos törvények" értelmében Sréter erre már eleve fel volt jogosítva. A katonai nyomozást tiltó rendelkezés eleve is tág teret adott a további eljárásokra, számos kiskapu meghagyásával. Lásd: MNL OL K27. 1920. június 11., 3. és július 23., 18. Az Elnöki C Osztályhoz és a katonai nyomozó tevékenységhez – az itt idézett forrásokat nem használva – lásd: Vargyai 1971, 34, 54–55, 73, 90, 108–109, 130. Lásd még: Spáczay 1971, 50.
[78] HL HM ELN C 1921 50216. Nyomozati anyag a debreceni templomgyalázás ügyében, és csatolt dokumentumok.
[79] Kormos 1983, 273.
[80] HL HM ELN C 1921 50216.
[81] NA FO 371/6130. Debrecen Military Commission Report, 1921. január 27.
[82] TtREL I. 1. e. 25. doboz. 1921/253., 575. és 392. Köszönöm Kovács Kálmán Árpádnak és Szász Lajosnak, hogy felhívták a figyelmemet ezekre a forrásokra.
[83] *Nemzetgyűlési napló*, VIII. kötet (1920), 456–457. 1921. március 7.
[84] *Pápa és Vidéke*, 1921. március 15., 1. (Kiemelés az eredetiben.)
[85] *Debreczeni Ujság*, 1921. január 30., 3.

[86] TtREL I. 1. e. 25. doboz. 1921/303.
[87] *Kálvinista Szemle,* 1921. március 20., 1.
[88] *Virradat,* 1921. január 28., 1.
[89] HL HM ELN C 1921 50216. Baltazár és Szabó levélváltása, 1921. április.
[90] *Kálvinista Szemle,* 1921. február 6., 4–5.
[91] Kormos 1983, 278–279.; Hatos 2016, 84–85, 90, 160–161.
[92] Giczi 2009, 77, 47. sz. lj.
[93] HMTI, 284.
[94] Khaled 2011, 74–75.
[95] Fazekas 1996, 53.
[96] *A Nép,* 1921. május 14., 1. és *Magyarság,* 1922. április 2., 8.
[97] *A munkásság és parasztság élete* 1982, 97–98.
[98] *A Szív,* 1921. március 12., 1.
[99] *Népszava,* 1920. február 17., 5.
[100] Bokor 2015, 86–100.
[101] KLH, *Zsidók* című cikk kézirata, d. n.
[102] *Jászi Oszkár naplója* 2001, 221.
[103] Prohászka 1929, II., 8.
[104] Gergely 1994, 226.
[105] SZMI Prohászka feljegyzése Farkas Edithről, 1900. július 12., és levelezése Farkassal, 42–43, 81.
[106] Prohászka 1929, I., 261.
[107] Prohászka 2011–2013, 391. Megjegyzését a Horthy-kori kiadásból kihúzták.
[108] *Magyar Kultúra,* 1921, 23–24.
[109] *Népszava,* 1921. augusztus 20., 6.
[110] *Fővárosi Közlöny,* 1920. október 29., 744–745.
[111] Doros–Melly 1930, 808.
[112] *Kis Ujság,* 1921. január 4., 4.
[113] *Posta és Távirda Rendeletek Tára,* 1921. december 10., 564.
[114] *Néptanítók Lapja,* 1920. május 13., 36.
[115] *A Nép,* 1921. május 24., 4.
[116] Kurimay 2012, 309.
[117] *Magyar Közigazgatás,* 1920. december 26., 4.
[118] *Uj Nemzedék,* 1921. március 26., 3.
[119] *Magyar Közigazgatás,* 1920. július 18., 1–2.
[120] *Magyar Statisztikai Szemle,* 1923/3–4., 79.
[121] *Budapesti Hírlap,* 1922. január 12., 6. és *Uj Barázda,* 1922. január 17., 2.
[122] Milotay 1930, 89.
[123] *Nemzetgyűlési napló,* IV. kötet (1920), 1920. július 30., 110–111.
[124] Kiss 1955 (1939), 373.
[125] *Világ,* 1920. augusztus 29., 2.
[126] *Népszava,* 1923. február 21., 8.
[127] *Pest-Pilis-Solt-Kiskun Vármegye Hivatalos Lapja,* 1921. április 21., 202.
[128] *Dunántúli Protestáns Lap,* 1921. július 10., 111. és *Budapesti Hírlap,* 1921. november 2., 5.
[129] *Uj Barázda,* 1921. október 8., 2.
[130] *Uj Nemzedék,* 1921. augusztus 25., 3.
[131] Prohászka 1929, II., 75.
[132] *Budapesti Hírlap,* 1921. október 13., 3.

5. „A szociális igazságok mintaállama" – Társadalom és társadalompolitika

[1] Ferge Zsuzsa munkássága nyomán itt a társadalompolitika kifejezéssel éltünk, amely az átalakító jellegű, nem pedig a korrigáló, megelőző (szociálpolitikai) intézkedéseket takarja. Ferge 1987, 15–25. A családpolitika vagy prostitúció elleni fellépés hiánya az iménti felosztás tükrében nem jelent ellentmondást az aktív társadalompolitikával.
[2] Kővágó–Pintér 1962, 28, 30, 35, 86, 198.; IAET I, 131–134.
[3] *A Horthy-korszak rövid önéletrajza* 1953, 12.
[4] Kubitsch–Szekeres 1960, 57.
[5] *Nemzeti Ujság,* 1921. július 20., 2.
[6] *Nemzetgyűlési napló,* 1920. XIII. kötet, 404. 1921. december 15.
[7] *Néptanítók Lapja,* 1920/44–46.
[8] *Új Magyar Szemle,* 1920. augusztus, 105–106.
[9] Szabó Dezső 2012, 51.
[10] Sipos József 1984, 659–662.
[11] Fogarassy 1986c, 218.
[12] MNL OL K27, 1920. október 13., 40. pont; Pataki 1973, 169–173.
[13] MNL OL K27, 1921. május 7., 7. pont.
[14] MNL OL K27, 1921. január 4., 12. pont.
[15] MNL OL K27, 1921. augusztus 19., 26. és 28. pontok.
[16] HL HM ELN C 1921 50063., 50076., 50166., ELN C 1920 101209.
[17] *Budapesti Hírlap,* 1921. május 12., 2.
[18] HL HM ELN C 1921 50326.
[19] Nagy József 1993, 161.
[20] IAET III, 404.
[21] IAET I, 383–384.
[22] *Uj Budapest,* 1921/40. *Tafelmusik*: asztali zene (német).
[23] Bódy 2018, 1273.
[24] MTAKK Ms 4492/170. Szekfű Gyula levele Gábor Andornak, 1920. július 7.
[25] IAET I, 357–358.; Szabolcs 1963, 599, 606–609, 622.
[26] *A Szív,* 1921. április 16., 1.
[27] *A Horthy-korszak rövid önéletrajza* 1953, 97.
[28] *Szózat,* 1920. október 3.
[29] *Nemzeti Ujság,* 1921. június 2., 4.
[30] *Nemzeti Ujság,* 1922. május 10., 4.
[31] *Nemzeti Ujság,* 1922. május 6., 1.
[32] IAET I, 359.
[33] IAET III, 325–327.
[34] Szabó Dezső 2012, 203–204.
[35] *Hadirokkant írók anthológiája* 1937, 82.
[36] *Hadirokkantak Lapja,* 1922. november 26.
[37] *Hadirokkant írók anthológiája* 1937, 131.
[38] Sattler 1924, 1, 23–24.
[39] *Hadirokkantak Lapja,* 1922. október 1.
[40] MNL OL K27. 1920. szeptember 15., 10.
[41] *Hadirokkantak Lapja,* 1922. október 1.
[42] HL HM ELN C 1920 106153.
[43] MNL OL K27. 1921. október 28., 58. pont.

[44] IAET V, 104–105.; illetve IAET III, 278–279.
[45] *Gondolat*, 1921/6.
[46] *Honfoglalás*, 1920, 7–8.
[47] *Népszava*, 1920. január 24., 1.
[48] MZSL PIH-I-E. B10/3, Vác jk. és 90.112. 63.
[49] *Egyenlőség*, 1924. október 11., 9. és Bonhardt 1985, 590, 54. sz. lj.
[50] Bonhardt 1994, 19.
[51] HL HM ELN C 1920 101162.
[52] Bonhardt 1994, 30–31, 36–37.
[53] *Dokumentumok a magyar forradalmi munkásmozgalom történetéből* 1964, 131.
[54] PIL 658.f.10/3. 5, 15, 18.
[55] *The White Terror in Hungary* 1920, 8.
[56] HL HM ELN C 1921 50783.; IAET I, 291–293.; illetve IAET II, 139.
[57] MNL OL K27. 1921. május 5.; *Szózat*, 1921. május 11.
[58] Romsics 1999a, 236.
[59] Ormos 2000, 124.
[60] MNL OL K27. 1921. október 28., 12. pont.
[61] IAET III, 50.
[62] *Népszava*, 1921. december 20., 5.
[63] Romsics 1982a, 182.
[64] *Jövő*, 1922. január 13.
[65] HL HM ELN C 1920 101408.
[66] HL HM ELN C 1921 53533.
[67] *Czeglédi Keresztény Hírlap*, 1922. augusztus 13.
[68] Szekeres 1962, 16.
[69] *Magyar Vasút és Közlekedés*, 1937. december 20., 7.
[70] *Népszava*, 1921. október 21., 4.; *Uj Budapest*, 1921/41, 4.
[71] Szekeres 1962, 22–27.
[72] Uo., 60, 49.
[73] *Régi jó világ* 1959, 267–269.; Vargyai 1971, 349. A kenderesi birtokra más adatokat ad meg: Pál 1990, 12–13.
[74] Cseh–Szikszai 2002.
[75] IAET III, 309.
[76] NA FO 371/6121. 1920. október 19.
[77] NA FO 371/6121. 1921. május 11.
[78] BITI, 66.
[79] Szinai 1992, 17–18.
[80] *Nemzetgyűlési napló*, III. kötet (1920). 1920. június 18., 462–463.
[81] CZA Z4/41680.
[82] *Pesti Hírlap*, 1921. január 29., 3.
[83] HL HM ELN C 1921 50183.
[84] HL HM ELN C 1921 50439.
[85] A szegénység két háború közötti arányát Ferge Zsuzsa a lakosság 55–75 százalékára teszi. Ferge 1998, 28–33.
[86] MNL OL K27. 1920. július 21., 22.
[87] Ez a tételt először Szikra Dorottya fogalmazta meg: Szikra 2008, 39–79. Később Ungváry Krisztián is fejtegette ezt: Ungváry 2013. A könyv fájó módon ignorálta a korai húszas éveket, mindössze a 101–107. oldalon tárgyalja őket.
[88] Gyurgyák 2012, 10.

[89] LIH, Scholtz András levele Lendvai számára, d. n. (1921 vége).
[90] Fazekas 2019, 147.
[91] *Nemzeti Ujság*, 1920. január 4.
[92] *Nemzetgyűlési napló*, V. kötet (1920). 1920. szeptember 20., 428.
[93] HL HM ELN C 1921 50259.
[94] Idézi: *Szegedi Napló* (déli kiadás), 1921. október 4., 1.
[95] Bangha 1920, 38.
[96] *Nemzetgyűlési napló*, I. kötet (1920). 1920. április 17., 358.
[97] *Nemzetgyűlési napló*, VIII. kötet (1920). 1921. február 28., 263.
[98] *Uj Nemzedék*, 1923. október 2., 1.
[99] *A Nép*, 1921. szeptember 29., 2.
[100] *Fővárosi Közlöny*, 1921. szeptember 23., 1613.
[101] *http://www.huszadikszazad.hu/1923-december/politika/wolff-karolyt-miniszterelnokke-kialtottak-ki-csillery-beszamolojan*. (Utolsó letöltés: 2021. június 10.). A korabeli rezsi európai összehasonlításához lásd: Szekeres 1962, 11.
[102] *Uj Budapest*, 1921/39.
[103] *Belügyi Közlöny*, 1921. január 13., 92.
[104] *Nemzeti Ujság*, 1919. december 2., 5.
[105] HL HM ELN C 1921 50121.
[106] *Budapesti Hírlap*, 1921. július 29.
[107] Idézi: *Zsidó Szemle*, 1922. október 27., 1.
[108] HL ELN C 1921 50005 és 52626. Budaházy emberei feleltek a harmadik fejezetben leírt Hartmann-gyilkosságért is.
[109] Ablonczy 2005, 53–58, 114–119, 77.
[110] *Magyar Kultúra*, 1921/3, 135.
[111] *Egyenlőség*, 1921. május 14.
[112] *Uj Budapest*, 1921/2.
[113] BFL IV.1403.a. LXIII. köt. 75. 1921. február 16.; *Egyenlőség*, 1921. augusztus 13. A téma kapcsán Buzáth Jánosra téves néven utal, és egy nem létező politikust is emleget: Ungváry 2013, 105. Lásd még a könyv új címen történt kiadásában: Ungváry 2017, 132.
[114] WL sajtókivágások, magyar vonatkozású kivágások cím és jelzet nélkül (1921).
[115] *Egyenlőség*, 1926. július 24. és augusztus 14.
[116] HL ELN C 1921 50120.
[117] HL HM ELN C 1921 51030.
[118] *Posta és Távirda Rendeletek Tára*, 1921. január 13.
[119] Tálas 2018, 22–23, 35–36.
[120] HL HM ELN C 1921 51030.
[121] HL HM ELN C 1921 50121.
[122] JDCA 1921–1932 New York Collection, 4-17. Hungary. H. Viteles II. számú összefoglaló jelentése Magyarországról, 81–82.
[123] *Friss Ujság*, 1920. április 8., 2.
[124] HL HM ELN C 1920 102874.
[125] *Magyar Jövő*, 1920. június 3., 2.
[126] Az itt idézett részletekhez lásd: *Homok*, 1921. január 3., 3.; *Népszava*, 1921. január 12., 5.; *Az Est*, 1921. január 12., 3.; *Magyar Jövő*, 1920. december 19., 3., *Egyenlőség*, 1921. augusztus 20.
[127] *Egyenlőség*, 1921. szeptember 3. Itt kell cáfolni a téves információt, miszerint a Bethlen-kormány elszabotálta volna az italmérési jogosítványok revízióját: Ungváry 2013, 101–102.
[128] *Az Est*, 1921. augusztus 3., 5. és *Egyenlőség*, 1921. augusztus 6., 9.
[129] *Egyenlőség*, 1921. november 12.

[130] *Egyenlőség,* 1921. július 23. és 30.; WL sajtókivágások, magyar vonatkozású kivágások cím és jelzet nélkül (1921).
[131] *Nemzetgyűlési napló,* VIII. kötet (1920). 1921. március 2., 338. A témához lásd még az *Egyenlőség* 1921. február 26-i, március 8-i és március 19-i számait.
[132] *Egyenlőség,* 1921. február 26.
[133] *Nemzetgyűlési napló,* VIII. kötet (1920). 1921. március 2., 333. Haller sora nem szerepel itt. Idézi viszont az *Egyenlőség* tudósítója: *Egyenlőség,* 1921. március 8., 1.
[134] MNL OL K27. 1920. október 11., 33. pont.
[135] *Budapesti Hírlap,* 1921. március 22.
[136] HL HM ELN C 1921 50017.
[137] *Pesti Napló,* 1921. április 2., 4.
[138] WL sajtókivágások, magyar vonatkozású kivágások cím és jelzet nélkül (1921).
[139] *Szózat,* 1920. június 23.
[140] Gyáni 1992, 107–108.
[141] *Hazánk,* 1920. november 21.
[142] Borsos 1992, 130.
[143] Gratz 2001, 131.
[144] Horthy 1990, 135.
[145] Prohászka 1929, II., 77.
[146] Petrichevich-Horváth 1924; Romsics 1999a, 144, 155.
[147] *Szózat,* 1921. szeptember 6. és 7.; PIL 658.f.10.3. 23–24.
[148] HL ELN C 1920 102810.
[149] MNL OL K27. 1920. szeptember 22., 2. pont.
[150] *Szózat,* 1920. november 23.
[151] *Nemzeti Ujság,* 1920. szeptember 21.
[152] *Nemzeti Ujság,* 1921. február 13.
[153] Böröcz 2009, 7, 25–26.; Schuler 1935, 120.; FSZEK BGy BQ 333/135. Szalai 1963, 5–6.
[154] Petrichevich-Horváth 1924, 35.
[155] *Makói Kis Tükör,* 1921. július 3.
[156] *A határban a Halál kaszál...* 1963, 210.
[157] *Nem, Nem, Soha,* 1920. augusztus 8.
[158] *Uj Budapest,* 1921/35–36.
[159] MNL OL K27. 1921. október 7., 32. pont; Romsics 1999a, 155.; Szűts 2012, 105.
[160] RL C/6. Bánffy Miklós hagyatéka. V. doboz, *Huszonöt év* című kézirat, 23–24.
[161] Szűts 2007, 149.
[162] Dékány 2012, 125–126.
[163] *Hazánk,* 1920. november 21.
[164] MNL BML IV.1406.n. A szerb megszállás iratai. 3. doboz. *A pécsi polgármester sásdi emigrációja* című pallium. 121–123. D. n. (1921).
[165] *Az Est,* 1921. szeptember 4., 1.
[166] *Hazánk,* 1921. szeptember 18. és 25.
[167] HL HM ELN C 1921 50121.
[168] *Hortobágy,* 1920. május 7., 21., 28. és június 18.
[169] *Szózat,* 1920. június 17.
[170] *Szózat,* 1920. november 9.
[171] Bodó 2006, 128.
[172] Romsics 1999a, 156.
[173] *Hazánk,* 1921. május 8.
[174] Ungváry 2013, 84.; Szűts 2007, 155–156.

[175] *Egyenlőség,* 1920. december 18.
[176] *Hazánk,* 1920. július 25.
[177] MNL OL K27. 1920. szeptember 15., 29. pont.
[178] HL HM ELN C 1921 50695.
[179] HL HM ELN C 1920 101169.
[180] *Egyenlőség,* 1921. február 12., 1922. október 14. és 1921. május 14.
[181] WL sajtókivágások, magyar vonatkozású kivágások cím és jelzet nélkül (1921).
[182] *Világ,* 1921. november 23.
[183] *Magyar Gyáripar,* 1921. augusztus–szeptember.
[184] HL HM ELN C 1921 50307.

6. „Ha voltak is szeplők" – Revíziós sikerek és erőszak Baranyában és Nyugat-Magyarországon

[1] *Gondolat,* 1921/9.
[2] *Az Est,* 1921. augusztus 10. és szeptember 2.
[3] MNL BML IV.1406.n. A szerb megszállás iratai. 2. doboz. *Kereskedelmi és pénzügyi iratok* című pallium.
[4] Tengely 2004, 57.
[5] Dévavári 2019, 88.
[6] MNL BML V.73.h. A szerb megszállás megszűnésének tizedik évfordulója. Levelek Wolfnak és Inkeinek, 1931. július 31. és augusztus 6.
[7] *Dunántúl,* 1919. november 11., 1.; *Uj Somogy,* 1919. november 23., 3.
[8] HL HM ELN D 1921 22172.
[9] Ernyes 2009, 22.
[10] Kaposi 2011, 68–70, 76.
[11] *Pécsi Napló,* 1925. július 5., 12.
[12] Mályusz 2006, 52, 58, 77.; Hornyák 2020, 26–33.
[13] NA FO 371/6131. Alban Young jelentése Belgrádból, 1921. május 16.
[14] NA FO 371/6133. Budapest a brit külügynek, 1921. október 5.
[15] NA FO 371/6133. Belgrád a brit külügynek, 1921. augusztus 31. és szeptember 7.
[16] NA FO 371/6140. Éves jelentés, 1921. június 20.
[17] NA FO 371/6133. Belgrád a brit külügynek, 1921. augusztus 31. 2. sz. csatolmány, köztük Gosset, Hohler és meg nem nevezett tiszt válaszai. Bánffy megjegyzéséért külön lásd: NA FO 371/6134. Hohler Bánffyval való tárgyalásáról, 1921. november 30.
[18] NA FO 371/6133. Colonel Gosset: Report on Evacuation of the Occupied Territories in South Hungary, 1921. szeptember 2.
[19] NA FO 371/6132. 1921. augusztus 16-i jelentés.
[20] NA FO 371/6131. 1921. május 12-i irat a lehetséges pécsi megtorlások ügyében.
[21] NA FO 371/6133. Colonel Gosset: Report on Evacuation of the Occupied Territories in South Hungary, 1921. szeptember 2.
[22] Salamon 2001, 244. A „fehér zsidós" részhez: Székely 1921.
[23] *Az Est,* 1921. augusztus 25.; *A Nép,* 1921. augusztus 24.; Székely 1921.
[24] RL C/6. Bánffy Miklós hagyatéka. V. doboz, *Huszonöt év* című kézirat, 63.
[25] NA FO 371/6133. Colonel Gosset: Report on Evacuation of the Occupied Territories in South Hungary, 1921. szeptember 2. Az angol–magyar sor így szerepel az eredetiben. Értsd: „Éljenek a megváltóink!"
[26] NA FO 371/6132. Budapest a brit külügynek, 1921. augusztus 23. és 26.
[27] *Az Est,* 1921. augusztus 7.

[28] IAET II, 191–196.
[29] Kovačev 1977, 109–110.
[30] Schweitzer 1966, 88.; Székely 1921.
[31] HL Personalia VII.186. 206.d. Horthy pécsi bevonulásának 1921-es iratai.
[32] *Bécsi Magyar Ujság,* 1921. augusztus 27. és 28.
[33] *Bécsi Magyar Ujság,* 1921. október 12. és szeptember 16.
[34] *Pécs szerb megszállása* 2006, 121.
[35] *Az Est,* 1921. augusztus 23. és *Bécsi Magyar Ujság,* 1921. augusztus 27.
[36] *Bécsi Magyar Ujság,* 1921. augusztus 28. és szeptember 10.
[37] Fogarassy 1986e, 564.
[38] NA FO 371/6133. Szerb memorandum az atrocitások ügyében, 1921. szeptember 8.; G. Windows-Clive alezredes levele F. W. Gosset számára, 1921. szeptember 15.
[39] NA FO 371/6133. A mohácsi antantvizsgálódásokért lásd külön az 1921. szeptember 4-i, 7-i és 15-i francia nyelvű dokumentumokat.
[40] NA FO 371/6133. Report to Budapest Legation, 1921. szeptember 5.; William Strang belgrádi levele a brit külügy részére, 1921. szeptember 22.; F. W. Gosset jelentése a budapesti követségnek, 1921. szeptember 19.
[41] NA FO 371/6133. Report to Budapest Legation, 1921. szeptember 5.
[42] *Bécsi Magyar Ujság,* 1921. augusztus 27.; Székely 1921.
[43] Székely 1921.
[44] MZSL PIH-I-E 1919. B10/3, Mohács jk.; *Bécsi Magyar Ujság,* 1921. szeptember 10. és 24.; *Egyenlőség,* 1921. szeptember 17.
[45] MZSL PIH-I-E 1919. B10/3, Pécs jk. 1921. szeptember 25.
[46] HL HM ELN C 1920 100277.
[47] *Bécsi Magyar Ujság,* 1921. augusztus 30., 7.; és szeptember 4., 5.
[48] *Mult és Jövő,* 1921. december 23.
[49] *Kis Ujság,* 1921. szeptember 7., 3. Nevük rendszeresen szerepel a helyi sajtóban a húszas évek közepén.
[50] NA FO 371/6133.
[51] *Bécsi Magyar Ujság,* 1921. szeptember 4., 5.
[52] Botlik 2007b.
[53] NA FO 371/5765. 1921. október 24.
[54] *Turisták Lapja,* 1919/3–6., 50.
[55] Nagy Iván 1937, 11–12. A név kialakulásához lásd még: Botlik 2012, 38.
[56] MFL XI. Zadravecz-hagyaték. IV. sz. mappa, Szabó Zadravecznek, 1922. május 27.
[57] Botlik 2012, 113–114.
[58] *Bécsi Magyar Ujság,* 1921. augusztus 28., 2.
[59] *Az Est,* 1921. szeptember 4., 4.
[60] IAET III, 513.
[61] Fogarassy 1968, 186.
[62] Fogarassy 1972b, 123.
[63] Fogarassy 1971, 293–296.
[64] MNL OL K27. 1921. január 4., 3. pont. Ezt Bethlen áprilisban lényegében csak megismételte: MNL OL K27. 1921. április 28., 8.
[65] Fogarassy 1972a, 24.
[66] Fogarassy 1972a, 26. és Fogarassy 1972b, 120.
[67] IAET II, 200–201.
[68] NA FO 371/5760.
[69] Fogarassy 1978b, 237.

[70] Fogarassy 1978b, 243.
[71] *Páter Zadravecz titkos naplója* 1967, 187.
[72] Fogarassy 1986a, 28–30.
[73] IAET II, 201.
[74] Héjjas 1929, 16.
[75] Fogarassy 1978b, 229.
[76] *Nemzeti Ujság,* 1921. július 3.
[77] Fogarassy 1978b, 228.
[78] Békés 2007b, 419. Sigrayhoz áttekintően lásd Békés 2007a.
[79] *Uj Nemzedék,* 1921. augusztus. 30., 1.
[80] *Páter Zadravecz titkos naplója* 1967, 120.
[81] Charles Dickens: *Két város regénye.* I. kötet. Fordította Karinthy Frigyes. Budapest, Guthenberg, é. n., 11.
[82] Fogarassy 1972a, 23–30.
[83] *A Nép,* 1921. augusztus 31.
[84] *Bécsi Magyar Ujság,* 1921. szeptember 1., 6.
[85] *Budapesti Hírlap,* 1921. szeptember 2., 3.
[86] Fogarassy 1972a, 33–38.
[87] NA FO 371/5759. Keeling a külügynek, 1921. szeptember 6. és szeptember 7.
[88] Fogarassy 1972b 119.
[89] *Magyarság,* 1921. augusztus 25., 2.; *8 Órai Ujság,* 1921. szeptember 1., 1.
[90] Fogarassy 1978c, 334.
[91] Fogarassy 1972a, 38.
[92] Békés 2007b, 430.
[93] *Magyarság,* 1921. október 9., 5.; NA FO 371/5761. Bécs a külügynek, 1921. szeptember 16.; Zsiga 1991, 99.
[94] *Magyarság,* 1921. október 9., 5.
[95] Fogarassy 1990b, 311.
[96] Fogarassy 1986a, 28, 29, 31.; Fogarassy 1978a, 29.
[97] Békés 2007b, 413. Saját visszaemlékezésében ez a dátum szeptember 8., de itt nyilván torzít. Lásd: Fogarassy 1986a, 32.
[98] *A határban a Halál kaszál...* 1963, 247, 269.
[99] A későbbi jeleneteken kívül főleg a 10. perctől.
[100] Fogarassy 1972a, 24–26.
[101] *Magyar Jövő,* 1928. december 25., 3.
[102] *Lajtabánság Hivatalos Lapja,* 1921/1. (1921. október 30.)
[103] Fogarassy 1972b, 127.
[104] Fogarassy 1978c, 336.
[105] Fogarassy 1982b, 112.
[106] Fogarassy 1986a, 34–36.
[107] MNL OL K27. 1921. október 7., 7–8.
[108] MNL OL K27. 1921. október 16., 4.
[109] Fogarassy 1986d, 311.
[110] Fogarassy 1986d, 317.
[111] Fogarassy 1972b, 128.
[112] Békés 2007b, 416.
[113] RL C/6. Bánffy Miklós hagyatéka. V. doboz, *Huszonöt év* című kézirat, 18.
[114] *Bécsi Magyar Ujság,* 1921. december 27.

[115] LMA ACC/3121/C/11/012/041/1. Bánffy levele Lucien Wolf számára, 1922. december 14.; LMA ACC/3121/C/11/012/039. Board of Deputies levele Osmond Goldsmid számára, 1922. október 31.
[116] HL Personalia VII.202. 147/b. Prónay Pál. Nyilatkozat a nyugat-magyarországi eseményekről, 1922. augusztus 10.
[117] Fogarassy 1978b, 231.
[118] RL C/6. Bánffy Miklós hagyatéka. V. doboz, *Huszonöt év* című kézirat, 71.
[119] *Az Est,* 1921. augusztus 31.
[120] Ormos 2000, 119.
[121] NA FO 371/6140. Éves jelentés Magyarországról, 1921. június 20.
[122] RL C/6. Bánffy Miklós hagyatéka. V. doboz. *A magyar politika kritikája. Tanulmány a két háború közti magyar politikáról,* gépirat, d. n., 3.
[123] Csóti 2000, 28.
[124] RL C/6. Bánffy Miklós hagyatéka. V. doboz, *Huszonöt év* című kézirat, 16.
[125] *Uj Barázda,* 1922. április 16.
[126] Sakmyster 2001, 14.
[127] Hohler 1942, xiii.
[128] NA FO 371/7608. Budapest a külügynek, 1922. február 16.
[129] NA FO 371/6134. Budapest a külügynek, 1921. február 15.
[130] NA FO 371/5759. Budapest két távirata a külügynek, 1921. augusztus 30.
[131] NA FO 371/5761. Budapest a külügynek, 1921. szeptember 15.
[132] NA FO 371/6133. Budapest a külügynek, 1921. szeptember 1.
[133] NA FO 371/5759. 1921. szeptember 7.
[134] NA FO 371/5759. Budapest a külügynek, 1921. szeptember 8.
[135] NA FO 371/6143. 1921. október 10.
[136] NA FO 371/6144. Court of Inquiry, 1921. november 19. és Gosset jelentése, 1921. november 25.
[137] NA FO 371/6144. Budapest a külügynek, 1921. november 25.
[138] NA FO 371/5760. 1921. szeptember 12.
[139] NA FO 371/5760. A bécsi brit követség 1921. szeptember 9-i és október 5-i jelentései.
[140] NA FO 371/3636. Budapest a külügynek, 1921. március 16.
[141] NA FO 371/4854. Budapest a külügynek, 1920. augusztus 1.
[142] NA FO 371/6130. A British Supply Mission levele, 1921. február 4.
[143] NA FO 371/5780. 1921. február 8.
[144] NA FO 371/6138. Baron Sydenham levele, 1921. május 13. A kifejezés ekkoriban a Balkánra (is) használatos volt, ám így is téves.
[145] Fogarassy 1982b, 100.
[146] NA FO 371/6133. William Strang (Belgrád) a külügynek, 1921. szeptember 22.
[147] NA FO 371/6140. Éves jelentés Magyarországról, 1921. június 20.
[148] *Szegedi Friss Ujság,* 1922. december 15., 1.
[149] Kerekes 1976, 26–28.
[150] NA FO 371/7359. A. A. Douglas éves jelentése, 9.
[151] RL C/6. Bánffy Miklós hagyatéka. V. doboz, *Huszonöt év* című kézirat, 56, 62.
[152] Fogarassy 1982a, 17–18.
[153] NA FO 371/5761. Budapest a külügynek, 1921. szeptember 16. és NA FO 371/5760. Memorandum Nyugat-Magyarország átadásáról, 1921. szeptember 16.
[154] MNL OL K27. 1921. augusztus 28., 20.
[155] Fogarassy 1982b, 97.; RL C/6. Bánffy Miklós hagyatéka. V. doboz, *Huszonöt év* című kézirat, 65.
[156] RL C/6. Bánffy Miklós hagyatéka. V. doboz, *Huszonöt év* című kézirat, 65.
[157] MNL OL K27. 1921. augusztus 28., 18.

[158] *Francia diplomáciai iratok* 2005, 264.
[159] MNL OL K27. 1921. augusztus 28., 15.
[160] NA FO 371/5761. Bécs a külügynek, 1921. szeptember 15.
[161] *Francia diplomáciai iratok* 2005, 231.
[162] *Francia diplomáciai iratok* 2005, 244.; NA FO 371/5761. Bécs a külügynek, 1921. szeptember 16.
[163] NA FO 371/5759. Transfer of Western Hungary, d. n.; Fogarassy 1972a, 32.; Fogarassy 1982b, 102.
[164] Kerekes 1976, 22, 48. sz. lj.
[165] NA FO 371/5760. 1921. szeptember 10–15-i táviratok.
[166] MNL OL K27. 1921. szeptember 9., 51. pont.
[167] MNL OL K27. 1921. október 7., 3.
[168] RL C/6. Bánffy Miklós hagyatéka. V. doboz, *Huszonöt év* című kézirat, 78.
[169] NA FO 371/6764. Bécsi követség a külügynek, 1921. október 6.
[170] *Francia diplomáciai iratok* 2005, 262–264.
[171] Fogarassy 1982c, 194.
[172] NA FO 371/7359. A. A. Douglas 1922. április 11-i jelentése.
[173] RL C/6. Bánffy Miklós hagyatéka. V. doboz, *Huszonöt év* című kézirat, 76–84.
[174] Fogarassy 1986a, 30.
[175] MNL GyMSM SL XV.87. Az 1921-es soproni népszavazás iratai. 1. doboz. Guilleaume Árpád: Összefoglaló jelentés a nyugatmagyarországi főkormánybiztosság működéséről. 7.
[176] MNL GyMSM SL XV.87. 7. és 11. dobozok.
[177] A fotót lásd online: *https://ww1.habsburger.net/files/styles/large/public/originale/scan_2011_01_20_14_11_53.jpg?itok=2K2i55sz* (Utolsó letöltés: 2021. június 10.).
[178] *Uj Nemzedék,* 1921. augusztus 30., 1.
[179] Fogarassy 1986a, 34.; és Fogarassy 1972b, 119.
[180] Fogarassy 1972b, 121.
[181] Fogarassy 1978a, 29.
[182] Fogarassy 1972a, 32.
[183] MFL XI. Zadravecz-hagyaték. IV. sz. mappa, Szabó Zadravecznek, 1922. május 27.
[184] Fogarassy 1978b, 232–233.
[185] Fogarassy 1975, 140.
[186] *Nyugat,* 1921/6.
[187] NA FO 371/4862.
[188] MNL OL K27. 1921. október 27., 2. pont.
[189] Boronkai 1997, 63–64.
[190] Fogarassy 1978b, 239.
[191] Fogarassy 1972a, 36.
[192] Fogarassy 1972b, 117.; Fogarassy 1978c, 327.
[193] NA FO 371/5760. 1921. szeptember 13.
[194] Fogarassy 1972b, 116, 118.
[195] Fogarassy 1978c, 331.
[196] *Az Est,* 1921. szeptember 4., 4. „Ez azért csak nem járja, igenis Ausztriában vagyunk."
[197] NA FO 371/5759. Edward Keeling jelentése Sopronból, 1921. szeptember 5.
[198] Fogarassy 1972a, 23.
[199] Fogarassy 1971, 299.
[200] IWM D.11020. L. A. Gundry-White iratai. Jelentés Sopronról.
[201] *Bécsi Magyar Ujság,* 1921. szeptember 16., 4.; NA FO 371/7359. A. A. Douglas 1921-es évi jelentése, 25.
[202] NA FO 371/5766. 1921. november 11.

[203] NA FO 371/5767. 1921. december 7. Soproni katonai bizottság jelentése.
[204] Botlik 2007a, 56.
[205] Fogarassy 1982b, 113.
[206] *A Nép,* 1921. december 16., 1.
[207] NA FO 371/5768. Bécs a külügynek, 1921. december 14.
[208] Ormos 1999, 6.
[209] Szemerey 1997, 60.
[210] Boronkai 1997, 63.
[211] NA FO 371/5766. 1921. november 11.
[212] NA FO 371/5767. Keeling a külügynek, 1921. december 9.
[213] NA FO 371/5766. 1921. november 11.
[214] *Bécsi Magyar Ujság,* 1921. december 18.
[215] NA FO 371/5768. Preparations for Sopron plebiscite, 1921. december 16.; NA FO 371/5765. Report of Sopron Commission, 1921. december.
[216] Osztrák lapokat idéz: *Bécsi Magyar Ujság,* 1921. december 20.
[217] *Shvoy Kálmán titkos naplója* 1983, 76.
[218] *Szózat,* 1921. december 17.
[219] NA FO 371/5767. Lord Hardinge a külügynek, 1921. december 11.
[220] NA FO 371/5765. Bécs a külügynek, 1921. november 10.
[221] NA FO 371/5768. Budapest a külügynek, 1921. december 18.
[222] Tóth Imre 2020, 147.
[223] NA FO 371/5769. Gorton a külügynek, 1921. december 14.
[224] Mollay 1992, 97.
[225] MNL GyMSM SL XV.87. 7. doboz. Thurner beadványa a miniszterelnökhöz (1919. február 14.), 11.; *Magyarország,* 1922. január 3., 2.
[226] *Kecskeméti Közlöny,* 1921. december 16., 1.
[227] Ablonczy 2020, 229.
[228] BFL VI.d. 1. doboz. II–1922. 33/b.
[229] BFL VI.d. 1. doboz. 2–1922. 35/a.
[230] MNL OL K428. Magyar Távirati Irodai hírei, Frankper. 1926. május 15.
[231] Fogarassy 1986a, 29.
[232] Fogarassy 1978c, 340, 329.
[233] Fogarassy 1972a, 34.
[234] MNL OL K27. 1921. szeptember 9., 51. pont.
[235] Fogarassy 1978a, 36.
[236] Fogarassy 1972b, 125.
[237] Fogarassy 1978a, 30.; *A határban a Halál kaszál...* 1963, 274, 315.; HL Personalia VII.202. 147/b. Prónay levele Csáky Károly részére, 1925. június 11.; Fogarassy 1972b, 121.
[238] *Magyarság,* 1921. október 8., 4.
[239] NA FO 371/5761. A. A. B. Thompson a külügynek, 1921. szeptember 16.
[240] Fogarassy 1978a, 30.
[241] MFL XI. Zadravecz-hagyaték. IV. sz. mappa, Nagy levelei Bónis számára, 1922. május.
[242] MNL GyMSM SL XV.87. 1. d. Guilleaume: Összefoglaló jelentés. I. m. 13.
[243] Fogarassy 1978a, 30.
[244] *Magyarság,* 1921. október 7., 3.
[245] Fogarassy 1978a, 30.
[246] IAET II, 209.
[247] *Bécsi Magyar Ujság,* 1922. január 6., 5.

[248] HL Personalia VII.202. 147/b. Kruchina Manó jelentése a sikkasztások ügyében, 1922. június 22.
[249] Fogarassy 1972b, 126.; Bodó 2020, 59, 70, 95, 97, 146, 272.
[250] *Imposztorok,* 1969, a 66. perctől.
[251] *Az Est,* 1921. szeptember 4., 4.
[252] Fogarassy 1972a, 31.; *Bécsi Magyar Ujság,* 1921. augusztus 30.
[253] *Bécsi Magyar Ujság,* 1921. augusztus 30.
[254] Fogarassy 1972b, 125.
[255] *Gyógyszerészek Lapja,* 1934. október 1., 14.
[256] Peter Wolf cikkét a *Wochenpresse* 1961. június 3-i számából magyar fordításban közli *A Cél* (München), 1961/9–10, 29.
[257] NA FO 371/5760. 1921. szeptember 15.
[258] *Bécsi Magyar Ujság,* 1921. szeptember 3. Lásd még a *Wochenpresse* idézett cikkét.
[259] Fogarassy 1972a, 36–38.
[260] *Uj Barázda,* 1923. szeptember 29., 2.
[261] NA FO 371/5760. 1921. szeptember 13.
[262] Lásd a *Wochenpresse* idézett cikkét, illetve *Népszava,* 1923. szeptember 29., 4.
[263] *Güssinger Zeitung,* 1926. november 28., 2.
[264] A Pataki-ügy feldolgozásaihoz lásd: Zsiga 1993, 44; Zsiga 1985, 413.; Schmidt 2014, 332.; Schmidt 2017, 168.; Kolnhoffer 2008, 175.
[265] Kolnhoffer 2008, 175.
[266] *Bécsi Magyar Ujság,* 1921. szeptember 6.
[267] MNL OL K27. 1920. július 3.
[268] Schmidt 2009, 408.; *Vasvármegye,* 1921. augusztus 23., 3.
[269] Benkéné 2013, 80–81.; *Egyetértés,* 1921. szeptember 17., 3.
[270] *Pesti Napló,* 1921. szeptember 3., 2.
[271] *Bécsi Magyar Ujság,* 1921. szeptember 1., 3–4.; *Vasvármegye,* 1921. szeptember 1., 1. és augusztus 23., 3.; *Pesti Hirlap,* 1921. szeptember 1., 3.; *Budapesti Hirlap,* 1921. szeptember 10., 2.; *Kis Ujság,* 1921. szeptember 4., 5.
[272] *Vasvármegye,* 1921. szeptember 1., 1.; *Egyetértés,* 1921. szeptember 17., 3.
[273] Botlik 2011, 99.
[274] Lipthay 1923, 56–57.
[275] Ilyenekhez lásd: *Dunántúli Estilap,* 1921. szeptember 5., 1.
[276] Fogarassy 1961, 42.
[277] Fogarassy 1978a, 27.
[278] Fogarassy 1986b, 123.
[279] *Bécsi Magyar Ujság,* 1921. augusztus 28., 2. és szeptember 1., 6.
[280] *Bécsi Magyar Ujság,* 1921. szeptember 1., 6.
[281] *Magyarság,* 1921. október 8., 4.
[282] *Bécsi Magyar Ujság,* 1921. október 12., 5.
[283] Fogarassy 1992, 357.
[284] NA FO 371/5763. Bécsi követség a külügynek, 1921. október 3.
[285] *Bécsi Magyar Ujság,* 1921. szeptember 6., 4.
[286] *Bécsi Magyar Ujság,* 1921. augusztus 30.
[287] Fogarassy 1972b, 122.
[288] Fogarassy 1978c, 339.
[289] *Bécsi Magyar Ujság,* 1921. szeptember 1., 3.
[290] Uo., 4.
[291] *Bécsi Magyar Ujság,* 1922. január 12., 5.

[292] *Bécsi Magyar Ujság,* 1921. október 25., 7.
[293] NA FO 371/6144. Budapest a külügynek, 1921. november 21.
[294] MZSL PIH-I-E B10/3. 81.277.I.
[295] *Bécsi Magyar Ujság,* 1921. október 29., 5.
[296] *Magyar zsidó lexikon.* Szerkesztette Ujvári Péter. Budapest, k. n., 1929, 482.
[297] *Bécsi Magyar Ujság,* 1922. január 12., 5.
[298] Uo.
[299] Fogarassy 1979, 34.
[300] Missuray-Krug 1938, 235–245.
[301] *Bécsi Magyar Ujság,* 1921. október 12., 5.
[302] BFL VII.5.c.20630.1949. 21. Héjjas állítólag Prónayt vádolta a kivégzéssel. Ehhez lásd Domonkos 2018, 170.
[303] *Az Ujság,* 1924. január 23., 1.
[304] *Világ,* 1921. november 6., 5.
[305] *Budapesti Hirlap,* 1921. november 5., 9.
[306] *Az Est,* 1924. január 16., 6.
[307] *Imposztorok,* 1969, a II. és a 75. perctől.
[308] Fogarassy 1982b, 109.
[309] *Zsidó Szemle,* 1921. augusztus 26. (Kiemelés az eredetiben.)
[310] Sipos Péter 2002, 632–633.; *Egyenlőség,* 1921. november 19., 13–14.
[311] *Bécsi Magyar Ujság,* 1922. január 1., 4.
[312] *Vázsonyi Vilmos beszédei és írásai* 1927, 432.
[313] *Világ,* 1921. december 11.; *Bécsi Magyar Ujság,* 1922. január 5.
[314] *Zsidó Szemle,* 1922. augusztus 4., 7.
[315] *Magyarság,* 1921. július 17., 1.
[316] Magyar Nemzeti Levéltár: Szomszédaink voltak. Online kiállítás. Lásd: *https://mnl.gov.hu/mnl/ol/virtualis_kiallitas/szomszedaink_voltak* (utolsó letöltés: 2021. június 10.). Idézi a következőt: *Magyar Nemzeti Levéltár Pest Megyei Levéltára,* IV.408.a. Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye alispánjának bizalmas iratai, 31. (52.). biz./1921.
[317] *Nemzeti Ujság,* 1921. július 17., 1.
[318] *A Horthy-korszak rövid önéletrajza* 1953, 168.
[319] *Magyarság,* 1925. május 22., 1.
[320] LIH, cikk gépirata soproni ünneplésekről, d. n. (1922).
[321] Szabolcsi levele Lucien Wolfnak, d. n. (magángyűjteményben). Lásd még: UCL S SEES L Lucien Wolf iratai, 1. doboz.
[322] *Páter Zadravecz titkos naplója* 1967, 120.
[323] RL C/6. Bánffy Miklós hagyatéka. V. doboz. *Magunk bírálata* című gépirat, 1–2.
[324] IAET II, 200.
[325] Horváth Zoltán 1997, 37.
[326] *Magyar Élet,* 1940. december 25., 1. Hasonlóan érvel Domonkos 2018, 113.
[327] *Magyarság,* 1921. október 9., 5.
[328] LIH, Lendvai Komárominak, 1923. június 1. (Kiemelés az eredetiben.)
[329] *Szegedi Uj Nemzedék,* 1926. november 6., 4.
[330] MNL OL K428. Magyar Távirati Irodai hírei, Frankper. 1926. május 15.
[331] *A Nép,* 1921. december 2., 1.
[332] *Magyarság,* 1925. május 22., 1.
[333] Fogarassy 1978b, 237. és *Magyarság,* 1931. december 15., 8.
[334] *Világ,* 1924. január 13., 4. és Fogarassy 1986c, 209.
[335] *Az Est,* 1929. október 6., 16.

[336] *Magyarság,* 1931. december 15., 8.
[337] *Magyarság,* 1929. augusztus 20., 15.
[338] Fogarassy 1978a, 36.
[339] Ezt kiválóan fejtegeti Békés 2007b, 419.
[340] LIH, újságkivágás az 1926-os beszédből.

7. „Ősi magyar történet". Legitimizmus, királypuccsok és politikai konszolidáció

[1] Nánay 2018, 248.
[2] Speidl 2008, 453.
[3] Szabó István 2006, 171–174.; Kerepeszki 2011b.
[4] MNL OL K27. 1920. július 21., 15–16, 22–24.
[5] Lehár 1993, 20.
[6] IAET I, 260.
[7] Kerekes 1976, 5.
[8] Uo., 13–14.
[9] Sipos Péter 1990, 4.
[10] NA FO 371/4861. A. J. a külügynek, 1920. november 2.
[11] Kovács Gergely 2004, 104–108.
[12] Edelsheim-Gyulai 2001, 77.
[13] HMTI, 140.
[14] *Bécsi Magyar Ujság,* 1921. augusztus 20.
[15] Horthy 1990, 80.
[16] Ormos 1998, 67.
[17] *Pesti Hírlap,* 1920. szeptember 2., 3.
[18] LIH, Kádár Lendvainak, 1925. december 15.
[19] Hayek 2006, xii.
[20] Szűcs 1990, 22.
[21] NA FO 371/6141. A. J. a külügynek, 1921. július 14.
[22] L. Nagy 1990a, 177.
[23] NA FO 371/4855. A. J. a külügynek, 1920. szeptember 14.
[24] Montgomery 1993, 41, 89.
[25] L. Nagy 1990b, 20. (Kiemelés tőlem.)
[26] Szűcs 1990, 22. (Kiemelés tőlem.)
[27] NA FO 371/4855. A. J. a külügynek, 1920. szeptember 14. (Kiemelés tőlem.)
[28] BFL XXV.1.a.1946.1494. 24–25.
[29] HMTI, 261.
[30] Fiziker 2013, 147–148.
[31] Udvardy 2014, 246.
[32] *A budapesti német főkonzulátus jelenti* 1989, 196.
[33] Pritz 2016, 173–184.
[34] Idézi: *Szegedi Napló* (Déli kiadás), 1921. szeptember 20., 1.
[35] Szűcs 1990, 22.
[36] Lehár 1993, 21.
[37] NA FO 371/4860. Budapest a külügynek, 1920. november 6.
[38] Lehár 1993, 24.
[39] NA FO 371/4862. A. J. a külügynek, 1920. november 7.
[40] NA FO 371/4862. A. J. a külügynek, 1920. november 20.

[41] Horthy 1990, 61–62.
[42] Gratz 2001, 53–55.
[43] Békés 2009, 221, 226.
[44] *Nemzetgyűlési napló,* XIII. kötet. (1920) 1921. december 15., 404.
[45] *Szózat,* 1921. október 25. és március 17.
[46] *Zsidó Szemle,* 1920. december 17., 1.
[47] NA FO 371/6138. Budapest a külügynek, 1921. június 2. és december 2.
[48] A cikket egy évvel később szemlézi: *Előre* (New York), 1921. május 26., 5.
[49] Ormos 1990, 19.
[50] EOL Deák László: *Püspök, bibliafordító és nyakas ceglédi magyar* című kézirat (2006), 21.
[51] *Magyar Kultúra,* 1921, 390.
[52] EPL Cat B. 2763/1920.
[53] Felolvassa: *Nemzetgyűlési napló,* VIII. kötet (1920). 1921. február 19., 40.
[54] Uo., 40–41. A Ligához lásd Békés 2011, 44.
[55] Bibó 1986, 605.
[56] Karsai 1969, 263.
[57] Anderle 1997, 1404.
[58] NA FO 371/4862. A. J. a külügynek, 1920. november 17.
[59] RL C/6. Bánffy Miklós hagyatéka. V. doboz. *A magyar politika kritikája. Tanulmány a két háború közti magyar politikáról,* gépirat, d. n., 6–7.
[60] NA FO 371/4860. A. J. a külügynek, 1920. július 17.
[61] HL HM ELN C 1921 50012. 1920. december.
[62] NA FO 371/4860. A külügy a követségnek, 1920. július 30. Itt megjegyzendő, hogy a vonatkozó brit diplomáciai iratok egy részét, ám közel sem egészét a kihagyások jelzése nélkül közölte: Karsai 1968, 105–139. Itt osztoznunk kell Fogarassy kritikájában, aki meglepődését fejezte ki, hogy Karsai vonatkozó munkái lényegében figyelmen kívül hagyják a nyugat-magyarországi kérdést és a soproni népszavazást. A *Számjeltávirat* című munka pl. egy-két oldalra korlátozva tárgyalja azt. Fogarassy 1991, 300.
[63] HL HM ELN C 1921 51660.
[64] HL HM ELN C 1921 50121. 1921. január.
[65] *Elvett illúziók* 2007, 220.
[66] LIH, Komáromi Lendvainak, d. n. (Sopron, 1921. augusztus és október vége között).
[67] Windischgraetz 1966, 123.
[68] Balogh 1986, 199.
[69] Prohászka 1929, II., 84.
[70] *Szózat,* 1920. december 11.
[71] *Friss Ujság,* 1922. február 19., 3.
[72] Sipos Balázs 2005, 15.
[73] *Nemzetgyűlési napló,* VII. kötet (1920), 374.
[74] Romsics 1999a, 172.; Ablonczy 2000, 81.
[75] Ablonczy 2000, 62 és 81.; *Jewish Telegraphic Agency,* 1926. január 7.
[76] HMTI, 292.
[77] Horthy 1990, 255.
[78] NA FO 371/4861. Interview with Hungarian PM, 1920. november 1.
[79] Egy ilyen fotóért lásd: *História,* 1990/5–6, 14–15.
[80] BFL VII.18.d.1921.05.0064. 21.
[81] Idézi Ereky Károly felszólalása: *Nemzetgyűlési napló,* VII. kötet (1920). 1920. december 17-i ülés, 214.
[82] Zsiga 1989, 81.

[83] *Nemzetgyűlési napló,* VIII. kötet (1920), 41.
[84] HL HM ELN C 1920 100245.
[85] Vargyai 1971, 338, 345, 133.
[86] Lehár 1993, 22, 24. A legitimista politikusokhoz áttekintően lásd Kardos 1998.
[87] NA FO 371/4861. A. J. a külügynek, 1920. november 2. *Fait accompli*: kész tény (francia).
[88] Vargyai 1971, 103.
[89] *Páter Zadravecz titkos naplója* 1967, 219.
[90] Horthy 1990, 146.
[91] Ormos 1990, 43. Ormos állítása szerint nem talált olyan iratot, ami a francia támogatást bizonyította volna. Uo., 47.
[92] Uo., 47–48.
[93] Uo., 31–33, 49–50.
[94] McMeekin 2016, 451–452.
[95] Ormos 1990, 52–54.
[96] RL C/6. Bánffy Miklós hagyatéka. V. doboz, *Huszonöt év* című kézirat, 93.
[97] Uo., 7.
[98] Horthy 1990, 151, 142–143.
[99] *A határban a Halál kaszál...* 1963, 244.
[100] Zsiga 1989, 104–105.
[101] IAET II, 241.
[102] Windischgraetz 1966, 123.
[103] Lehár 1993, 28.
[104] Windischgraetz 1966, 123–124.
[105] Ádám 1981, 66.
[106] Speidl 2012, 169.
[107] Hornyák 2001, 1193.
[108] Hornyák 2001, 1188.; Tóth Endre 2005.
[109] Ormos 1990, 75–77.
[110] Kerekes 1976, 10.
[111] NA FO 371/4862. Belgrád a külügynek, 1920. december 22.
[112] Hornyák 2001, 1190.
[113] Ormos 1990, 63–66, 72.
[114] RL C/6. Bánffy Miklós hagyatéka. V. doboz, *Huszonöt év* című kézirat, 7, 90–92.
[115] Horthy 1990, 147.
[116] BITI, 61–62.
[117] NA FO 371/6137.
[118] Windischgraetz 1966, 123.
[119] MFL XI. Zadravecz-hagyaték. IV. sz. mappa, Szabó Zadravecznek, 1924. szeptember 17.
[120] LIH, legitimista pamflet. A bibliai idézethez: 1 Thessz 5:2.
[121] IAET, II. 201–202.
[122] *Elvett illúziók* 2007, 209.; Folkusházy–Bengyel 1922, 44.
[123] Sipos Péter 1993, 6.; *Nemzetgyűlési napló,* XIII. kötet (1920), 258–259.
[124] Felsorolja: Lehár 1993, 43.
[125] Fogarassy 1972b, 127.
[126] BFL VII.18.d.121242.1921. 9. skk.
[127] Sauerwein 1937, 43.
[128] BFL VII.18.d.121242.1921. 17.
[129] A bekezdésben szereplőkhöz lásd: Folkusházy–Bengyel 1922, 11, 38.
[130] Sauerwein 1937, 44.

[131] MNL OL K27. 1921. október 22., 2–5.
[132] Folkusházy–Bengyel 1922, 34, 52.
[133] Uo., 32–33.
[134] Uo., 113–114.
[135] BFL VII.18.d.121242.1921. 9.
[136] Folkusházy–Bengyel 1922. Hasonló állítást téves lábjegyzettel idéz a munkából: Karsai 1969, 241.
[137] Dombrády–Tóth 1987, 45.
[138] Soldos 1990, 14.
[139] Folkusházy–Bengyel 1922, 33, 50.
[140] Karsai 1969, 246.
[141] Soldos 1990, 14.
[142] RL C/6. Bánffy Miklós hagyatéka. V. doboz, *Huszonöt év* című kézirat, 96–97, 99.
[143] Milotay 1986, 74.
[144] *Nemzetgyűlési napló,* XIII. kötet (1920), 195.
[145] RL C/6. Bánffy Miklós hagyatéka. V. doboz, *Huszonöt év* című kézirat, 102–103.
[146] Karsai 1969, 240.
[147] RL C/6. Bánffy Miklós hagyatéka. V. doboz, *Huszonöt év* című kézirat, 100.
[148] MNL OL K27. 1921. október 22., 2–5.
[149] Karsai 1969, 235.
[150] *IV. Károly visszatérési kísérletei* [1921], 51.
[151] Karsai 1969, 243–246, 260–261.
[152] Horthy 1990, 149.
[153] Karsai 1969, 240–242, 251.
[154] Horthy 1990, 152–153.
[155] *IV. Károly visszatérési kísérletei* [1921], 207–208.
[156] RL C/6. Bánffy Miklós hagyatéka. V. doboz, *Huszonöt év* című kézirat, 110–111.
[157] MFL XI. Zadravecz-hagyaték. A bibliai részhez: Királyok I, 16:16–18.
[158] MNL OL K428. MTI Napi hírek, 1921. október 23.
[159] Folkusházy–Bengyel 1922, 55, 75.
[160] Kovács Gergely 2004, 116.
[161] Folkusházy–Bengyel 1922, 75, 100.; *IV. Károly visszatérési kísérletei* [1921], 209.
[162] Fogarassy 1972b, 127.
[163] *Bécsi Magyar Ujság,* 1921. október 28. 1.
[164] *Bécsi Magyar Ujság,* 1921. október 31. 3.
[165] Szepesi [Milotay] 1954, 162.
[166] *Bécsi Magyar Ujság,* 1921. október 28. 3.
[167] *Páter Zadravecz titkos naplója* 1967, 219.; Zsiga 1989, 104–105.
[168] *A határban a Halál kaszál...* 1963, 240.; Fogarassy 1986d, 314, 151. sz. lj.
[169] Folkusházy–Bengyel 1922, 136–138.
[170] Uo., 141.
[171] *Katholikus Nevelés,* 1921. november. 24., 6.
[172] Sauerwein 1937, 41.
[173] *Az Est,* 1928. augusztus 17., 5.; *Nemzeti Ujság,* 1931. augusztus 2., 18.
[174] *Páter Zadravecz titkos naplója* 1967, 224–225.
[175] *Reggeli Hírlap* (Miskolc), 1921. október 30., 10.; *Bécsi Magyar Ujság,* 1921. október 31., 4.; *Nemzeti Ujság,* 1921. október 30., 5.; MFL XI. Zadravecz-hagyaték.
[176] *Nemzetgyűlési napló,* XIII. kötet (1920). 1921. december 16., 437.
[177] *Nemzetgyűlési napló,* XIII. kötet (1920). 1921. november 4., 107.

[178] MNL OL K428. MTI Napi hírek, 1921. október 22. és 23.
[179] *Nemzetgyűlési napló,* XIII. köt. (1920), 107.
[180] Igali 1942, 161.
[181] *Népszava,* 1924. február 26., 10.
[182] Speidl 2008, 461.
[183] Szabó Dezső 1921, 47–51.
[184] *Lajtabánság,* 1921. november 3., 2.
[185] *Zsidó Szemle,* 1921. november 4., 4.
[186] *Mult és Jövő,* 1921. november 4.
[187] *Egyenlőség,* 1921. október 29., 2.
[188] *Egyenlőség,* 1922. október 7., 3.
[189] *Egyenlőség,* 1921. november 5.; Kerepeszki 2011a, 48.
[190] *Nemzetgyűlési napló,* XIV. kötet. (1920). 1921. december 22-i ülés, 97. Itt Sándor csak reagál a nevetésre, Budaváryt viszont nevesíti: *Bécsi Magyar Ujság,* 1921. december 22.
[191] A cikkváltást idézi: *A Szív,* 1921. április 30., 1.
[192] *Mult és Jövő,* 1921. november 4.
[193] *Zsidó Szemle,* 1921. október 28.
[194] *Nemzetgyűlési napló,* XIV. kötet (1920). 1921. december 22., 98.
[195] NA FO 371/4862. A. J. a külügynek, 1920. november 7.
[196] Lásd pl. Kovács Gergely 2004, 107–108.; Gratz 2001, 54–55.
[197] Veszprémy 2016.
[198] Buchmüller 2017, 101.
[199] Szinai 1992, 17–19.; Ungváry 2013, 109.
[200] Lásd erről pl. *Egyenlőség,* 1908. július 12., 3.
[201] *Egyenlőség,* 1921. június 4., 1.
[202] Zsiga 1989, 45.
[203] Zsiga 1989, 64–65.
[204] MZSL PIH-I-E. B10/3. Zalaegerszeg jk.
[205] IAET I, 161.
[206] MZSL PIH-I-E. B10/3. Szentgotthárd jk.
[207] IAET I, 161.; *Egyenlőség,* 1919. szeptember 18., 4–5.
[208] *Az Ujság,* 1925. október 15., 3. és *Esti Kurir,* 1925. január 9., 3.
[209] Katona 2009, 160, 163–164.
[210] IAET I, 356.
[211] Lehár 1993, 17, 20.
[212] BFL XXV.1.a.1946.1494. 21–25.
[213] Pásztor 1985, 224–225.
[214] MZSL PIH-I-E. B10/3. Müller Lipót panasza, 1920. április 6.
[215] Ormos 1990, 155.
[216] *Nemzetgyűlési napló,* XIII. kötet (1920). 1921. november 4., 122. és 1921 november 5., 137.
[217] Erre rámutat: Vargyai 1971, 326–327.
[218] *Nemzetgyűlési napló,* XIII. kötet (1920). 1921. november 4., 103.
[219] Uo., 1921. november 4., 113–114.
[220] Uo., 1921. november 4., 122.
[221] Uo., 1921. november 4., 108.
[222] Uo., 109–110.
[223] *Uj Nemzedék,* 1922. február 28., 1.
[224] *Nemzetgyűlési napló,* XIII. kötet (1920). 1921. november 4., 110.
[225] Uo., 1921. december 15., 402–404.

[226] Uo., 1921. december 12., 316–318.
[227] *Bécsi Magyar Ujság,* 1921. november 6., 1.
[228] *Magyar Kultúra,* 1922, 206.
[229] Vázsonyi Vilmos levele Székely Ferencnek, 1921. december 22. Magántulajdonban. (Kiemelés tőlem.)
[230] Kovács Gergely 2004, 146.
[231] *Páter Zadravecz titkos naplója* 1967, 230, 252.
[232] Milotay 1986, 50–51.
[233] HMTI, 23.
[234] NA FO 371/5823.
[235] NA FO 371/7607.
[236] NA FO 371/7636.
[237] Uo.
[238] Romsics 1999a, 200.
[239] *The Hungarian Quarterly,* 1939/1, 22.
[240] Romsics 2007, 10.
[241] Fogarassy 1972a, 29.
[242] Fogarassy 1990a, 19.
[243] *Az Ujság,* 1924. január 13., 2.
[244] *Jövő,* 1922. január 7.; IAET II, 243.
[245] *Vázsonyi Vilmos beszédei és írásai* 1927, 369–376.
[246] *Budapesti Hírlap,* 1922. március 2., 5.
[247] *Báró Burián István naplói* 1999, 254.
[248] Idézi: Fogarassy 1971, 141.
[249] *Bécsi Magyar Ujság, 1922. január 12.,* 4.
[250] Egyéb fellelési helyei mellett lásd: MFL XI. Zadravecz-hagyaték. 3. sz. mappa.
[251] Udvardy 2014, 248.
[252] Kovács Gergely 2004, 158.
[253] *Budapesti Hírlap,* 1932. szeptember 17., 6.
[254] Romsics 1999a, 209–213.
[255] *Uj Nemzedék,* 1922. február 28., 1.
[256] Romsics 1999a, 157–160.
[257] Uo., 106, 113, 119, 128, 130.
[258] HMTI, 48.
[259] Romsics 1999a, 182, 196, 188.
[260] RL C/6. Bánffy Miklós hagyatéka. V. doboz, *Huszonöt év* című kézirat, 10–11.
[261] BITI, 256–257.
[262] Romsics 2015, 41–43.
[263] Romsics 1999a, 315, 236.
[264] Kovács M. 2012.; MNL OL K27. 1921. április 28., 8–9.
[265] MNL OL K27. 1921. szeptember 9., 51. pont.
[266] Romsics 1999a, 236.
[267] BITI, 137–140.
[268] *Szózat,* 1922. március 7., 4.
[269] Romsics 1999a, 220, 308, 306.; *Népszava,* 1921. december 8.
[270] IAET III, 44–53, 121.
[271] IAET III, 557.
[272] IAET IV, 69–71.
[273] IAET III, 430.

NÉVMUTATÓ

I. (Szent) István, magyar király 223
I. Konstantin, görög király 192
II. Rákóczi Ferenc, erdélyi fejedelem 171
IV. Károly, osztrák császár és magyar király 14, 16, 130, 145, 175–176, 178, 184–185, 187, 197–198, 203–204, 210, 216, 219–220, 231
Ablonczy Balázs 2, 7, 94
Achim Ilonka 11
Ady Endre 38, 45–48, 230
Ady Lajos 47
Aitken, David Brunton 41
Akers-Douglas, Aretas 220
Alagics János 110
Albrecht, osztrák főherceg 175
Alexay András 198
Almásy László 146
Andrássy Gyula, id. 29
Andrássy Gyula, ifj. 190, 196, 199, 202, 206, 211, 214, 222
Andrássy Gyuláné Zichy Eleonóra 225
Andrekity Ferenc 82
Angelus Ignác 165
Angyal Dávid 26
Apáthy László 131
Apponyi Albert 29, 41, 186, 197, 209, 217
Apponyi Albertné 100
Arany János 21
Assmann, Aleida 16
Athelstan-Johnson, Wilfrid 111, 136, 140, 148, 178, 181, 183, 187, 191
Attila, hun uralkodó 126
Avarffy Elek 40
Babits Mihály 25, 41, 45–46, 48
Bacsó Béla 15, 215
Baky László 123
Balassa István 164
Balla Aladár 186
Ballagi Aladár 26
Baltazár Dezső 59–67, 230
Bánffy Miklós 103, 112–114, 133–136, 139–141, 143–146, 168, 170, 187, 192–193, 196, 201–202, 204, 224–225
Bangha Béla 22–23, 42, 45, 49–53, 56, 58–60, 69, 91, 114, 168, 174, 230
Bangha Klotild 50
Barabás Sámuel 104
Baranyai Lajos 51
Bárdoss Béla 131
Bárdossy Gyula 105

Batthyány Tivadar 23, 26
Belitska Sándor 96, 208
Bencs Zoltán 226
Benedek Marcell 25
Beneš, Edvard 140, 142, 203–204, 220
Beniczky Ödön 24, 185, 190, 194, 196, 198
Benisch Artúr 39
Berger Dávid 98
Berinkey Dénes 225
Bernolák Nándor 61, 101
Bernstein Béla 40
Bethlen András 226
Bethlen István 16, 35, 54, 75–77, 84–85, 96, 100–103, 115, 120, 122–124, 127, 130, 132–133, 141, 143–145, 148, 155–156, 158, 173, 189, 196–197, 199, 201–204, 207–208, 216, 219–220, 223–228, 230, 232
Bibó Dénes 123, 164
Bibó István 123, 186
Bíró Ferenc 58
Birtha József 73
Blum Dezső 118
Blum Stefánia 185
Bogdán Gyula 55
Bokor Ferenc 166
Bónis Arkangyal (Bónis Lajos) 122, 131, 133, 145, 157
Boroviczény Aladár 198
Brandt István 158
Breznay Kálmán 87
Briand, Aristide 191
Brown, L. Carl 17
Budaházy Miklós 15, 93, 122, 167, 205
Budaváry László 209, 212
Burián István 222
Buzáth János 92
Cavallier József 51–52
Clarke, George 139
Cnobloch, Hans 181–183
Czapik Gyula 58, 186
Czövek Sándor 64
Csernoch János 23, 186, 223
Csilléry András 56, 92
Daimel Sándor 13
Dánér Béla 90–91, 93
Darvai János 164
Davy, Robert 127
Deák László 56, 208
Delhányi Ernő 214
Della Torretta, Pietro Tomasi 139–140
Déri Ferenc 26
Déri Gyula 118
Destanics, Lázár 116
Di Castagneto, Gaetano Caracciolo 139–141
Dienes Pál 68
Dienes Valéria 68–69
Dózsa György 25
Dömötör Mihály 217
Drozdy Győző 7, 187
Durics Hilmi Huszein 125
Eckhardt Tibor 21
Ecsedi István 63, 188
Edelsheim-Gyulai Ilona 12
Edelsheim-Gyulai Lipót 23
Egan Imre 146, 157, 162, 165
Endre László 123
Endresz György 123
Engels, Friedrich 94
Eötvös József 30
Erdődy Tamás 132, 146, 158, 192, 212, 215
Ereky Károly 98, 190, 213
Ertl János 81
Esterházy Ferenc 205
Esterházy János 123
Fáber Oszkár 25

Fábián Béla 83
Fábregas y Sotelo, Mariano 187
Farkas Edith 7, 69
Fehér Imre 118
Ferdinánd, román király 194
Ferenc Ferdinánd, osztrák főherceg, osztrák–magyar trónörökös 178
Ferenc József, osztrák császár és magyar király 178–180, 207, 218
Fertsák Jenő 222
Fisch Lajos 93
Flesch Ármin 117
Fodor Hugó 118
Fouchet, Maurice 142, 144, 195
Földesi Márton 93
Förster Lajos 123, 133, 164
Francia Kiss Mihály 122, 127
Fráter György 136
Fridrich Géza 110
Fried Ignác 77
Friedrich István 33, 94, 121, 123, 125, 130, 155, 172, 177, 180, 187, 198, 206, 214
Füst Milán 25
Gaál Gaszton 217
Gálócsy Árpád 223
Gárdonyi Géza 46
Gebhardt Pál 146, 165
Geguss Dániel 70
Geőcze Sarolta 70
Gerő Jenő 118
Gévay-Wolff Lajos 121
Giesswein Sándor 23, 33
Glaser Géza 165
Glasner Mózes 135
Glibonjski, Milan 115
Gorton, George 142, 153
Gosset, Francis William 112–113, 116
Gottlieb, Holzmann 152
Gömbös Gyula 22, 35, 42, 55–56, 83, 122–123, 125, 132, 146, 164, 196–197, 217–218, 224
Görgey Márton 80
Grant-Smith, Ulysses 35, 181
Gratz Gusztáv 184, 197–199, 205–206, 211, 222
Guilleaume Árpád 157
Gundry-White, Lionel Arthur 150
Gyarmath János 13
Habsburg Ottó 197
Haller István 23, 98, 214, 216
Haller József 92, 96, 214
Halmay Zoltán 123
Halmos Géza 94
Hantó Jenő 13
Hartmann Mór 40
Hayek, Friedrich A. 180
Hegedüs György 32, 86, 93
Hegedűs Lóránt 120
Hegedűs Pál 131, 168, 202
Héjjas Aurél 133
Héjjas Iván 15, 121–123, 125–126, 129–130, 133, 155, 158, 164–165, 167, 169, 171, 174, 198, 205, 215
Héjjas Jenő 125
Herczeg Ferenc 31, 38–39, 44
Hilbert Vilmos 95
Hir György 122, 125, 131
Hohler, Thomas Beaumont 88, 112, 114, 137–139, 141, 144, 153, 166, 195–196, 200–203, 221
Holiday, Victor 138
Homonnay Tivadar 89
Horthy Miklós 3, 9–14, 16–17, 19–21, 23–24, 27, 31, 38–39, 50, 54, 58–60, 63, 67, 72–73, 80, 83–85, 87, 89, 93, 100, 111–115, 122, 133, 137, 144, 159, 175–177, 179–185, 187–197, 200–201,

203, 207–210, 213–214, 216, 218–225, 227, 229–231
Horváth János 47
Horváth Máté 162
Hubert Ottó 62, 64, 66
Humphreys, Richard J. E. 88
Hunyadi Mátyás, magyar király 9
Hurst, Cecil 221
Huszár Károly 22–23, 187
Igali Béla 210
Illés József 161, 170
Inczédy Ágoston 157
Inkei Margit 110
Inkey Ladiszlája 110, 225
Inselt István 164
Jankovics, Ilija 116
Jánosi Zoltán 61
Jány Gusztáv 10
Jászi Oszkár 23, 68, 76, 184, 218–219, 224
Jeszenszky Károly 7, 59
Jézus Krisztus 37
Jókai Mór 45, 52, 171
József, osztrák főherceg 175, 187, 208
Juhász Nagy Sándor 61
Julier Ferenc 24
Jurisics, Anna 116
Jüttner, Johann 134
Kaas Albert 56
Kádár Lehel 7, 24, 28, 44–45, 51–53, 68, 76, 180
Kamm Márkus 166
Kánya Kálmán 135, 201, 205
Kapisztrán Szent János 35, 201
Károlyi Mihály 10, 22–24, 26–27, 29, 37, 60–62, 144, 176–177, 218, 224
Károlyi Mihályné Andrássy Katinka 22
Kaszala Károly 122, 125, 127
Katz Endre 83
Keeling, Edward 138–139, 152
Keller László 162
Kertész Antal 118
Khuen-Héderváry Sándor 145, 193
Kipling, Rudyard 21
Kirchknopf János 162, 165
Kirchner Rezső 57
Kisbán Miklós (Bánffy Miklós) 103, 112, 134–135
Kiss János 208
Kiss Kálmán 227
Kiss Lajos 72, 98
Kiss László 87
Kiss Menyhért 76, 217–218
Kiss Sándor 29
Klausz Imre 208–209, 211–212
Klebelsberg Kuno 23, 44, 148, 222, 225
Kmoskó Mihály 41–42
Komáromi János 128, 171–172, 188, 198–199
Korányi Frigyes, ifj. 96
Korein Dezső 168
Kossuth Lajos 30, 63, 152, 211, 217
Kószó István 217
Kosztolányi Dezső 41, 46
Kovács Alajos 72
Kovács Béla 116
Kovács Emil 72
Kovács József 60
Kovács Zsigmond 162, 170
Kováts J. István 65, 217
Kozma Miklós 85, 105, 181, 209, 222–223
Körner, Theodor von 128
Kőváry Ottó 206
Krausz Emánuel 118
Krausz Jehuda 166
Krausz Mihály 118
Krausz Simon 169
Krausz Vilmos 42
Kruchina Manó 159

Kun Béla 10, 23, 27, 128, 218
Kuncz Aladár 33
Kurtz Géza 200
Lakatos Géza 10
Lánczy Leó 68
Lantos Jakab 168
Lehár Antal 130, 156, 177, 183, 190, 192, 194, 197–199, 205, 211, 214–215
Lendvai István 7, 22, 26–28, 43–48, 51–53, 76, 126, 169, 171, 174
Lévay Ferenc 131–132, 173
Liechtenstein, Alois von 91
Linder Béla 111
Lingauer Albin 192, 213
Lipcsey Péter 66
Litvák Lázár 108
Litvák Szidónia 108
Lónyay Elemér 158
Lovrich József 72
Löw Immánuel 40
Lubovics, Radoje 115
Lukacs, John 17
Luther Márton 66
Luzsénszky Alfonz 42–43
Machiavelli, Niccolò 184, 225
Machula Béla 58–59
Maderspach Viktor 122, 125, 127, 132, 135, 147–149, 156, 165, 167, 172, 199–200
Malcsiner Emil 51
Malesivics, Milko 116
Mandics, Jagsa 116
Mann Gyula 107
Mannheim Sándor 44
Mária, román királyné 194
Máriássy Félix 130, 159
Máriássy László 200
Marton János 60
Mátray Ferenc 208
Matuska Szilveszter 200
Méhelÿ Lajos 25, 52
Messik Lajos 94
Mészáros János 80, 98
Mezey Ferenc 168
Mikes János 186, 192–193, 211
Mikes Lajos 46
Miklós Andor (Klein Ármin) 51–52
Milotay István 22–23, 27–29, 45, 60–61, 72, 169, 201, 206, 219, 223
Miskolczy Lajos 66
Missuray-Krug Lajos 167
Mitterpacher Gusztáv 9–10, 14
Mohamed 36
Mollay Károly 154
Molnár Endre 122, 157
Molnár Gábor 208
Móricz Zsigmond 41, 45–46
Moskovits Ilona 26
Muntean Gabriella 11
Muraközy Gyula 36
Mussolini, Benito 227
Müller Antal 70
Müller Ernő 215
Nádosy Imre 208
Nagy Emil 157
Nagy Hugó 64
Nagy János 208
Nagy Pál 200
Nagyatádi Szabó István 188, 223
Neiser Ábrahám 118
Nemes Albert 144–145
Néveri László 210
Ohaba Károly 208
Oláh Gábor 32, 43
Oláh György 123
Orbók Attila 37, 61
Ormos Mária 7, 180

Ostenburg-Moravek Gyula 15, 122–124, 126–127, 145, 160, 164, 197–200, 204–206, 211, 215, 222
Ottó Ferenc, osztrák főherceg 178
Paizs Ödön 109, 147
Pálffy-Daun Eleonóra 130
Pálfi Károly 208
Pallavicini György 23
Pap Ernő 104
Papp-Váry Elemérné (Sziklay Szeréna) 37
Pata Józsa 103
Patacsi Dénes 117
Pataki Ferenc 161–162
Pekár Gyula 36, 99
Peterdi Andor 212
Petőfi Sándor 25, 32, 82
Petri Elek 54, 65
Petri Mór 36
Petrichevich-Horváth Emil 102
Petrovits Mihály 33
Peyer Károly 224
Pikler Gyula 94
Pintér Jenő 36
Pleyer Lajos 226
Ploetz, Alfred 94
Pokorny János 165
Popovich Viktor 11
Popper Salamon 83
Praznovszky Iván 191
Prohászka Ottokár 7, 22–23, 27, 29, 32, 34, 36, 38, 59, 68–69, 73, 90, 100, 188
Prónay Pál 38–39, 102, 105, 123–126, 129–133, 135, 145–146, 156–157, 159–160, 164, 167, 169–170, 172–173, 181, 188, 193, 200, 206, 211, 215, 221
Rácz Kálmán 206
Ráday Gedeon 66, 78, 84, 114, 133
Radovanovics, Sztevo 110
Raffay Sándor 20, 23, 32, 54–58, 186, 230
Rajn Mária 52
Rajn Mihály 52
Rákosi Jenő 47, 74
Rakovszky István 23, 43, 197–199, 206, 211, 214, 222
Ranzenberger Viktor 124, 156–157, 164, 173, 205
Rassay Károly 216
Rátz Alfréd 162
Ravasz László 54, 56, 58–59, 65, 67
Reiner János 185, 219
Reisz Frigyes 164
Remethey-Fülepp Dezső 80
Rentka István 89
Réz Mihály 29
Rosenberg, Hans van 195
Rubinek Gyula 72, 89, 177–178
Rudolf, osztrák főherceg, osztrák–magyar trónörökös 178
Rupert Rezső 50
Salm Hermann 116, 123, 164, 215
Samotny, Franz 128
Sándor Pál 212, 214
Sárkány Jenő 179, 196, 202, 205, 208
Sátori Ernő 167
Sátori László 166–168, 170
Sattler Jenő 81
Schalk Sámuel 161
Schandl Károly 136
Schey Hermann 164, 192, 212
Schiff Ödön 168
Schindler Hugó 166
Schmidt Károly 162
Schneider József 160–161
Schober, Johann 144, 171
Scholtz András 90
Scholtz Oszkár 57
Scholtz Ödön 162

Schöpflin Aladár 46
Schwarcz Vilmos 118
Sebestyén Jenő 60, 66
Sebestyen, Victor 17
Sékel Miksa 105
Shvoy Kálmán 153
Sigray Antal 126–127, 131, 177, 183, 192, 197, 199, 214–215, 221–222
Siklódy Lőrinc 207
Simon József 15, 162
Simonyi-Semadam Sándor 23
Sipos Mihály 208
Sipőcz Jenő 86, 88, 95, 208
Slachta Margit 89, 182, 223
Smrcka, Siegmund 128
Somló Bódog 94
Somogyi Béla 15, 215
Somogyi Nátán 73
Somogyváry Gyula (Gyula diák) 31
Soós Károly 112–114, 117, 208
Spiegel Náthán 166
Spiegel Szigfrid 168
Spitzer Emil 166
Sréter István 96, 177
Strang, William 111, 116
Stromfeld Aurél 164
Szabó Dezső 24, 32, 38, 41, 45–46, 55–56, 66, 76, 80–81, 210–211
Szabó Jenő 66
Szabó József 123, 129, 146, 197
Szabó László (Tápay-Szabó László) 51–52
Szabolcsi Lajos 7, 40, 93, 170
Szavics, Lázár 116
Széchenyi István 38
Széchenyi László 34
Segev, Tom 17
Székely Ferenc 208–209
Székely Nándor 117
Szekfű Gyula 28, 79
Széles Sándor 73
Szende Pál 112
Szent Pál 197
Szép Ernő 45
Szépvizi Balás Béla 37, 45, 106
Szerafini Blanka (Bangha Béla) 22–23, 42, 49, 58, 230
Szilágyi Lajos 190
Szmrecsányi György 196
Szombathelyi Ferenc 10
Szomori Dezső 45
Sztehlo Gábor 56
Sztehlo Kornél 56
Szterényi József 185
Szutarics, Sztojan 115
Szücs Dezső 65, 91
Taby Árpád 122, 157
Tahy László 203
Tarján Vili 34
Taubinger Rezső 208
Teleki Pál 16, 23, 39, 54, 72, 77, 84, 93–94, 96, 98–100, 106, 123–124, 163, 172, 177, 189, 192–194, 196, 224, 230, 232
Teleki Sándor 172
Tharaud, Jean 40
Tharaud, Jérôme 40
Thassy Endre 110
Thassy Jenő 110
Thurner Mihály 154
Thúry Zsigmond 73
Tisza Kálmán, ifj. 89
Tisza István 20, 27–29, 66
Tomcsányi Lajos 58–59
Tomcsányi Vilmos 99
Tormay Cécile 22, 24, 33, 44–45, 86, 201, 224
Tormay Géza 86
Trattner, Michael 160

Trotter, Philip 65
Túri Béla 23, 50
Ugron Gábor, ifj. 7, 21
Ujváry Géza 43
Varga István 162
Varga Jenő 25
Vári Dezső 51–52
Várnai Zseni 212
Városy Gyula 25–26
Vass József 23, 133, 142, 192
Vass Vince 56
Vázsonyi Vilmos 21, 83, 168, 185, 197–198, 219, 222
Vince Sándor 208
Viola Magda (Feigelstock Magda) 226
Volter Anna 108
Vrcan, Srđan 19
Warburg, Felix 83
Wekerle Sándor 29
Wiesenfeld Mózes 166
Willerding Rezső 200
Windischgrätz Lajos 188, 194, 196
Wolf Ödön 110
Wolf, Ze'év 89
Wolff Károly 24, 26, 86, 92, 95, 121, 214, 224
Wollinger Károly 157
Young, Alban 111, 220
Zadravecz István 11–12, 23, 35–36, 57–59, 123, 125–126, 133, 169–170, 191, 204, 206, 208, 219
Zákány Gulya 40, 75, 93
Zichy János 51, 225
Zilahy-Kiss Lajos 98
Zita, osztrák császárné és magyar királyné 191, 196, 198–199, 223
Zrínyi Miklós 201
Zsembery István 222
Zsilinszky Endre (Bajcsy-Zsilinszky Endre) 28, 44–46, 56, 59, 185, 189